

II

ПЛЕН МИТЕВ

351628

**НЕДОПРОЧЕТЕНИ
СТРАНИЦИ
ИЗ ПОЛИТИЧЕСКОТО
НИ ВЪЗРАЖДАНЕ**

ПЛАМЕН МИТЕВ

**НЕДОПРОЧЕТЕНИ СТРАНИЦИ
ИЗ ПОЛИТИЧЕСКОТО НИ ВЪЗРАЖДАНЕ**

© Пламен Димитров Митев
Недопрочетени страници из политическото ни Възраждане

© Издателство “Стандарт”, 2012 г.
ISBN 978-954-8976-57-2

ПЛАМЕН МИТЕВ

**НЕДОПРОЧЕТЕНИ СТРАНИЦИ
ИЗ ПОЛИТИЧЕСКОТО НИ
ВЪЗРАЖДАНЕ**

Стандарт, 2012.

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпителни думи.....	7
-----------------------	---

I. НОВИ ПРОЧИТИ ЗА ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДЕЛО

1. Дискусионни и нерешени въпроси около въстанието от 1850 г.....	8
2. Средноточното българско попечителство в Букурещ (<i>предистория и същност</i>)	25
3. Американският политически модел в идейните платформи на българското националнореволуционно движение.....	32
4. „Да се върви на бой без да губим ни минута!“ (<i>размисли върху отколешия спор „за“ и „против“ идеята на Любен Каравелов от есента на 1872 г. за вдигане на въстание в Българско</i>)	43
5. Организационното и идейно състояние на БРЦК през първата половина на 1873 г.	60
6. План на Атанас Узунов от 1873 г. за организиране на въстанието в българските земи.....	71
7. Комитетска жалба до Великите сили от 1873 г.	82
8. Събранието на БРЦК от 26 декември 1874 г.	93
9. Априлското въстание 1876 г. (<i>историографски предизвикателства на времето</i>)	106
10. Браилското събрание от 6 март 1876 г.....	123

II. В ТЪРСЕНЕ НА ЗАБРАВЕНИТЕ ГЕРОИ

1. Николай Палаузов и българските политически възделения от средата на XIX в.	140
2. Политическата дейност на Тодор Ковачов в периода 1867 – 1870 г.....	153

3. Ангел Кънчев като помощник на Васил Левски	168
4. Опит за групов портрет на сподвижниците на Васил Левски (<i>историографски проблеми</i>).....	177
5. Любен Каравелов (<i>опит за преценка на неговия жизнен път</i>)	188
6. Обиколката на Панайот Хитов из Влашко и Русия през пролетта на 1873 г. (<i>дискусии и недоизяснени въпроси</i>)	197
7. Идейното израстване на Христо Ботев	210
8. Обществено-политическата дейност на Стоян Заимов до Освобождението (<i>дискусии и недоизяснени въпроси</i>)	223
9. Триптих за възрожденския даскал Мирчо Попов	238
10. Георги Бенковски и българското национално- революционно движение през 1875 г.	251
11. Павел Бобеков – хилядникът на панагюрци	261
12. Дончо Фесчията – един от участниците в Новоселското въстание през 1876 г.	271
13. Ботевият четник Юрдан Кършовски	283
14. Трифон Панов – един позабравен участник в освободителните борби на българския народ	291

Встъпителни думи

Политическото Възраждане е сред най-проучваните области на доосвободителната ни история. В резултат на усилията на няколко поколения изследователи е натрупана огромна по обем книжнина, в която се осветляват различни аспекти на борбите на българския народ за отхвърляне на чуждото господство. В научно обръщение са включени значително количество документални свидетелства, а популярните издания, посветени на отделни личности или събития, свързани с подготовката и практическото осъществяване на различните проекти за решаване на българския политически въпрос, нарастват лавинообразно с всяка следваща година. Очевидно постигнатото за изучаването на освободителните изяви на българите през втората и третата четвърт на XIX в. не е малко. Но дали заради героично-романтичната патетика, с която продължаваме да препрочитаме тези страници от възрожденската ни история, дали заради някакви си нашенски комплекси за назавършеност на националното ни Възраждане, или поради някакви други причини от идеологическо естество, точно политическото ни Възраждане е изпълнено от устойчиви митологеми, които не ни позволяват да погледнем на миналото си от дистанцията на времето по-трезво, по-обективно, по-премерено. В опит да се излезе извън общоналожениите през годините калъпи, по които родната историопис реконструира по-ярките изяви и дейци на освободителното дело, в настоящия сборник се предлагат текстове, които вече са били публикувани по страниците на научната периодика или в различни тематични и юбилейни издания, но които са останали достъпни само до по-ограничен кръг от читатели.

От автора

I. НОВИ ПРОЧИТИ ЗА ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДЕЛО

Дискусионни и нерешени въпроси около въстанието от 1850 г.¹

Преди 160 години, на 19 април 1850 г., през нощта, Цариград е разтърсен от земетресение. Паника и страх сковават столичния град, но властите вземат нужните спешни мерки, овладяват ситуацията и бързо успяват да възстановят нормалния ритъм на живот край Босфора.² За пореден път правителството на Абдул Меджид показва и на свои, и на чужди, че поетият курс на модернизация на имперската администрация дава добри резултати, и че Турция уверено върви напред в своето развитие. Само месец по-късно Високата порта е изправена пред нови, още по-сериозни изпитания, като този път обаче причината не са природните стихии, а поредният бунт на българите от Видинския санджак, заплашващ не само да дискредитира реформаторските усилия на султана пред Великите сили, но и да промени политическото статукво на Балканите.

Събитията в Белоградчишко, Кулско, Ломско и Видинско от пролетта и лятото на 1850 г., приковали неочаквано вниманието както на Портата, така и на европейската дипломация, са влезли отдавна в полезрението на българските историци. Достатъчно е да се отбележат само имената на Димитър Маринов, Владимир Тодоров-Хиндалов, Димитър Цухлев, Димитър Косев, Симеон Дамянов, Страшимир Димитров, Петър Кузманов, за да се покаже,

¹ Текстът е публикуван в: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 12, С., 2010, 216 – 228.

² Constantia K. The Missionary Herald on Earthquakes. – In: Natural Disasters in the Ottoman Empire. Rethymnon, 1999, p. 131.

че родната историопис разполага със солидни изследвания, посветени на една от най-ярките прояви на освободителните борби на българите през първата половина на XIX в. Да не забравяме и документалните публикации по темата, които оформят богато градиво за проучване на предисторията, избухването и хода на въстанието, както и за изясняване на неговото реално място и значение в развитието на българското възрожденско общество.³

Както се вижда, постигнатото за осветляване на въстанието от 1850 г. не е малко и заслужава признание. Разбира се, при един по-критичен анализ на натрупаната вече книжнина ще се открият редица нерешени все още въпроси, а за отделни факти и събития ще се установи дори и разночетие на включената в научно обръщение информация. В този смисъл, ако искаме да реконструираме максимално точно и пълно случилото се преди 160 години, тези дискуссионни или недоизяснени аспекти от историята на въстанието не могат повече да се игнорират. Искрено се надявам следващите страници да бъдат възприети като стъпка в тази именно посока.

1. За ролята на сръбския фактор

Причините за честите и масови надигания на населението в Северозападна България през втората четвърт на XIX в. са сред най-обстойно коментираните въпроси в досегашните изследвания, посветени на събитията от пролетта на 1850 г. Още първият летописец на въстанието Димитър Маринов откроява нерешения поземлен въпрос, вълната от насилие и сръбската пропаганда като най-важните предпоставки за всеобщото недоволство сред българите от Видин-

³ **Тодоров-Хиндалов, Вл.** Принос към българската история. Видинското въстание през 1850 г. Новооткрити документи. – В: Год. Соф. нар. Библиотека за 1924 – 1925. С., 1926, 1 – 64; същ. Народни движения и възстания от предосвободителната епоха според новооткрити турски официални документи. С., 1929; **Стоянова, Р.** Документи за селското антифеодално възстание в Северозападна България през 1850 г. (Из Държавния архив във Виена). – В: ИИИ, т. 11, С., 1962, 209 – 239; **Райкова, А.** Нови данни за националноосвободителното движение в Северозападна България. – В: ИДА, т. 12, С., 1966, 107 – 123; **Малкочев, Ангел.** Към документалното наследство на въстанието в България през 1850 г. – В: Изв. на музеите в Северозападна България. Т. 24, Враца, 1996, 211 – 222; Сб. **Въстанието** в Северозападна България от 1850 година. Т. 1. Документи. С., 2005 и др.

ския санджак.⁴ Любопитен щрих в интерпретацията на подбудите на местното население да се противопостави открито на властите внася краеведът Киро Панов. Според него, през 1848 г., трима от първенците на Белоградчик (Вълчо Бочов, Влах Недялко и Лило Панов) посетили Атон и там случайно се срещнали с високопоставена руска делегация, водена лично от по-малкия син на император Николай I Константин Николаевич. Българите се възползвали от ситуацията и се оплакали от насилията, на които били подлагани. „Това дошло до ушите на престолонаследника – отбелязва К. Панов, който чрез хората от свитата си обадил на казаните българи, че Русия ще им помогне да се отърват от робство, но за да се застъпи тя за тях, те трябва да се провикнат, че искат свобода и човешки права, като въстанат против угнетителите си ...“⁵. Обнадеждени, Вълчо Бочов, Влах Недялко и Лило Панов се върнали от Света гора и веднага се заели да търсят съмишленици, с които да изпълнят дадените им съвети.

Разказът на Киро Панов не е потвърден документално, а и никой впоследствие не го е коментирал сериозно, но само по себе си предложеното тълкувание е показателно за усилията на няколко поколения изследователи да разкрият реалните причини за политическото активизиране на българите от Видинския санджак. Най-аргументирано, поне засега, това прави проф. Страшимир Димитров, който разглежда подробно ролята на различните фактори, обединявайки ги в няколко по-важни групи: 1) запазване в пределите на Видинския санджак на системата на т.нар. господарлъци и нежеланието на местните власти да предприемат нужните мерки за прилагането на започналата през 1833/34 г. аграрна реформа в Османската империя; 2) осезаемо нарастване на насилията, беззаконието и корупцията в отделните кази на санджака; 3) засилване на напрежението и недоверието между българи и мюсюлмани на етнорелигиозна основа вследствие на предходните бунтове в Нишко, Пиротско, Берковско; 4) сръбската пропаганда; 5) воде-

⁴ **Маринов, Д.** Политически движения и възстания в Западна България. – В: СБНУНК, т. II, 1890, 86 – 89.

⁵ **Панов, К.** Материали по Белоградчишкото възстание. Белоградчик, 1937, с. 12. Епизодът със срещата на българите с руските поклонници е използван и от Петър Кузманов – **Кузманов, П.** Кнез Иван Кулин. С., 1971, с. 49.

ната от Великите сили и най-вече от Франция и Русия политика спрямо Турция; б) идейното влияние на революциите в Европа от 1848 – 1849 г. и особено примерът на временно настанилите се във Видин унгарски и полски емигранти.⁶ С известни нюанси в оценката на тежестта на отделните предпоставки за засилване на бунтовните настроения сред българското население, всички съвременни автори подкрепят посочените от Стр. Димитров първопричини за ескалиращия в северозападните райони на империята конфликт. Единствено по отношение на ролята на т.нар. сръбски фактор съществуват колебания, което налага и неговото по-прецизно разглеждане.

В научната и в популярната книжнина отдавна се е наложила представата, че при поредицата от въстания в Северозападна България през 30-те и 40-те години на XIX в. Сърбия демонстрира двойственост в поведението си спрямо българското население. Владимир Тодоров-Хиндалов отбелязва например, че: „Както през Нишкото въстание, така и сега [през 1850 г.- б.м.] сърбите се показваха нелоялни съседи. Тяхната политика да насъскват най-напред българското население да въстава, подир туй да му затварят границата и после да се явяват като посредници между бунтовници и турци за лични егоистични облаги, тази триактна кървава трагедия се изигра още веднъж през 1850 г. ...“⁷. Димитър Косев също акцентира върху обстоятелството, че „през време на селските въстания в Северозападна България и специално през въстанието в 1850 г. сръбското правителство водело двулична и подла политика“,⁸ а в популярния си лекционен курс по Българско Възраждане проф. Николай Генчев твърди дори, че Сръбското княжество „продължавало да се блазни от мисълта, че едно въстание в Западна България ще уголеми неговата територия“.⁹

Едва ли е необходимо да се привеждат нови и нови примери за битуващите и нелишени от основание оценки в историческата ни литература за ролята на Сърбия в освободителните борби на

⁶ Димитров, Стр. Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972, 24 – 57.

⁷ Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към ..., с. 12.

⁸ Косев, Д. Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 г. и неговите причини. – В: ИПр., г. VI, 1949 – 1950, кн. 3 – 4, с. 484.

⁹ Георгиева, Цв., Н. Генчев. История на България XV-XIX век. С., 1999, с. 476.

българите през втората четвърт на XIX в. Заслужените в общи лични обвинения се свеждат главно до това, че първоначално Белград подкрепя справедливата борба срещу Високата порта, обещава помощ, заявява готовност да осигури протекция над въстаниците при евентуален неуспех, в решителния момент обаче Сърбия се отдръпва, затваря границите си с Османската империя, арестува бегълците и дори ги предава на турските власти, стремейки се при това да извлече максимални дивиденди от показаната лоялност към султана и неговото правителство.¹⁰ „Двуличието“ на сръбските управници най-често се илюстрира с конкретни примери за това как емисари на Белград провокират, подтикват българите към бунт, а след това, оправдавайки се с Великите сили или с васалния статут на княжеството, остават в ролята на странични наблюдатели на кървавата саморазправа с разбунтувалото се население.

Гореописаният подход е очевидно обогатен от разните идеологии на следосвобожденската ни история и на отминалия XX в. и в този смисъл не би трябвало да се абсолютизира. Но ако за повечето от бунтовете подобен прочит на българо-сръбските отношения (с всичките му недостатъци) е обосноваван, то за въстанието от 1850 г. той е напълно погрешен. Какво имам предвид?

Първо – документалните свидетелства разкриват по неопровержим начин, че за разлика от предходните въстания, още при първите сигнали за замисляното ново надигане във Видинския санджак, Сърбия дава ясно да се разбере, че не желае да подкрепя организаторите, и че стриктно ще изпълни задълженията си към Високата порта, произтичащи от нейния васален статут. Конкретните мерки и действия, предприети от правителството на Аврам Петрониевич и особено от вътрешния министър Илия Гарашанин, са подробно анализирани от проф. Страшимир Димитров и не намирам за необходимо те да бъдат отново преразказвани. Ще си позволя да отбележа само, че заявената от Белград позиция спрямо българските въстаници е строго съблюдавана чак до окончателното умиротворяване на региона. В този именно смисъл нямаме никакви основания да твърдим, че сръбските власти за пореден път подвеждат българите и дават напразни надежди на инициаторите на въстанието от пролетта на 1850 г.

¹⁰ Маринов, Д. Цит. съч., с. 76.

Второ – ако търсим сръбско влияние при зараждането на идеята за нов бунт в северозападните български земи, то подтикът този път идва не от официален Белград, а от средите на тогавашната сръбска опозиция, обединена около изгонения от страната Милош Обренович. Направените досега проучвания показват, че тъкмо през 1849 – 1850 г. верните на стария княз сподвижници пристъпват към реализиране на поредния план за неговото триумфално завръщане на престола. Конспирацията включвала широк кръг от недоволни от управлението на Александър Караджорджевич и се ръководела от уставобранителя, доскорошния противник на Милош – Вучич Перишич. Целта била чрез тайни емисари да се организират масови въстанически действия в Северозападна България, които да доведат до създаване на „свободна“ територия, чието управление трябвало да се повери на Милош. Успешното изпълнение на замисъла щяло да създаде благоприятни възможности за връщане на Обреновичите на престола в Белград.¹¹

За съжаление, състоянието на включения в научно обръщение изворов материал не позволява все още да се разкрият имената на изпратените сред българите емисари, нито пък да се проследят всички техни действия.¹² А че агенти на Милош започнали да обикалят земите на юг от р. Дунав и да подтикват българите към неподчинение, е видно и от досега откритите документи. Неслучайно след избухването на въстанието усилено се коментира слухът, че самият Милош Обренович е застанал начело на бунтовниците и че негови приближени се бият като доброволци редом до българите.¹³ В доклада пък на специалния султански пратеник във Видин Али Риза папа до великия везир от 3 юли 1850 г. изрично се отбелязва: „Един сърбин се разхождал, преди няколко месеца из големите села на Видинския санджак, гдето и престоявал по ден-два и вземайки повод от гоненията, вършени от нисшите чиновници и мюлтезими,

¹¹ **Екмечий, М.** Друго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку (1492 – 1992). Београд, 2008, 261 – 263.

¹² Георги Димитров посочва имената на двама сръбски емисари: Даниил от Зайчар и Сава от Княжевац, но не дава никакви подробности за тяхната дейност, както и за източниците на своята информация – вж. **Димитров, Г.** Княжесво България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. 2, Пловдив, 1896, с. 151.

¹³ **Въстанието в Северозападна България ...**, док. 24, 61 – 62.

заявявал, че се налагала една колективна демонстрация от страна на българите из този край ...¹⁴

Очевидно е, че твърденията за личното участие на Милош в събитията от пролетта на 1850 г. са спекулация, която обслужвала политическите му противници. Желанието на стария княз да се възползва от ескалиращото напрежение във Видинския санджак обаче е безспорно, и това прочее години по-късно открито се коментирало в средите на българската емиграция. Показателна в това отношение е позицията, изразена на страниците на в. „Дунавска зора“, чийто редактор Добри Войников публикува поредица от материали, посветени на освободителните борби на българите. „Агентите на Милош Обренович, бивший сръбский княз и който беше прибегнал в Русия, – пише във в. „Дунавска зора“, кръстосваха ся из Видинско, проповядващи на българите как сега му е времето да ся повдигнат и ся избавят от турчина. Целта на старий Милош беше да си направи чрез българите път за в Сърбия, дето той тоже работеше тайно, да повдигне сърбите против владеещий княз Александър Карагеоргиевич, стегнат приятел на Портата“.¹⁵

2. Реформи или автономия?

Внимателният анализ на досегашните изследвания, посветени на въстанието от 1850 г. показва, че в българската историопис няма единна позиция по въпроса за целите на организаторите. Димитър Маринов отбелязва, че белоградчишките първенци „решили да дигнат населението с цел, или да присъединят този край към Сърбия, или пък да извоюват някакви правдини“.¹⁶ Владимир Тодоров-Хиндалов поставя акцента върху желанието на въстаниците да привлекат вниманието на Високата порта към „злоупотребителите и нарушителите на Хатишерифа и на Танзимата“.¹⁷ Димитър Косев също приема, че водачите на бунта искали „да се унищожи спахилъкът и да се дадат спахийските земи на селяните, да се наложи на турските феодали изпълнението на Хатишерифа и

¹⁴ Пак там, 89 – 90.

¹⁵ Дунавска зора, г. II, бр. 14 от 14 февруари 1869 г.

¹⁶ Маринов, Д. Цит. съч., с. 89.

¹⁷ Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към ..., 6 – 7.

да се премахнат грабежите, насилията и произволите“.¹⁸ Турският историк Халил Иналджък вижда в действията на населението опит за превръщане на „цяла България в самоуправляваща се провинция“,¹⁹ а Петър Кузманов е склонен да разглежда замисъла за ново въстание само като етап от едно по-мощно начинание, в контекста на което „на Северозападна България се е гледало като на изходна база, откъдето въстаническата вълна ще се разнесе по всичките краища на българската земя“.²⁰

От дистанцията на времето е трудно да се прецени кое от посочените мнения е по-правдоподобно, тъй като автентичните податки, които биха хвърлили повече светлина върху намеренията на главните инициатори на въстанието са крайно фрагментарни. Все пак направените от Х. Иналджък изводи се опират на конкретни сведения. Да не забравяме и проучванията на В. Ниякий, който на основата на руски документи (произхождащи от Азиатския департамент) достига до заключението, че разбунтувалото се население искало права, сходни с тези на сърбите, т.е. целта на въстанието е била постигане на административна автономия.²¹ Към подобен щрих в намеренията на организаторите на въстанието от 1850 г. насочват и проучванията на Крумка Шарова върху дейността на Александър Димитриевич Хаджитошев – вторият син на Димитър Хаджитошев.²² Проследявайки неговите изяви и контакти през 1848 – 1850 г., проф. Шарова установява любопитни детайли, показващи ангажираността на Александър Хаджитошев (1815 – 1856) с проекта за предоставяне на специален (автономен) статут на Видинския санджак.

Получил образованието си в Сърбия и благодарение на познанството на баща си с Милош Обренович, младият Александър

¹⁸ Косев, Д. Цит. съч., с. 485.

¹⁹ Inalcik, H. Tanzimat ve bulgar meselesi. Ankara. 1943, p. 66.

²⁰ Кузманов, П. Цит. съч., с. 52.

²¹ Ниякий, В. Национально-освободителное и антифеодалное восстание крестьян в Северо-западной Болгарии в 1850 году. – В: Ученые записки Горьковского Государственного университета. Серия Историко-филологическая, вып. 51, Горький, 1951 с. 65.

²² Шарова, Кр. Семейният архив на Хаджитошев като извор за историята на Българското възраждане. – В: Семесен архив на Хаджитошеви. Т. 2 (1827 – 1878). Враца, 2002, 5 – 16.

попада в обкръжението на сръбския княз и става негово доверено лице. Близките отношения между двамата се запазват и след отеглянето на Милош от престола. Откритите от Крумка Шарова материали разкриват дори, че още в навечерието на Нишкото въстание от 1841 г. тъкмо низгвернатият княз препоръчва Александър Хаджитошев на представители на британската дипломация като най-подходящ за работа сред българите.²³ Политическата дейност на врачанеца продължава повече от едно десетилетие. Той следи отблизо обстановката в българските земи, подпомага усилията на Милош да се завърне в Сърбия, симпатизира на революционните движения в Средна Европа от 1848 – 1849 г. От кореспонденцията на братята му Замфир и Тодор се вижда, че известно време пребивавал в Букурещ, където поддържал контакти с влиятелни личности от средите на българската и на сръбската емиграция.²⁴

От края на 1849 г. Александър Хаджитошев се установява в Цариград и активно се включва в живота на цариградските българи. Тук именно той попада в полезрението на Стефан Богориди, който пък бързо оценява по достойнство неговия политически опит и личните му качества. В началото на 1850 г. Александър е привлечен вече като сътрудник на Богориди и пряко се ангажира с реализирането на отколешния замисъл на внука на Софроний Врачански за издействие на автономен статут за българите.

Поради оскъдния характер на документалните свидетелства трудно може да се възстановят всички подробности относно плановете на Стефан Богориди, ролята на Александър Хаджитошев и конкретната им връзка със събитията около въстанието от 1850 г. Според Крумка Шарова, драматичните събития във Видинския санджак предоставят възможност на Ст. Богориди да осигури чрез великия везир Мехмед Решид паша включването на Ал. Хаджитошев в извънредната анкетна комисия, натоварена да разкрие причините за бунта и да разработи мерки за умиротворяване на размирната област. Намеренията на Богориди и Хаджитошев били да се възползват от ситуацията и да се опитат да внушат на правителството необходимостта от предоставяне на

²³ Пак там, с. 10.

²⁴ Пак там, док. 199, с. 192 – Писмо на Замфир Хаджитошев до Тодор Хаджитошев от 4 януари 1849 г.

административна автономия на местното население, като самият Хаджитошев бил определен за представител на българите пред централните власти.

За съжаление, наличният изворов материал не позволява да се направят каквито и да било уточнения за неговата конкретна дейност, а и Високата порта не пожелала да експериментира с проекта за българска автономия.²⁵ В архива на Хаджитошеви обаче е съхранено едно писмо от Александър до брат му Тодор, от което е видно, че две седмици преди началото на въстанието съмишленикът на Стефан Богориди е вече във Видин и че осъществявал активна политическа дейност в областта. Неслучайно той отправя гореща молба към брат си и чичо си Йованчо да тръгнат веднага за Видин, „че има да са разговара с вазе за една работа, кои са надам ща да бъде за санджака добра“.²⁶ Каква точно е била тази работа и дали нещо по нея е било свършено, поне засега не би могло да се каже, но едно е сигурно. Писмото от 13 май 1850 г. категорично подсказва, че и Богориди, и Александър Хаджитошев са пряко замесени в събитията, довели до избухване на въстанието от пролетта на 1850 г.

3. За териториалния обхват на въстанието

Сред спорните въпроси около подготовката и развоя на въстаническите действия е и техният териториален обхват. Дискусията има дългогодишна история, като мненията са разделени на две: 1) една част от авторите подчертават, че по замисъл и по реализация въстанието има регионален характер и обхваща само Видинско, Кулско, Ломско, Белоградчишко и Нишко; 2) втора група изследователи защитават тезата, че според предварителните планове, към разбунтувалите се северозападни райони се е очаквало да се присъединят и други области, така че въстанието постепенно да придобие общобългарски характер.

Документите от епохата отново са твърде лаконични и не позволяват убедително да се формира единна позиция по така очертания спор. И още нещо. Основните аргументи в подкрепа на

²⁵ Пак там, с. 12.

²⁶ Пак там, док. 234, с. 222 – Писмо на Александър Хаджитошев до Тодор Хаджитошев от 13 май 1850 г.

твърдението, че въстаническата инициатива от 1850 г. не е била териториално ограничена само във Видинския санджак, са извлечени от официални турски или сръбски доклади, в които по презумпция се очаква размахът на бунта да бъде съзнателно преувеличен. Така в доклада на специалния султански пратеник Али Риза паша от 3 юли 1850 г. изрично се отбелязва, че според събраните от него данни, към разбунтувалите се четири кази се очаквало „да се присъединят и живущите в Софийско, Нишко и Търновско“, а в организационния комитет участвали и „разни смутители от Одринско, Търновско, Нишко, Софийско и други още места“.²⁷

Информацията на Али Риза паша не се потвърждава, засега, от съхранените домашни извори. Но трябва ли поради тази причина да я отхвърляме като несигурна? Да си припомним, че дори цариградските българи в лицето на Стефан Богориди и неговия приближен Александър Хаджитошев полагат усилия да се свържат с влиятелни местни първенци, за да се възползват от готвения във Видинско бунт и да повдигнат въпроса за евентуалната българска автономия. Към подобни изводи навежда и една недатирана чернова на инструкция на Илия Гарашанин до окръжните началници в пограничните райони с Турция, в която се обръща внимание на проведена в Раковишкия манастир тайна сбирка на българи от Видинско, Ломско и Търновско, които „кроят планове и събират подписи от народа и всичко с намерение да повдигнат народа срещу турския золум“.²⁸ Действително проф. Страшимир Димитров счита, че този документ не е от 1850 г., а касае събития от 1852 г.,²⁹ но дори и да приемем неговата датировка за вярна, обстоятелството, че две години след кървавата трагедия във Видинския санджак, в същия манастир, където се ражда заверата от 1850 г., отново се кроят планове за бунт от Видин до Търново, не е ли достатъчно красноречив за начина, по който са мислели тогавашните местни дейци? Прочее, не говорят ли за същото и сведенията на чуждите дипломати, че през пролетта и лятото на 1850 г. „подстрекателски писания наводниха България“?³⁰

²⁷ Сб. **Въстанието** в Северозападна България ..., док. 35, с. 90.

²⁸ Цит. по **Димитров, Стр.** Въстанието от 1850 година ..., с. 64.

²⁹ Пак там, с. 66.

³⁰ **Малкович, А.** Цит. съч., док. 3, с. 218.

4. За тактиката на организаторите

Конкретните събития, свързани с подготовката, избухването и потушаването на въстанието във Видинския санджак са описани подробно от различните автори. Отделни епизоди и факти се нуждаят разбира се от уточнения, но всички срещани се в литературата разминавания или непълноти се дължат в най-голяма степен на естеството на достигналата до нас документална информация. В този смисъл запълването на съществуващите бели петна или преодоляването на възможните спорни аспекти ще се окаже продължителен процес, зависещ пряко от възможностите за обогатяване на наличната изворова база. Не така стои въпросът обаче с оценката на тактиката, приложена от ръководителите на въстанието.

Нямам предвид само и толкова въоръжените действия на отделните отряди в Ломско, Видинско, Белоградчишко и Кулско, а политическата тактика, използвана от водачите на местното население през т. нар. втора фаза на въстанието. Всички изследователи пространно проследяват „бъгството“ на населението в пограничните местности, развоя на започналите преговори с местните власти, изпращането на представители на въстаналите кази в Цариград, както и последвалите мерки от страна на Високата порта за умиротворяване на областта. По една или друга причина обаче тези именно събития остават недооценени като прецедент в дотогавашната история на освободителните борби на българския народ.

Липсват податки дали организаторите на въстанието са предвиждали подобен сценарий още преди началото на въоръжените сблъсъци. Няма данни и за възможно външно внушение, но повече от безспорно е, че гениалното хрумване военният неуспех на въстанието да се превърне в оръжие за оказване на политически натиск върху правителството и върху европейската дипломация дава резултат. Разбира се трябва да се признае, че серия от обстоятелства улеснява изпълнението на избраната тактика – личните качества и реформаторските убеждения на Али Риза паша, желанието на правителството и на самия султан Абдул Меджид да използват ситуацията, за да се демонстрира „новото лице“ на империята, засиленият интерес на Великите сили към случващото

се във Видинския санджак. Всичко това обаче не омаловажава ни най-малко прозрението на българските първенци, които при създалата се ситуация успяват да спрат погромите, да спасят сънародниците си от заплашващата ги саморазправа и да принудят Високата порта да пристъпи към осъществяване на шумно прокламираните си реформи. Така с цената на избитите по време на въстанието, но и с упоритостта на мирния си протест, населението от Северозападна България написа нова страница от историята на политическото ни съзряване. Не твърдя, че въоръжените средства не са печелившата тактика в борбата за отхвърляне на чуждото иго, но убедено считам, че българската историография е все още в дан към онези възрожденски дейци, които не споделяха революцията като единственото възможно средство за освобождение на България. Чрез примера на Ганди, на Мартин Лутер, на Н. Мандела историята на XX век показва, че силата на мирния протест не трябва да се подценява.

5. Имало ли е предателство в Белоградчик?

Още Д. Маринов свързва началото на бунтовните действия в Белоградчишко с предателството на Стойна – втората съпруга на баш-кнеза Цоло Тодоров.³¹ Разказът за невярната „жена повторка“, която предоставила сведения на турците за плановете на заговорниците, придобива широка популярност и в продължение на десетилетия никой не го поставя под съмнение.³² През 70-те години на миналия век проф. Страшимир Димитров подложи на критичен анализ версията за предателството, квалифицирайки я като легенда и като „едно несъстоятелно съчинение“, което трябва да се изхвърли от обращение.³³ Това мнение постепенно се възприе и от други автори, и понастоящем арестуването на белоградчишките първенци се разглежда не като следствие на някакво издайничество, а като проява на насилническите методи

³¹ **Маринов, Д.** Политически движения и възстания в Западна България ..., 91 – 92.

³² **Димитров, Стр.** Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 година. С., 1961; **Кузманов, П.** Цит. съч., с. 57 и др.

³³ **Димитров, Стр.** Въстанието от 1850 г. ..., 82 – 83. Любопитно е да се отбележи, че в първото издание на своето изследване (от 1961 г.) Страшимир Димитров приема без резерви тезата за предателството.

за потискане и сплашване на българското население от страна на местните власти.³⁴

Можем ли да приемем, че предателство наистина не е имало, или за пореден път се опитваме да negliжираме конкретните факти, за да преодолеем болезнения за националното ни самочувствие комплекс от наличието на твърде много предателства в доосвобожденската ни история?

Съвременната българска историопис не разполага с автентични документални свидетелства, подкрепящи или опровергаващи тезата на Димитър Маринов. В този смисъл, докато не бъдат открити нови изворови податки, хвърлящи допълнително светлина върху хода на събитията в Белоградчишко, единственият възможен подход при търсене на отговора на интересуващия ни въпрос е сравнителният анализ на доводите „за“ и „против“ двете крайни становища. Първият изследовател на въстанието реконструира събитията около избухването на бунта в Белоградчик по спомените на живите по онова време участници в него. Ако отправените обвинения срещу втората съпруга на Цоло Тодоров бяха безпочвени, защо никой от оцелелите съвременници (вкл. роднините на невинно набедената за предателка Стойна) не ги опровергава или поне не прави опит да ги отхвърли?

Аргументите на Страшимир Димитров се свеждат до принципи разсъждения върху обстоятелството, че след потушаването на въстанието правителството отпуснало на семействата на избитите белоградчишки първенци пенсии – необичайна за Високата порта практика, особено когато ставало дума за лица с доказано участие в заговори срещу държавата. Ако наистина е имало предателство – разсъждава проф. Димитров, то властите са разполагали с достатъчно доказателства за вината на арестуваните, и тъй като „няма власт, която да дава пенсии на лица, разбунтували се срещу нея“, ³⁵ решението за предоставяне на съответните обезщетения е най-доброто доказателство за несъстоятелността на твърденията на Димитър Маринов.

³⁴ Михайлов, М. Въстанието от 1850 година в Белоградчишко. С., 2010, 55 – 56.

³⁵ Димитров, Стр. Въстанието от 1850 г. ..., с. 83.

Повече от очевидно е, че и двете страни в задочния спор „за“ и „против“ наличието на предателство не разполагат с качествени доказателства в подкрепа на своите тези. Затова проф. Страшимир Димитров е прав, че е нужно да се търсят нови и достоверни документи за началото на въстанието,³⁶ но до евентуалното им включване в научно обръщение, съмненията за извършеното предателство не би трябвало и не могат да се игнорират. Ще си позволя да добавя само, че зад показната „добронамереност“ на правителството към семействата на екзекутираните белоградчишки първенци прозира не толкова „гузна съвест“ за извършените злодеяния, отколкото опит да се използва създалата се ситуация, за да се демонстрира „новото (хуманно) лице“ на властта, за да се фокусира вниманието на европейската дипломация върху „реалните постижения“ на Танзимата. Постигането на подобен пропаганден ефект си заслужава цената, пък било то и за сметка на традиционната за Ориента и исляма безпощадна отмъстителност спрямо всяка проява на неподчинение. Та нали султанът по дефиниция е „всемилостив“ и като загрижен за своите поданици владетел умее да прощава техните прегрешения?!? Прочее, все в същата посока на търсене на повече публичност от страна на реформаторите в Цариград могат да се разглеждат и необичайните за Портата усилия да накаже поне част от най-престаралите се при потушаването на въстанието свои служители.

6. За името на въстанието

Димитър Маринов определя драматичните събития в Ломско, Белоградчишко, Кулско и Видинско през пролетта на 1850 г. като „въстанието в Западна България“.³⁷ В историческите си записки Илия Цанов също използва израза „въстанието в Западна България“.³⁸ По-късно някои автори започват да говорят за „Видинско въстание“,³⁹ а други – за „Белоградчишко

³⁶ Пак там.

³⁷ **Маринов, Д.** Политически движения ..., 61 – 114.

³⁸ **Цанов, Ил.** Из записките ми. – В: Български преглед. Списание за наука, литература и обществен живот. Г. VI, кн. 1, 1899, 85 – 102.

³⁹ **Тодоров-Хиндалов, Вл.** Принос към българската история. Видинското възстание през 1850 г. Новооткрити документи. – В: Год. Соф. нар. Библиотека за 1924 – 1925. С., 1926, 1 – 64.

въстание“.⁴⁰ В съвременната научна и популярна книжнина гражданственост е придобил изразът „въстанието в Северозападна България от 1850 г.“⁴¹ Без да анализирам детайлно аргументите в подкрепа на всяко едно от посочените четири наименования ще отбележа, че повдигнатият въпрос съвсем не е маловажен, защото зад привидно невинния спор как трябва да назоваваме въстанието от 1850 г. прозира една отколешна и все още парлива за родната историопис тема – за дихотомията „национално“ – „регионално“ в българския XIX век.

Разбирам добре мотивите на едно или друго селище да „придърпа“ въстанието към себе си, но не мога да приема, че локалният патриотизъм (особено в съвременните му метастази) е най-добрият подход за осмисляне на миналото ни. Щом допускаме да говорим за „въстанието в Белоградчишко“ или за „Видинското“ въстание през 1850 г., как ще квалифицираме тогава събитията през същата тази година в Кулско или в Ломско? Кому въобще е нужно да разпарчетосваме собствената си история на отделни поселищни фрагменти? Не е ли по-важно да потърсим онова, което обединява, което свързва отделните прояви на борба на българите срещу чуждото иго в едно общо освободително движение?

Фактите, с които разполагаме за случилото се през пролетта и лятото на 1850 г., колкото и оскъдни да са все още те, ни дават основание да оценим въстанието от 1850 г. като най-масовата, най-мащабната и най-организираната проява на освободителните борби на българския народ до Кримската война (1853 – 1856). Нито през XVIII, нито през първата половина на XIX в. имаме прояви от подобен мащаб и с подобна степен на организираност. Единствено Велчовата завера би могла да се сравнява по обхват и по значимост, но съпоставимостта между двете емблематични за политическата активност на българите през втората четвърт на

⁴⁰ **Панов, К.** Цит. съч.; същ. Белоградчик. (Минало и настояще). Белоградчик, 1938; **Михайлов, М.** Цит. съч.

⁴¹ **Димитров, Стр.** Въстанието на селяните в Северозападна България Заглавието на второто разширено и допълнено издание на същото изследване е променено и в него за първи път не се подчертава регионалният характер на въстанието („Въстанието от 1850 година в България“). В самия текст обаче изразът „Въстанието в Северозападна България“ се използва многократно.

XIX в. прояви е условна, тъй като замисълът на Велчо Атанасов и неговите съидейници остава в крайна сметка неосъществен. Без да се поддаваме на изкушението да попресилваме заради националното си самочувствие, или поради някакви си други не-научни подбуди реалните оценки за събитията от май-юни 1850 г., убедено считам, че начинът, по който ще назоваваме бунтовните действия на населението в Белоградчишко, Видинско, Ломско и Кулско, трябва да отчита не регионалното, а общобългарското. В този именно смисъл, много по-уместно е да се заложи на името „Въстанието от 1850 г.“ („българското въстание от 1850 г.“; „въстанието в България от 1850 г.“ и др.п.). Прочее, свидетелствата от епохата на Възраждането показват, че съвременниците са възприемали случилото се през 1850 г. тъкмо по този начин. Показателна в това отношение е една приписка от с. Грамада, Видинско: „Да се знае кога се Бугария дигна с Божием повелением ...“.⁴²

⁴² Димитров, Г. Цит. съч., с. 160.

Средоточното българско попечителство в Букурещ (предистория и същност)¹

Преди 150 години, на 9 март 1854 г., група български патриоти създават в Букурещ Средоточно попечителство. Учредяването на новата политическа формация преминава без присъщите за подобен род събития празничност и светска суетня. Вниманието на повечето жители на влашката столица е погълнато по това време от изпитанията на военното ежедневие, политическият елит пък на Дунавските княжества следи с интерес бързо променящата се обстановка на театъра на бойните действия. И докато едни предричат бърза победа за руското оръжие в земите на юг от р. Дунав, а други очакват с нетърпение да настъпи обрат във войната, членовете и симпатизантите на Средоточното попечителство започват да изпълняват, без много шум и без излишна показност, своята основна задача – набиране на българи доброволци. Две седмици по-късно са отчетени и първите успехи – напълно сформирани са три доброволчески роти. В началото на май 1854 г. броят на пожелалите да се отзоват на призива на Попечителството е вече достатъчен да се обособи и самостоятелен български батальон.² Постигнатите резултати са обнадеждаващи, но поставеното от Средоточното попечителство в Букурещ начало има и не по-малка символична стойност, защото направените стъпки очертават една нова посока за развитието на българското националноосвободително движение и разкриват едни неусвоени все още пространства в политическото възраждане на българския народ.

За съжаление, с годините, особено в следосвобожденските десетилетия, по една или друга причина, но най-често заради политически крамоли и идеологически предразсъдъци, заслугите

¹ Текстът е публикуван в: История, 2004, кн. 4, 57 – 61.

² Тодорова, М. Българските доброволци в Кримската война. – ИБИД, кн. XXXVII, 1985, с. 401.

на букурещките дейци постепенно избледняват, за да се стигне до тъжната днес констатация, че Средоточното попечителство, трансформирало се на 1/13 януари 1862 г. в Добродетелна дружина, е най-слабо проучената емигрантска политическа формация. За кръга около Георги Раковски и неговото Върховно началство, за организациите на „младите“ – Тайният комитет и неговите преки наследници „Българското общество“ и „Млада България“³, за БРЦК и БРК от 1875 г., за гюргевските апостоли и БЦБО, е натрупана огромна по обем литература. Одеското настоятелство разполага с великолепно изследване на Николай Генчев. Дейността на БРК в Белград е аналитично осветлена в трудовете на проф. Крумка Шарова. Дори изявите и замислите на цариградския политически кръг са вече добре познати чрез публикациите на Никола Начов, Евлоги Бужашки, Огняна Маждракова, Илия Тодев, Пламен Божинов.

Единствено Букурещката спитропия все още няма своята цялостна, научно обоснована и модерно написана история. Действително, опити са правени, при това от такива авторитетни учени като Михаил Димитров, Александър Бурмов, Димитър Косев, Петър Коледаров, Георги Плетньов, Елена Стателова, Христо Глушков. Въпреки безспорните успехи обаче представите за реалните измерения на свършеното от Средоточното българско попечителство и Добродетелната дружина продължават да бъдат фрагментарни. Нещо повече.

Сто и петдесет години след официалното учредяване на Средоточното попечителство в Букурещ професионалните историци са изправени пред предизвикателството не само да отговорят на множеството спорни и недоизяснени въпроси, свързани с дейността на Добродетелната дружина, но и да преосмислят наслоените още от възрожденската епоха емоционално обогрени, а впоследствие и идеологически обременени оценки за мястото и ролята на Попечителството и на Добродетелната дружина в българското националноосвободително движение.

Без да се впускам в детайлно разглеждане на всички нерешени въпроси от историята на Добродетелната дружина, в настоя-

³ Включеният в научно обръщение документален материал дава основания за възприемането на „Млада България“ по-скоро като група съмишленици, пръснати в различни градове из Влашко, отколкото като самостоятелна политическа формация.

щето съобщение ще разгледам тезисно само два от тях, отнасящи се до предисторията и същността на Букурещкото попечителство.

Както беше вече отбелязано, началото на Добродетелната дружина се поставя на 9 март 1854 г., когато във влашката столица се учредява Средоточно българско попечителство.⁴ Всички изследователи, докосвали се до темата за възникването на Попечителството изрично отбелязват, че организационната консолидация на българската емиграция в земите на север от р. Дунав представлява продължителен процес, преминаващ през няколко отчетливи етапа: изграждане първоначално на едно неофициално дружество, в което участват Христофор Мустаков, Васил Берон, Иван Бакалоглу и Христо Георгиев;⁵ създаване впоследствие на самото Средоточно попечителство и накрая – официалното признаване на Попечителството от руското командване и от специалния комисар на император Николай I в Букурещ ген. Будберг.⁶ За съжаление конкретните обстоятелства около тези три етапа остават все още недоизяснени, а оттук произтичат прочее и редицата противоречия, битувачи в досегашните изследвания за началната история на Добродетелната дружина.

Предполага се например, че неофициалното дружество на Христофор Мустаков и Васил Берон е продължение на учреденото още през 1848 г. Българско народно дружество в Букурещ, което веднага след революционните събития в Дунавските княжества се саморазпуснало.⁷ Иван Кършовски твърди дори в спомените си, че в навечерието на Кримската война това Българско народно дружество било подновено, но след като решението по възстановяването на старото дружество било взето, се преценило, че „за да не бие на очи пред влашките власти“ названието трябвало да се трансформира в „Българска благодетелна Дружина“.⁸

⁴ **Бурмов, Ал.** Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина“. – В: Избрани произведения, т. II, С., 1974, 15 – 16.

⁵ **Димитров, М.** Комитетът на „Старите“ – Добродетелна дружина. – В: България 1000 години. С., 1930, с. 745.

⁶ **Бурмов, Ал.** Цит. съч., с. 16.

⁷ **Орешков, П.** Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866 – 1868). – СпБАН, 52, 1935, с. 261; **Димитров, М.** Цит. съч., с. 745.

⁸ **Кършовски, Ив.** Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Кн. 2, Елена, 1927, 16 – 17.

Оскъдната документална информация, с която разполага българската историопис, не позволява да се направят каквито и да било крайни изводи относно съдбата на създаденото през 1848 г. Българско народно дружество в Букурещ. Липсват сигурни податки и за това, че членовете на временната Епитропия наистина са се опитвали да възобновят неговата дейност. Сериозни разногласия в научната книжнина съществуват и за точното название, времето на основаване, характера и целите на инициативната група около Христофор Мустаков. Колкото и фрагментарен да е изворовият материал обаче неговият внимателен и критичен прочит дава, все пак, възможност да се доуточнят отговорите на поне част от интересующите ни въпроси.

Ще започна със спора за името на т. нар. „неофициално дружество“ в Букурещ. Изразът „неофициално дружество“ е заимстван от Михаил Димитров още през 1930 г. от писмото на Никола Палаузов до Херсонския и Таврически митрополит Инокентий от 26 март 1854 г. Като разказва за учредяването, с разрешение на руското командване, на Средоточното попечителство в Букурещ, одеският пратеник подчертава, че новообразуваното дружество е много по-голямо, разграничавайки го от „по-раншното, неофициалното“.⁹ В призива на Попечителството от 16 април 1854 г., публикуван още на времето от проф. Александър Бурмов, същото това дружество е названо „временна Епитропия“.¹⁰ Според друг, често цитиран от изследователите на Добродетелната дружина документ – писмо на Христофор Мустаков, Васил Берон, Иван Бакалоглу и Христо Георгиев до одесчани от 12 януари 1854 г., е видно пък, че самите членове на т. нар. „временна“ Епитропия говорят за „Общество“ или дори за „Главно общество“. И още нещо много съществено. В писмото изрично се отбелязва, че Главното общество трябва да състави „една комисия от сведущи и опитни лица, които да се намират постоянно при главната квартира на Действащата [руска] армия, в качеството на депутати, представляващи по такъв начин нашата народност“.¹¹

И така, „неофициално дружество“, „временна Епитропия“,

⁹ Димитров, М. Цит. съч., с. 745.

¹⁰ Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 16.

¹¹ Письма к М. П. Погодину из Славянских земель 1835 – 1861 г. М., с. 725.

„Общество“ или „Главно Общество“? Доколкото в политическия речник на възрожденските българи „дружество“, „епитропия“ и „общество“ имат близко звучене, то очевидно е, че въпросът за името на създадената в Букурещ организация се свежда до личните предпочитания на всеки изследовател. Доколкото пък се отчита родната историографска традиция, то през последния половин век в историческата ни книжнина трайно се наложило названието Епитропия. Но ако трябва да бъдем прецизни и ако избраното име трябва да отразява замисъла на букурещките инициатори – да се обединят усилията на по-широк кръг от единомишленици, пръснати из различни влашки градове, то убеден съм, че по-точното название е „Главно общество“.

Вероятно за мнозина спорът за името е формален. Аз бих казал обаче, че този спор е същностен, защото всички, които използват названието Епитропия, визират с това име емигрантската формация, създадена от букурещките българи преди учредяването на Средоточното попечителство в Букурещ. За първи път това разбиране е ясно аргументирано от Петър Коледаров¹² и впоследствие то постепенно се възприема в научната и в учебникарската литература. Обективният прочит на оскъдния документален материал показва обаче, че до 9 март 1854 г., т.е. до създаването на Средоточното попечителство, с името Епитропия се е обозначавало ръководното тяло, т.е. временната комисия „от сведущи и опитни лица“, която е представлявала българите пред руското командване. Според предварителния замисъл, самата организация, свързваща в една обща политическа структура вече възникналите в отделни селища (Браила, Галац, Плоещ и др.) инициативни групи за набиране на български доброволци, е трябвало да се нарича Главно общество.

Същото разбиране прочее трябва да се вложи според мен и в названието „Средоточно българско попечителство“. Средоточното попечителство не е самата политическа организация, а нейното седемчленно ръководно представителство, което е натоварено да осъществява връзката между руското командване в Дунавските княжества и „Главното общество“, т.е. съвкупността от пръснати тук и там из влашките градове местни български общества (дру-

¹² Коледаров, П. Към предисторията на „Добродетелната дружина“ – ИИИ, т. 16-17, С., 1966, 402 – 403.

жества). Налице е всъщност една децентрализирана, аморфна структура, от която на политическата повърхност видимо остава само ръководното тяло, координирацият център – наричан до 9 март 1854 г. Епитропия, а след това – Средоточно попечителство. От 1 януари 1862 г. „Главното общество“ де факто се трансформира в Добродетелна дружина, а някогашното седемчленно попечителство е заменено от петчленното ѝ Настоятелство.¹³

Така очертаваният модел се явява пълна противоположност на стройните централизираните комитетски структури, изградени през 60-те и 70-те години на XIX в. от групата на т.нар. „млади“. И макар че за подготовката на една успешна освободителна революция са нужни тъкмо такъв тип организации, аз не бих отрекъл напълно ефективността и на избора от „старите“ модел. Защото историята на освободителното ни движение показва, че при необходимост, Епитропията (разбирай и Средоточното попечителство, и Настоятелството на Добродетелната дружина), не изпитва сериозни затруднения да мобилизира своите съмишленици и успешно да се впише в политическите потребности на деня. Показателни в това отношение са действията на Средоточното българско попечителство в годините на Кримската война, организираното от Добродетелната дружина през април 1867 г. представително емигрантско събрание в Букурещ, създаването на Втората българска легия, изграждането през лятото на 1876 г. на мрежа от филантропически дружества, а през 1877 г. – и на разузнавателна структура в помощ на руската армия.

Възниква ли въобще замисляното от четиримата букурещки епитропи Главно общество и кога се формира самата временна Епитропия?

В наличната научна литература автори от различни поколения и от различни историографски школи предлагат различни отговори на тези въпроси. Най-често се отбелязва, че Букурещката Епитропия (разбирана като самостоятелна политическа формация, а не като координационен център на „Главното общество“) се формира през пролетта или най-късно през лятото на 1853 г.

¹³ Вж. Устава на Добродетелната дружина от 1 януари 1862 г. – Българите в Румъния (XVII – XX век). Документи и материали. С., 1994, док. 53, 83 – 84.

Цитираното на няколко пъти дотук писмо на Христофор Мустаков, Васил Берон, Иван Бакалооглу и Христо Георгиев до одесчани от 12 януари 1854 г. дава, според мен, основание да се приеме, че първият етап на политическото активизиране на българската емиграция в Дунавските княжества, свързан със сформиранието на местни инициативни групи в отделни влашки градове с компактни български общности, действително започва през пролетта и лятото на 1853 г. Тяхното консолидиране в обща политическа формация става обаче малко по-късно. Идеята за координиране действията на отделните инициативни групи (дружества/общества) изкрystalизира постепенно и добива по-завършен израз едва в края на годината, когато Руското правителство и руското командване вземат окончателното си решение за сформиранието на български доброволчески отряди.

Непосредствено след 29 декември 1853 г. – денят на оповестяване на утвърдените от княз Горчаков „Положения“, регламентиращи принципите за устройство на бъдещия доброволчески корпус,¹⁴ се предприемат и първите конкретни стъпки за учредяване на „Главното общество“. В първите дни на януари 1854 г. се формира и временното ръководство на бъдещото Главно общество, станало малко по-късно, популярно като 4-членната временна Епитропия. Съществуването на тази Епитропия продължило само около два месеца, но това време било напълно достатъчно, за да се осъществят контакти с най-активните емигрантски центрове и успешно да се подготви провеждането на 9 март в Букурещ на учредителното събрание на Средоточното българско попечителство.

Предложената хронология на събитията, довели до създаването на Средоточното попечителство, измества с повече от половин година раждането на Епитропията, но това по никакъв начин не накърнява заслугите и ролята на букурещките епитропи, защото сформиранието в началото на 1854 г. Главно общество и неговите представителни органи – Епитропията и Средоточното попечителство, действително дават първите подтици за възникването на организираното националноосвободително движение, с което известяват прочее и началото на завършващата фаза от политическото съзряване на българското възрожденско общество.

¹⁴ Тодорова, М. Цит. съч., 394 – 396.

Американският политически модел в идейните платформи на българското национално-революционно движение¹

Проблемът за влиянието на американския политически модел върху идейните платформи на българското национално-революционно движение през епохата на Възраждането е слабо проучван от родната ни историопис. Всъщност, научната литература, посветена на българо-американските контакти през XIX в. е значителна по обем и през последните десетина години непрекъснато набъбва, но вниманието на изследователите е преимуществено ориентирано към три тематични кръга: пропагандната дейност на американските протестантски мисионери сред българите; американските образователни инициативи на Балканите и в българските земи; ролята на американската дипломация и журналистика за популяризиране на българската национална кауза в годините на Източната криза (1875 – 1878). Що се отнася до идейно-политическите аспекти на българо-американските общения през епохата на Възраждането, те за съжаление са твърде плахо застъпени, а специалистите, докоснали се до тях, са все още малцина.

Липсата на интерес към тази тематика би могла да се обясни с различни причини, но като че ли на преден план изпъква нежеланието на историците да се откажат от удобните клишета на романтичния национализъм, според чиито канони оценяването (положително или отрицателно) на личностите и събитията, свързани с освободителните борби на българския народ през XVIII и XIX в., се обуславя от това доколко те са плод на естественото духовно и политическо съзряване на българското възрожденско общество. Подобен подход отрежда à priori второ-

¹ Текстът е публикуван в: сб. Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век. С., 2004, 190 – 197.

степенна роля на външните влияния. Нещо повече. В научната и учебникарската книжнина може да се долови дори известно степенуване на значението на различните външни фактори, подчинено на недоказаната аксиома, че ако в програмните документи на дейците на българската национална революция има положителни чужди влияния, то те могат да идват от руските революционер-демократи, от идейното наследство на Френската революция, от опита на съседните балкански народи или най-много по линия на контактите с мацинистките формирования от типа на „Млада Европа“. Всичко останало, особено пък ако то излиза извън ареала на руското и на южнославянското културно и политическо пространство, се възприема като намеса, посегателство, опит за вмешателство, обслужване на чужди интереси и др.п.

Споменатите клишета не са свързани единствено и само с идеологемите от времето на Студената война. По-скоро става дума за нещо като компенсаторна реакция на незавършеното Българско политическо възраждане, развита още от първите представители на следосвобожденската ни историопис. Реакция, която неусетно се вражда в мисленето и в историческата памет на всяко следващо поколение българи, и която с годините, за съжаление, вместо постепенно да се преодолее, се превръща в същностна черта на родната историография.

Обективността изисква да отбележа, че, къде по-завоалирано, къде по-открито, отделни изследователи са поставяли под съмнение трайно наложилите се през последните 100 – 120 години тълкувания и оценки за ролята и реалното съотношение на вътрешните и външните фактори в идейните платформи на българското националнореволуционно движение. Показателни в това отношение са някои от трудовете на Христо Гандев, Крумка Шарова и особено на Никола Кондарев, който, в подложеного на жестоко отрицание от официалната критика проучване върху идеологията на Любен Каравелов, се опита да докаже, че чергаейки бъдещото развитие на свободна България, председателят на БРЦК черпи вдъхновение от примера на САЩ.² Признание в това отношение заслужават и усилията на Вера Бонева, която в прелюбопитната си книга „Американската мечта в българското

² Кондарев, Н. Идеологията на Любен Каравелов. С., 1979, 150 – 154.

възрожденско общество“ отделя специална глава на проблема за популяризирането на американската държавност в средите на тогавашната българска интелигенция.³ За съжаление, направеното дотук е все още недостатъчно и убеден съм, че само бъдещите, необременени от каквото и да било „филство“ и „фобство“ изследвания ще разкрият действителните параметри на присъствието на американския фактор в политическото ни Възраждане. На този етап обаче, за да се изясни доколко американският пример влияе върху идеолозите и ръководителите на българското национално-освободително движение, нужно е да се отговори недвусмислено на поне два съществени въпроса.

Първият въпрос се отнася до това имало ли е и какви точно са били възможностите за опознаване и популяризиране на американския политически модел сред възрожденските българи. Направените през последните няколко десетилетия проучвания категорично показват, че пътищата за рецепция на основните принципи на американската демокрация, включая и идейното наследство на строителите на американската независимост (Томас Джеферсън, Томас Пейн, Бенджамин Франклин, Джордж Вашингтон), са били изключително разнообразни и ефективни. Като се започне от скромните и неугледни текстчета в учебниците по „Землеописание“ на Неофит Бозвели и Константин Фотинов и широкомащабната по замисъл, по обхват и по средства пропагандна дейност на протестантските мисионери на Балканите, премине се през стотиците публикации във възрожденския периодичен печат и се стигне до личните впечатления и разкази на първите българи, посетили Америка или получили образованието си там – всичко това очертава една твърде широка гама от възможности за опознаване и усвояване основните начала на американската държавно-политическа и социално-икономическа система.

Едва ли е нужно да се дават конкретни примери, илюстриращи това твърдение. Ще отбележа само, че през третата четвърт на XIX в., когато освободителните борби на българите навлизат в своята заключителна фаза, достъпните в публичното пространство на тогавашното възрожденско общество сведения за историята и

³ **Бонева, В.** Американската мечта в българското възрожденско общество. Велико Търново, 1998, 84 – 129.

настоящото на САЩ нарастват лавинообразно. И интересното в случая е, че за разлика от някои други идеи, наложили се по същото това време в политическото мислене на революционната ни емиграция из Влашко, Сърбия и Русия, принципите на американската демокрация можеха да се популяризират сред населението на Османската империя напълно легално и безпрепятствено. Чрез периодичния печат и преводната учебникарска книжнина възрожденските българи получаваха подробна информация за един или друг компонент от политическата система на САЩ, за стопанския просперитет на американското общество, за поредните научни и технологични завоевания на свободния и демократичен „нов“ свят. Макар и не толкова зримо, макар и трудно измеримо, тази „невинна“ на пръв поглед информация бавно се натрупваше и усвояваше от младите и четящите българи, подготвяйки идейната почва за политическата еманципация на едно цяло поколение, което без смущения и страхове прие идеята на Левски за „чиста, свята и демократична република“ като свой идеал, и с цената на личния си рахатлък и собствения си живот плати освобождението на България.

Вероятно подобна теза ще бъде посрещната резервирано от мнозина. Да погледнем обаче колко бяха в действителност емисарите на революционната ни емиграция през цялото прословуто комитетско десетилетие и колко от тях ефективно вършеха своята работа? Колко българи бяха чели „Наредата“ на Левски или пък програмите на БРЦК? Как и доколко успешно революционната преса достигаше до населението на юг от р. Дунав?

Осмелявам се да твърдя, че на фона на свършеното от членовете и симпатизантите на всички букурещки формирания с революционна ориентация за пропагандирането на идеята за радикална промяна на съществуващия по български земи ред, „американската мечта“, в нейния политически смисъл, печелеше не по-малко привърженици, особено сред образованата част на българското възрожденско общество, при това без много шум и без каквито и да било конспирации. С това разбира се не бих искал по никакъв начин да омаловажа усилията на Върховното началство на Георги Раковски и Тайния комитет на Иван Касабов, на „Българското общество“ и „Млада България“, на БРЦК и БРК. Ще си позволя

да отбележа обаче един пример, който е емблематичен за това как чрез отпечатваните информационни материали за САЩ доосвожденската преса допринасяше съществено за политическото образование на българите. Примерът се отнася до началото на 60-те години на XIX в., когато в средите на емиграцията все още малцина говореха за република, за народна свобода и за демокрация. Тогавашните български вестници, особено цариградските, редовно включваха в прегледа на събитията от международния политически живот материали за хода на Гражданската война (1861 – 1865). В съобщенията, понякога кратки, но през 1864 – 1865 г. по-обстойни и аналитични, все по-често покрай сухата информация за едно или друго сражение се промъкваха сведения, разкриващи същността и механизмите на функциониране на американския политически модел.

През август 1863 г. например в „Съветник“ отбеляза в анализа си за последните новини от фронта, че едно от най-важните следствия на войната „ще бъде изчезването на предразсъдъците за цвета на хората“ и, че рано или късно черните ще станат равноправни граждани на „американския съюз, за който толкос храбро се биха“.⁴ Година по-късно, редактираният от Тодор Бурмов и Никола Михайловски вестник проследи отблизо хода на президентската кампания в САЩ и преизбирането на Линкълн, с което направи на практика читателската си аудитория свидетел на функционирането на един от най-важните компоненти на политическата демокрация – свободното волеизявление на народа кой и как да управлява страната от негово име.⁵ В началото на януари 1865 г. беше отпечатан и подробен анализ на президентското послание към Сената и Камарата на представителите.

Няколко месеца по-късно в „Время“ в детайли отрази разгорялата се в САЩ дискусия за гражданските права на негрите и жените, и за реалните политически измерения на прогласените в американската конституция принципи на личната свобода и равенството между хората, независимо от тяхната раса, пол и религия. В бр. 24 от 22 януари 1866 г. редакцията на вестника

⁴ Съветник. Цариград, год. I, № 23 от 26 август 1863 г.

⁵ Пак там, г. II № 24 от 12 септември 1864 г.; № 26 от 26 септември 1864 г.; № 35 от 28 ноември 1864 г. и др.

обнародва дори пълния текст на прошенията на американските жени до Конгреса, а малко преди това, със специален материал в рубриката „Разни новини и дела“, читателите на „Время“ бяха информирани, че „Звездното знаме ся развявало над посолството и консулството на Съединените царства [в Цариград] цял ден, тъй като – уточнява Т. Бурмов, това беше да ся извести, чи изменението на Конституцията, с което се унищожжава робството, ся е приело (от колкото трябва за законно вишегласие господарства на Съединението), и чи четире милиона роби ставаха четире милиона свободни човеци.“⁶

Разбира се, пресата, учебниците и мисионерите не бяха единствените източници за усвояване уроците на американската история и действителност. Любен Каравелов например стана горещ привърженик на американския политически модел чрез съчиненията на Херцен, а ако се доверим на едно писмо на Тодор Каблешков до Константин Величков от есента на 1875 г., бъдещият копривщенски апостол черпеше упование за предстоящото въстание от съчиненията на Алексис дьо Токвил.⁷ Изобщо, в годините след Кримската война, елитът на българското възрожденско общество разполагаше с действително широки възможности, за да изучи опита на американския народ и за да извлече от този опит всичко онова, което би било полезно за успешното приобщаване на българите към постиженията на модерната християнска цивилизация.

Вторият въпрос, без чийто отговор по-нататъшните занимания по заявената от мен тема биха били напълно безсмислени, се отнася до това има ли сериозни доказателства за евентуалното присъствие на идейни заемки от американския политически модел в програмните документи на българската революционна емиграция.

Доскоро самото формулиране на подобна теза звучеше еретично. Днес пък ровичканията в областта на българо-американските контакти през XIX в. лесно могат да бъдат възприети като проява на политическа конюнктурност и сервилност към поредния ни „голям брат“. Внимателният и обективен прочит на

⁶ Время. Цариград, г. I, № 22 от 8 януари 1866 г.

⁷ Каблешкова-Серафимова, Р. Апостолът от Копривщица. 2001, 45 – 47.

документалното наследство на участниците в националноосвободителните борби на българския народ от края на 60-те до средата на 70-те години на XIX в. показва обаче, че идеолозите и лидерите на българската национална революция не само са разполагали с информация за политическото устройство на САЩ, но една част от тях убедено са вярвали, че тъкмо американският политически модел би бил най-подходящ за бъдещето на свободна България. С особена сила тази констатация се отнася до създателя и ръководителя на БРЦК Любен Каравелов.

Още в първия си по-завършен програмен документ – обръщението „Мои братя“, Любен Каравелов свързва своя политически идеал – „чистата човеческа свобода“ със САЩ.⁸ По-късно, в десетки статии, отпечатани по страниците на „Свобода“ и „Независимост“, бичувайки един или друг недъг в управлението на Османската империя или пък в самото българско общество, той многократно се позовава на американския пример, и зове за изучаване и усвояване уроците на американския опит в изграждането на новата българска държава. От основните конституционни принципи до функционирането на църковните и образователните институции, цялата държавна и политическа система в САЩ, както и механизмите на нейното функциониране, олицетворяват, според Любен Каравелов, най-прогресивните и най-демократичните възгледи за стопанското, социалното и духовното развитие на модерните нации и общества.

В подкрепа на подобно твърдение могат да се приведат редица конкретни извадки от публицистиката на Каравелов и от програмните документи на БРЦК. В уводната статия на първия брой на в. „Свобода“ например, разяснявайки значението на свободата, Любен Каравелов отбелязва: „Не е лесно за човека да остави своето отечество, своето огнище, своите роднини и приятели, гробовете на своите прадеди; но ние видим, че хиляди люде се преселват ежегодно в Америка. И защо? – Да търсят лична и национална свобода ...“.⁹ Година по-късно, отново в уводна статия на в. „Свобода“, председателят на БРЦК категорично заявява, че „трайна, щастлива и прогресивна държава може да бъде само тая“,

⁸ Народност. Букурещ, г. II, № 16 от 19 март 1869 г.

⁹ Свобода. Букурещ, г. I, № 1 от 7 ноември 1869 г.

която е „съставена на либерални начала“ като Америка.¹⁰ В статия във в. „Либертатя“ от 1871 г. пък, разсъждавайки върху правата на народите, Каравелов подчертава: „Съжالياваме, че народите на Европа са толкова малко възмъжали; вижда се, че народите на Европа са още за дълги години осъдени да играят тъжна роля в сравнение с народите от Америка. Както в Европа още не може да се установи един истински либерален, републикански режим, така също в Америка не може да се установи друго освен република. Или Европа е вече твърде стара и няма сок за един здрав живот, или пък е още съвсем дете; но това последното не може да бъде, защото днешна Америка е установила своите либерални институции само чрез европейците, които са търсили там пристан за своята индивидуална и политическа свобода...“¹¹

Личната, религиозната и националната свобода, либералните институции и демократичните традиции са основните параметри на американския политически модел и единствено те могат, според Каравелов, да осигурят на българина нужните условия за стопански, духовен и политически просперитет. „Справедливостта и истината са най-големите юнаци в човеческия живот, а свободата и разумът са в състояние да укротят и най-големите страсти. В Североамериканските щати – пише през 1873 г. Л. Каравелов във в. „Независимост“, живеят петдесет вери и петдесет народности, а никой не може да каже, че вярата на коя и да е народност се преследува от друга коя и да е народност или от правителството. Свободата, безпристрастието и справедливостта са укротили и дивите индианци ...“¹²

Три години по-рано, по повод започналите във възрожденската преса дискусии за правомощията на бъдещия български екзарх, Любен Каравелов отново се опира на американския пример. „Ние мислиме – подчертава той, че когато един народ избира сам едно лице, то той ще да го почита и уважава, било това лице избрано на време [за определен мандат – б.а.] или за през сичкият му живот; а ако това лице бъде натрапено на народът насила, то никога не може да бъде уважаемо и почитаемо. Американските

¹⁰ Пак там, г. I, № 42, от 16 септември 1870 г.

¹¹ Либертатя. Букурещ, г. I, № 8 от 24 февруари 1871 г.

¹² Независимост. Букурещ, г. III, № 33 от 5 май 1873 г.

щати избират своя президент секи три години, а ние видиме, че ни в едно господарство върховния управител няма такова голямо значение и такава любов от народът, отколкото президентът у Североамериканските щати ... В Америка ние видиме, че петдесет вероизповедания и петдесет народности живеят заедно, наричат се американци и дружно защитават общите си интереси; а сичкото това произходи от това, че самият народ е тугор сам на себе си и че той сам си издава закони, по своето желание и по своята воля.¹³

Списъкът на откъсите от различни програмни и публицистични документи на Любен Каравелов, илюстриращи влиянието, което американският модел оказва върху неговите възгледи, е внушителен. В този смисъл едва ли е необходимо да се привеждат нови и нови цитати, за да се покаже, че един от най-авторитетните идеолози и лидери на националната ни революция не само е черпел вдъхновение от политическата действителност в САЩ, но и искрено е вярвал, че българите трябва да се поучат от историческия опит на Америка и да заимстват от него всичко онова, което би гарантирало демократичното развитие на свободна България. Макар и не толкова директно, подобна констатация би могла да се аргументира и по отношение идейното кредо на Левски.

Действително, в документалното наследство на Апостола не могат да се открият преки доказателства за това, че в някаква степен той е бил повлиян от американския политически модел. Нещо повече. В българската историопис битува тезата, че демократизмът и републиканизмът на Васил Левски идват по линия на европейските и най-вече на френските идейно-политически и културни влияния, които през целия ХІХ в. играят съществена роля за духовната пробуда на българите и за тяхната политическа еманципация. Някои автори сравняват дори „Наредата“ на Апостола с „Декларацията за правата на човека и гражданина“ и убедено доказват, че идеите на Левски за „съгласието, братството и съвършеното равенство между всичките народности“, за демократската република, в която всички граждани на свободна България „ще бъдат равноправни във всяко отношение“ и „всички щат спадат под един общ закон, който по вишегласието от всичките народности

¹³ Свобода. Букурещ, № 45 от 7 октомври 1870 г.

ще се избере“,¹⁴ са заимствани от политическите платформи на Френската революция от 1789 г.

Колкото и еретично да прозвучи, считам, че с много по-голяма увереност би могло да се твърди, че заложените в „Наредата“ идеи се родяат по-скоро с принципите на американския политически модел, отколкото с „Декларацията за правата на човека и гражданина“ от 26 август 1789 г. Прочее, българската историопис все още не може да предложи приемливо обяснение кога и откъде по-точно Левски би могъл да се е запознал с историята и поуките на Френската революция. Докато податките за популярността на американския опит в средите на емиграцията и на вътрешните комитетски дейци са многобройни и съвсем конкретни. Достатъчно би било да припомним, че до написването на „Наредата“ (най-вероятно през лятото на 1871 г.) само по страниците на Каравеловата „Свобода“ всеки симпатизант на революционното дело, включително и Васил Левски, е можел да открие обилна информация за държавно-политическата система в САЩ.

Показателни в това отношение са спомените на пазарджишкия революционен деец х. Рашко х. Илиев. Разказвайки за събранието на местния революционен комитет, на което се дискутирал текста на „Наредата на работниците за освобождението на българския народ“, той изрично отбелязва, че са обсъждали “федеративната форма на Северо-Американските щати“, като в хода на дебатите всички съмишленици „намериха за най-подходяща форма на управление федеративната република, децентрализацията на градските и селските общини, с най-широко съдопроизводство и всенародно самоуправление“.¹⁵ Все в този контекст биха могли да се тълкуват и свидетелствата за дейността на ръководителите на Хасковския революционен комитет – Петър Берковски и Мирчо Попов, които, разпалени от срещите си с Васил Левски, открито пропагандирали при обиколките си из местните села републиканския модел и изтъквали неговите предимства, позовавайки се на американския опит.

¹⁴ Васил Левски. Документи. Автографи, диктувани текстове, документи, съставени с участието на Левски, преписи, фотокопия, публикации и снимки. С., 2000, 259 – 273.

¹⁵ Цит. по **Павловска, Цв.** Васил Левски и Вътрешната революционна организация. С., 1993, с. 464.

Отбелязаните дотук примери дават, според мен, основание да се очаква, че бъдещите проучвания ще спомогнат за разкриване на още по-обилна, по-детайлизирана и по-категорична информация за влиянията, които през 60-те и 70-те години на XIX в. американският политически модел оказва, пряко или косвено, върху българското националнореволуционно движение. Че подобни влияния има, и че те играят важна роля за идейното съзряване и идейната еволюция както на водачите, така и на редовите участници в революционните борби, се вижда от още един емблематичен пример. През март 1876 г., в навечерието на Априлското въстание, във връзка с провеждащите се избори за нови членове на меджлиса и на съдилищата в Одринския вилает, в Пловдив пристигнал валията Акиф паша. Местните български първенци решили да използват идването на високопоставения държавен чиновник и подали оплакване, че в избирателните списъци на кандидатите християни от Хасково и Кърджали се поставяли лица, на които населението нямало никакво доверие. Възмутен от смелостта на българите, Акиф паша върнал молителите с думите: „Тука не е република! Който не аресва, да върви в Америка, дето стават избори, каквито вие желаете!“.¹⁶

¹⁶ Груев, Й. Моите спомени. Пловдив, 1906, с. 32.

**„Да се върви на бой без да губим ни минута!“
(размисли върху отколевания спор „за“ и „против“
идеята на Любен Каравелов от есента на 1872 г.
за вдигане на въстание в Българско)¹**

На 30 октомври 1872 г., само три дни след като Димитър Общи е заловен от турските власти, Любен Каравелов и Тодор Пеев пишат прословутото си писмо до Васил Левски, в което му препоръчват да употреби „всичките си сили“, за да освободи арестуваните комитетски дейци, „защото иначе ще бъде всичко предадено.“ На 2 ноември 1872 г. последвало ново писмо до Апостола, в което се нареждало да се пристъпи към „подигане на революция“, защото „трябва да се върви на бой без да губим ни минута.“² На 21 ноември Матей Преображенски успява да намери Апостола в Стара Загора и му предава второто писмо от Букурещ. Още същия ден членовете на местния РК провеждат заседание, и „след едно дълго и сериозно размишление върху реченото писмо“ преценяват, че „и най-изветрелият човек не би повярвал, че е възможно да излезе със сполука таквото бързо движение“.³ За несъгласието си със застъпената от Любен Каравелов позиция, старозагорци изготвят писмо до БРЦК, а „по заповед“ на Левски, уведомяват за проведените обсъждания и Сливенския комитет, препоръчвайки на сливенци също да изразят своето негативно отношение към лансираната от председателя на БРЦК идея.⁴

¹ Текстът е публикуван в: сб. Времето на Левски. С., 2010, 209 – 236.

² **Страшимиров, Д.** Архив на Възраждането. Т. 1, с. 5 [по-нататък: ДСАВ]; Васил Левски. Документи в два тома. Т. 2. Автентичен текст. Исторически коментар. С., 2009, с. 148. [по-нататък: ВЛД]. Критичен анализ на писмата от 30 октомври и 2 ноември – вж. **Мирчева, К.** Документи, свързани с дейността на Любен Каравелов (1872-1878) – В: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 3, С., 2001, 162 – 164.

³ ВЛД, т. 2, 148 – 149.

⁴ Пак там, с. 148.

Писмата на Каравелов и Пеев до Левски от 30 октомври и от 2 ноември⁵ имат ключово значение в хронологията на драматичните за комитетското дело събития от есента на 1872 г. Неслучайно изследователите на политическото ни Възраждане им отделят специално внимание, търсейки отговор на въпроса за мотивите на тяхното написване. Вярвал ли е наистина Любен Каравелов във възможността да се повдигне едно успешно българско въстание? Имало ли е вече някакви конкретни уговорки с потенциалните съюзници в борбата срещу Високата порта? Защо само три седмици след като категорично е отхвърлил призива на Каравелов, Левски променя мнението си и се обръща към дейците от Окръжния център в с. Голям Извор с думите: „защото силно ни принуждава вънкашното обстоятелство, без друго да вървим на бой и минута да се не губи!“.⁶ Интересът към двете писма се дължи в не малка степен и на обстоятелството, че тъкмо лансираните в тях идеи мотивират Левски да вземе съдбовното решение да тръгне за Влашко, за да обсъди с останалите членове на Централния комитет създалата се след обира при Арабаконак и последвалите масови арести ситуация.

Не на последно място, изразените в писмата позиции от страна на Каравелов, както и реакцията на Апостола, се ползват и като христоматийни аргументи в нестихващия вече повече от едно столетие спор в родната историопис „за“ и „против“ личните качества и идейните възгледи на двамата безспорно най-ярки и авторитетни водачи на българската национална революция. И ако в по-ранните публикации, засягащи събитията от октомври-декември 1872 г., отсъства стремеж към противопоставяне, към преднамерено търсене на конфликт между Любен Каравелов и Левски, то с годините обективността в изследванията отстъпва постепенно пред личните пристрастия и пред идеологическите клишета. Прочее, и най-беглият и непредубеден историограф-

⁵ Твърде дълго време в научната и популярна книжнина се приемаше, че писмата от 30 октомври и от 2 ноември са само на Любен Каравелов. През последните години аргументирано беше доказано, че писмата са изготвени и с участието на Тодор Пеев – вж. **Мирчева, К.** Цит. съч., с. 164 и **Боянов, В.** Левски и Ловеч. С., 1995, с. 257.

⁶ **ВЛД**, т. 2, с. 15 – Писмо на Васил Левски до Окръжния център в с. Голям извор от 12 декември 1872 г.

ски преглед би подкрепил подобна констатация. Стоян Заимов например (един от първите биографи на Апостола) отделя място на писмата от 30 октомври и 2 ноември, но отбелязва само, че отправените от Букурещ препоръки са били неизпълними, тъй като масовите арести на комитетски дейци осуетили „всяка възможност за какъвто и да било опит на революция“.⁷ Димитър Страшимиров и Александър Бурмов също не пропускат да открият значението на двете писма в контекста на удара, който властите успяват да нанесат на революционната организация, без обаче да се впускат в обстояни коментари относно възникналите между Каравелов и Левски различия.⁸ Д. Страшимиров оценява дори поведението на председателя на БРЦК като опит да се „измени хода на съдбовните събития“, а проф. Ал. Бурмов основателно обръща внимание на еволюцията в отношението на Левски към идеята за скорошно обявяване на въстанието в Българско, признавайки, че бързият ход на събитията го принудили „да се съгласи в известна степен с Каравелов и да побърза с въстанието“.⁹

През 40-те и 50-те години на миналия век оценките за поведението на Каравелов и Левски в месеците след обира при Арабаконак видимо се променят. В научната и в популярната книжнина трайно се налага представата, че отправеното на 2 ноември 1872 г. предложение за вдигане на въстание е продиктувано от страха и смущението, обзели председателя на БРЦК след първите известия за извършените в Българско арести. Що се отнася пък до изразената от някои вътрешни комитети позиция, формирана под прякото въздействие на Левски, то тя започва да се приема за единствено правилната и разумната. Иван Унджиев например открито иронизира Любен Каравелов и неговите приближени, че тъй като били отдавна откъснати от родината и поради непознаване на силите на противника и на народа, те не могли да вземат никакво

⁷ Заимов, Ст. Васил Левски. Дяконът. Кратка биография, написана по повод откриването на паметникът. С., 1895, с. 134.

⁸ Страшимиров, Д. История на Априлското въстание. Т. 1, Пловдив, 1907, с. 145; Бурмов, Ал. Български революционен комитет (1868 – 1877). – В: Избрани произведения. Т. 3, С., 1976, 45 – 46.

⁹ Страшимиров, Д. Цит. съч., с. 145; Бурмов, Ал. Последните дни на Васил Левски. – В: Избрани произведения. Т. 2, С., 1974, с. 283.

адекватно решение.¹⁰ В желанието си да представи Апостола като последователен и непогрешим, той дори отхвърля възможността за евентуална промяна в неговите позиции. „Напрасно бихме търсили – заявява Унджиев по повод на последните писма на Левски, ... отстъпление от неговото първоначално становище и приближаване до гледището на Каравелова. И сега той си остава убеден противник на една прибързана и неподготвена революция“.¹¹

Сходни разсъждения и подобни обвинения срещу Каравелов могат да се срещнат в изследванията и на Христо Гандев,¹² Михаил Димитров,¹³ Михаил Арнаудов.¹⁴ Сред критиците на Л. Каравелов се откроява и позицията на Цветана Павловска. В различни публикации, посветени на ВРО и на Левски, тя оценява предложението на председателя на БРЦК за скорошно обявяване на въстанието като „несвоевременно“, „грубо погрешно“, а от военна гледна точка и като „авантюристично“.¹⁵ През годините авторката последователно отстоява тезата, че с действията си през октомври-ноември 1872 г. Любен Каравелов показва, че не е достигнал до идейните прозрения на Левски, и че неговите очаквания за помощ от Сърбия и Черна гора са само „илюзии“. Николай Генчев също вижда в отказа на Левски „да изпълни заповедта“ на Каравелов поредното доказателство за прозорливостта на Апостола, „защото за него революцията трябвало да доведе до освобождението на България, а не до ненужно проливане на българска кръв. ... Далновидността на В. Левски в този критичен момент – заключава Н. Генчев, става още по-очевидна като се вземе предвид, че след разкриването на ВРО посланиците на западните държави побързали да предложат на Високата Порта

¹⁰ Унджиев, Ив. Васил Левски. Биография. С., 1945, с. 614.

¹¹ Пак там, с. 617.

¹² Гандев, Хр. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. С., 1946, 119 – 120.

¹³ Димитров, М. Любен Каравелов. Биография. С., 1959, 254 – 256.

¹⁴ Арнаудов, М. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. (1834 – 1879). С., 1964, 390 – 392.

¹⁵ Павловска, Цв. Вътрешната революционна организация през втората половина на 1872 г. и гибелта на Васил Левски. – В: По пътя на безсмъртието. От Кърчина до София. Велико Търново, 1993, 37-39; същ. Васил Левски – ръководителят и стратегът. – В: БРЦК в историческата съдба на българския народ. Велико Търново, 2003, с. 19 и др.

военна помощ, ако конспиративната българска организация започне въстание.“¹⁶

Посочените примери са достатъчни, за да се установи, че след Втората световна война акцентът в изследванията, отнасящи се до събитията от есента на 1872 г., се поставя върху противопоставянето на позициите на Л. Каравелов и Левски. Създава се, при това, впечатлението, че задочният спор между двамата е предварително предрешен в полза на Апостола, без да се правят каквито и да било опити за обективно осмисляне на мотивите на Каравелов. Всъщност, почти няма изследване, в което да не се отправят упреци към председателя на БРЦК в прибързаност, в липса на далновидност, в неспособност да взема правилни решения, в неумение да оценява реалистично обстановката. По-старите автори, които са се опитвали да бъдат коректни към истината, са вече позабравени, техните писания прашасват из библиотеките, а модерните учебникарски и електронни версии на българската история, в които Любен Каравелов е необходимият (набеденият) грешник, напълно удовлетворяват широката публика. Подобни тълкувания, прочее, изказани къде по-остро, къде по-завоалирано, служат на мнозина автори и като аргумент, с който се „доказва“ началото на поредния етап в идейната еволюция на Каравелов. Етап, през който борбеният ентузиазъм на редактора на в. „Свобода“ постепенно бил отстъпил място на колебанията, на страха, на компромиса. Това пък от своя страна, според критиците на Каравелов, отбелязало началото на края на неговия политически авторитет, защото младата и по-радикално настроена емиграция, на която било отредено да продължи делото на Левски, започнала да вижда вече в негово лице не своя кумир, а просветителя и отстъпника. Една тенденция, която начева през последните месеци на 1872 г., прокрадвайки се в писмото на старозагорци от 22 ноември до сливенци, но която през цялата 1873 г. ще набира все по-голяма сила, и в началото на 1875 г. ще доведе до логичната си развързка – разпратата между Любен Каравелов и Христо Ботев и поредното разцепление в освободителното ни движение.¹⁷

¹⁶ Генчев, Н. Българско Възраждане. С., 1988, с. 365.

¹⁷ Митев, Пл. Българският революционен комитет 1875 г. С., 1998, 15 – 46.

В такива черно-бели краски, за съжаление, днешната българска историопис се опитва да реконструира развитието на комитетските дела в края на 1872 г. И ако съществува някакво инакомислие по тази тема, то измежду съвременните автори, опитващи се да тълкуват известните ни факти по по-различен и по-необременен начин, бих открил проф. Крумка Шарова. В пространните си бележки към том втори на най-новото издание на документалното наследство на Апостола тя подробно се спира на писмата от 30 октомври и 2 ноември и предлага аргументирано обяснение за мотивите на Каравелов, както и за реакцията на Левски.¹⁸ Подобен обективистичен подход към интересуващите ни събития демонстрират и Кета Мирчева,¹⁹ и проф. Иван Стоянов.²⁰ Внимание заслужава и позицията на Васил Боянов, който, като проследява критично всички автентични документи, отразяващи дейността на Апостола през периода октомври-декември 1872 г., достига до извода, че отрицателната реакция към призивите на Любен Каравелов се дължи не на друго, а на обстоятелството, че Левски получава първо писмото от 2 ноември и едва по-късно се запознава със съдържанието на писмото от 30 октомври. Без да има никаква представа за визираниите в писмото от 30 октомври „печални събития“, нито пък за изложените в него мотиви защо трябва да се бърза с обявяването на революцията, Апостола логично внушава на старозагорци да отхвърлят предложението на Каравелов.²¹ И ако Левски беше получил навреме писмото от 30 октомври 1872 г., – заключава авторът, „той лесно щеше да разбере причините, които налагат незабавното вдигане на бунт“.²²

След направения кратък преглед на битуващите из специализираната литература противоположни оценки и мнения

¹⁸ ВЛД, т. 2, 278 – 230.

¹⁹ **Мирчева, К.** Кое е последното писмо на Любен Каравелов до Васил Левски. Наблюдения и допълнения към последните месеци от дейността на Левски, контактите на двамата ръководители на БРЦК и участието на Пловдивския комитет в тях. – В: БРЦК в историческата съдба на българския народ. Велико Търново, 2003, 41 – 68.

²⁰ **Стойнов, Ив.** Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му. Велико Търново, 2008.

²¹ **Боянов, В.** Левски и Ловеч. С., 1995, 255 – 257.

²² Пак там, с. 256.

за отправените на 30 октомври и 2 ноември 1872 г. препоръки към Васил Левски, логично възниква въпросът: в състояние ли е най-после родната историческа наука да даде ясно обяснение за поведението на Каравелов и Апостола? Осмелявам се да твърдя, че за да се доближим до възможния верен отговор на този въпрос трябва да се отчетат поне четири безспорни обстоятелства.

1. Както беше отбелязано по-горе, и двете интересувани писма до Васил Левски са подписани не само от Любен Каравелов, а и от Тодор Пеев. Било поради предоверяване към Д. Страшимиров и по-ранните популяризатори на документалното наследство на БРЦК, било поради друга някоя причина, този факт беше твърде дълго време игнориран.²³ Така авторството на изложените в писмата оценки за създалата се след Арабаконашкото приключение ситуация в Българско, както и направените предложения за действие, се приписваше единствено на Любен Каравелов, с всички произтичащи от това негативи. Сега, когато със сигурност е установено, че в изготвянето на писмата от 30 октомври и 2 ноември пряко е участвал и Тодор Пеев, обвиненията срещу председателя на БРЦК, че еднолично и прибързано тласкал организацията към провал, се оказват неоснователни.

Тодор Пеев не е поредният случайно попаднал във Влашко и безцелно шляеш се из букурещките кръчми и кафенета български хъш. Като ръководител на Етрополския РК той отдавна си е спечелил признанието на един от най-авторитетните представители на вътрешните комитети. Участва пряко в работната група, която изработва по време на Общото събрание от 29 април – 4 май 1872 г. Програмата и Устава на БРЦК. Подпомага активно изграждането на комитетската мрежа в редица селища (от Ломско до Радомирско и Кюстендилско). Дългогодишен учител, ерудиран книжовник, читалищен деец, ползващ се с доверието и приятелството на Апостола, отдаден на революционната кауза – това са само част от шрихите, с които бихме могли да обрисоваме портрета на Тодор Пеев, единственият, който успява да пренесе част (макар и твърде скромна) от присвоените при обира на турската поща пари. Отбелязвам всичко това не защото заслугите на етрополския даскал

²³ Пак там, с. 257; вж. също **Мирчева, К.** Документи, свързани с ..., с. 164.

за освободителното дело са непознати, а защото е важно да се подчертае, че тъкмо с подписа си под писмата от 30 октомври и 2 ноември той изцяло подкрепя позицията и решението на Каравелов. Някой историк да се е осмелявал да го обвинява в страх, в нерешителност, в авантюризм, в недалновидност?

И още нещо. Тексткритичният анализ на двете писма подсказва, че отправяните към Апостола препоръки не отразяват само частното мнение на Каравелов и Пеев, а позициите на по-широка група от средите на емиграцията. В писмото от 2 ноември 1872 г. се споменават конкретно предприети стъпки (за уведомяване на „тъдявашните юнаци“, които „щат да заминат отсреща“) – инициатива, която не би била по силите, а и в правомощията само на председателя на БРЦК. Трудно е да се прецени дали зад предложението за започване на въстание е застанал целият Централен комитет.²⁴ Имало ли е въобще някакво заседание в Букурещ или, както прочее нерядко е и ставало, предложенията за ответните действия на БРЦК са се формирали „в движение“, в кръга от симпатизанти, ежедневно пребиваващи или преминаващи през дома на Каравелов? До разкриването на нови документални податки тези въпроси ще останат без отговор, но поне една сигурна констатация би могла да се направи и сега. И Левски, и вътрешните комитети, които успяват след 21 ноември да се запознаят с указанията от Букурещ, възприемат отправените им препоръки не като самолично решение на Любен Каравелов, а като позиция на Централния комитет. Неслучайно, отговорите на старозагорци (от 22 ноември) и на сливенци (от 24 ноември) не визират персонално председателя, а цялото централно ръководство на организацията. По същия начин и Апостола не адресира критиките си пряко към Каравелов, а в последните си писма до ловчалии и до дейците от с. Голям Извор той изрично подчертава дори, че решението за бъдещото въстание ще се вземе от всички членове на Централния комитет, които предстои да се съберат в Букурещ.

2. Пресилено е да се твърди, че направените от Любен Каравелов и Тодор Пеев предложения за ответни мерки от страна на комитетската организация имат характер на безпрекословни заповеди. Действително тонът на писмата от 30 октомври и 2 ноем-

²⁴ Мирчева, К. Кое е последното писмо на ..., с. 56.

ври 1872 г. не е препоръчителен, а разпоредителен. Всички, които са били запознати с пристигналите от Букурещ указания обаче ги възприемат не като нареждане, а само като възможни насоки за действие. Колкото и трудно доловим да е този нюанс, нужно е да го открийм, защото именно той ще ни доближи до по-вярната интерпретация на поведението на Каравелов, Пеев и Левски през месеците непосредствено след обира при Арабаконак.

В проучванията си за последните писма на Каравелов до Левски, К. Мирчева много удачно се е ориентирала към изясняване на реалната обстановка в комитетските среди през есента на 1872 г.²⁵ Само за около една седмица (между 19 и 27 октомври) властите извършват масови арести в Тетевенско, Етрополско, Ботевградско. В ръцете на следствието попадат важни документи, разкриващи целите, структурата и ръководството на БРЦК. Турската агентура се активизира. Плъзват слухове за нови предателства. Страх и униение обзема съзаклятниците в Софийско, Плевенско и Ловешко. Самият Апостол все още не подозира за случващото се и с нищо не подсказва на Каравелов, че има план за действие при подобна ситуация. Изненадата е всеобща, а изчакването – пагубно. Как е трябвало да реагира председателят на БРЦК при такава ситуация? Да бездейства, докато под заплаха са поставени няколкогодишните усилия за подготовка на националната революция? Да се скрие на топло в редакцийката си и да чака докато арестите спрат?

Каравелов избира другата възможност – да се направи нужното, за да се съхранят силите на организацията, да се даде импулс на борбата, за да не се изгуби постигнатото, да се предвари врага, за да се предотвратят нови разкрития, да се вдъхне кураж на по-колебливите, на обезверените. Нима гюргевските апостоли не постъпиха през 1876 г. по същия начин, когато разбраха, че делото е предадено? Всъщност, лишеният от пристрастия анализ на писмата от 30 октомври и 2 ноември 1872 г., както и на обстоятелствата около тяхното написване, изпращане и получаване, би показал, че целта на Л. Каравелов и Т. Пеев е да подтикнат, да мотивират вътрешните комитети към действие, да ги ангажират пряко в търсенето на изход от създалата се кризисна ситуация. Точно така възприемат писмата и самите вътрешни дейци. Затова и

²⁵ Пак там, с. 57.

ги обсъждат, а впоследствие подробно информират Централния комитет за своето отношение към тях. Показателен в това отношение е например текстът на първото писмо, в което Левски е призован да „употреби всичките си сили“, за да освободи вече арестуваните комитетски дейци, но при условие, че властите не „гледат на тая работа като на хайдушка“. Взemanето на окончателното решение какво да се прави е оставено, в крайна сметка, на Апостола.

В същия контекст би трябвало да се тълкува и писмото от 2 ноември. Че то няма характер на заповед, а по сполучливия израз на Д. Страшимиров само на „покана“, на своеобразен подтик за възможно бъдещо действие, е видно от липсата на каквито и да е било конкретни указания кога, къде и как да се обяви евентуалното въстание – все детайли, без които едно истинско разпореждане за начало на революцията от страна на председателя на БРЦК не би имало никакъв смисъл. Да не забравяме, че само три дена по-рано (на 30 октомври) Каравелов е изпратил писмо до Панайот Хитов, с което го уведомява, че е избран за член на Централния комитет, без дори да му спомене и една дума за онова, което той пише на Левски. Ако на 2 ноември 1872 г. букурешките съзаклятници наистина са призовавали Апостола към обявяване на въстанието веднага, при това разчитайки на сръбска помощ, то защо подобни указания не са били адресирани и до войводата Хитов в Белград? Прочее, основателността на подобни разсъждения се потвърждава и от съдържанието на последното писмо на Каравелов до Левски,²⁶ в което ясно и нееднозначно се казва: „Ти трябва да имаш вече известие за тая работа, ще видиш какво трябва да се прави, ще пишеш и нам, ако си разбрал нещо по-точно как стои работата и какъв ред трябва да се земе занаяпред. Ние никога не сме писали да додеш, но ако мислиш, че трябва да се видиш с нас, то доди, но както и да е, ако не сега скоро, то до пролет трябва да додеш, за да се реши нещо за започването“²⁷.

3. Анализирайки реакциите на вътрешните комитетски дейци след получаването на писмото на Любен Каравелов и Тодор Пеев от 2 ноември, мнозина автори отбелязват видимата

²⁶ Вж. обстояното проучване по този въпрос на **Мирчева, К.** Кое е последното писмо на ...

²⁷ **Каравелов, Л.** Събрани съчинения. Т. 12. С., 1992, с. 494.

еволуция в отношението на Апостола към идеята за вдигане на въстание в Българско – от пълното отрицание (ясно изразено в изложенията на старозагорци и сливенци), до постепенното възприемане на възможността за скорошно обявяване на революцията (присъстващо в последните писма на Левски до ловчалии и до комитета в с. Голям Извор). Най-обстойно промяната в позициите на Апостола е изяснена от К. Мирчева в цитираното на няколко пъти вече нейно проучване върху последното писмо на Каравелов до Левски.²⁸ За съжаление, било заради характерните за професионалната ни гилдия инертност и консервативност, било по други някакви причини, документално обосноващите изводи и оценки на К. Мирчева не получиха подобаващия им се отзвук, а в лавинообразно нарастващата книжнина за Апостола старият рефрен за неговото категорично и принципно несъгласие с Любен Каравелов продължи да се възпроизвежда безкритично.

Не считам за необходимо да преповтарям доводите на К. Мирчева, с които напълно се солидаризирам. Взимайки повод от нейните аргументи обаче ще подчертая, че постепенното сближаване на позициите на Каравелов и Левски по въпроса за въстанието, особено отчетливо доловимо от началото на декември 1872 г., за пореден път показва колко ялови и безсмислени са напъните ни да противопоставяме двамата революционери един на друг. Различия, разбира се, е имало, но тези различия не трябва да се преекспонират и да се използват само за да се докаже колко единият е по-велик от другия, или пък че единият е последователен, решителен, отговорен, а другият – колебаещ се и страхуващ се кабинетен революционер. От подобен подход никой не печели, губи само националната ни история.

4. Специално внимание в критиките към председателя на БРЦК по повод на писмото от 2 ноември се отделя на изразената от него надежда, че при евентуално въстание срещу Портата, българите биха получили помощ от страна на Сърбия и Черна гора. Обвиненията срещу Каравелов са тежки: от поредните му просръбски залитания, през политическо късогледство, до предателство спрямо най-сериозното идейно завоевание на освободителното ни дело след смъртта на Георги Раковски – независимостта от

²⁸ Мирчева, К. Кое е последното писмо на ..., 59 – 61.

каквито и да било външни сили. Защо наистина Каравелов отново залага на „южнославянската карта“? Само за да придаде по-голяма тежест на своите призови към бунт или е имал и други по-сериозни основания? Та нали е познавал добре чувствителността на Левски към темата за евентуалните съюзници в борбата?

Преки документални свидетелства, за съжаление, отново липсват, а внимателният прочит на досегашните изследвания, в които, къде по-обстойно, къде по-пестеливо, се отделя внимание на тази тема, показва наличието на различни нюанси в оценките на усилията на отделни дейци и емигрантски формации да подготвят и осъществят обща въоръжена акция срещу Портата с други балкански народи. Като цяло обаче, особено в публикациите от последните четири-пет десетилетия, преобладава отрицателното отношение към всякакви подобни начинания. Нещо повече. В историческата книжнина трайно е залегнало едно клише, според което кулминацията в еволюцията на политическото мислене на възрожденските българи е свързана с осъзнаването на идеята, че освобождението ни може да се постигне единствено по пътя на самостоятелната, необвързана с каквито и да било чужди сили, национална революция. Самостоятелност и революция – това са алфата и омегата на родната историопис от половин столетие насам, и всеки, който се опита да излезе извън така зададената рамка или пък се осмели да постави под съмнение самата аксиома, рискува да бъде анатемосан за волнодумство и инакомислие.

Не отричам, а и едва ли някой би се осмелил да го направи, че една от безспорните заслуги на Васил Левски е свързана тъкмо с практическото осъществяване на идеята за отхвърляне на влиянието на чуждите фактори върху освободителните борби на българите. Но къде и кога Апостола е отричал възможността да търсим съюзник в борбата за премахване на съществуващата в Османската империя деспотско-тиранска система? Да, Левски не искаше българите да служат на чужди интереси. Той категорично отхвърляше и всякакви предварителни обвързвания и договорки. Но през всичките три години, когато обикаляше из Българско, за да полага темелите на комитетската организация, той внушаваше на съратниците и симпатизантите си, че важно е да се подготвим

добре, за да можем в решителния момент – когато бунтът бъде готов, да преговаряме с евентуалните си съюзници като равни.

Не е ли дошъл най-после моментът да се отърсим от емоциите и от романтизма и да подходим обективно към въпроса възможна ли беше самостоятелната българска революция? И защо да принизяваме Апостола, вмениявайки му като заслуга една невъзможна цел, една химера – българите да се освободят сами? Кой балкански народ го стори и възможно ли беше въобще това? Васил Левски не беше кабинетен политик, а прагматик. Само за една-две години той създаде нещо, което никога преди него не успя да постигне – изгради конспиративна комитетска мрежа, ползваща се с широка социална подкрепа, която се зае с реалната подготовка на националната революция. И както сполучливо отбелязва проф. Константин Косев, недопустимо е за деец от неговия ранг „да не си е давал сметка за съдбоносната зависимост на освободителното дело от голямата политика на европейските велики сили ... нещо, което ежедневно се коментира по страниците на тогавашната ни възрожденска преса и дори в кафенетата, по мегданите“²⁹. Като прилагаме подобен критерий към Апостола обаче, защо със същия аршин да не мерим заслугите (и прегрешенията разбира се) на Каравелов? При това, едва ли е необходимо да се доказва откога и по какъв начин председателят на БРЦК е признавал необходимостта от съюзник в борбата срещу вековния поробител, тъй като по тази тема многократно са се произнасяли както подръжниците, така и обвинителите на Каравелов. По-важното в случая е да се установи доколко внушенията в писмото на Каравелов и Пеев са били защитими.

Както е известно, още през септември 1871 г. представители на по-радикално настроените дейци на Сръбската омладина се събират в Цетина по повод кръщавката на новородения син на черногорския княз и разработват план за мащабна въстаническа акция в балканските провинции на Османската империя.³⁰ Цялостната

²⁹ Косев, К. Делото на Левски в контекста на Източния въпрос. – В: Националната революция, делото на Васил Левски и освобождението на България. С., 1998, с. 13.

³⁰ Част от документите, разкриващи мащабите на този замисъл са публикувани в Българско националнореволюционно движение 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 1 – 2, С., 1992 [по-нататък: БНРД].

подготовка е възложена на специално сформиран Комитет („Главен отбор“) с участието на Ефрем Маркович,³¹ Джордже Павлович,³² Антоние Хаджич,³³ Никола Бегович, Никола Томич³⁴ и черногорца Перо Матанович. Предвиждали се едновременни действия в Босна, Херцеговина, Албания, Епир, Българско, Македония, като началото на бунта трябвало да бъде дадено на 1 февруари 1872 г. Инициаторите се надявали на финансовата помощ на Славянските комитети в Русия, както и на подкрепата на сръбското правителство, което трябвало да осигури оръжие и боеприпаси.³⁵ Според предварителния план, ангажиментът на българите, уточнен чрез посредничеството на Димитър Ценович, който участвал в тържествата в Цетина в качеството на неофициален представител на БРЦК, се свеждал до организиране на „няколко чети в Балкана, достатъчно многобройни, за да ангажират цялата турска войска в Дунавския вилает“. Под натиска на руската дипломация обаче представители на кабинета в Белград, най-вече в лицето на Милвое Блазнавац – по онова време първи регент на сръбския княз Милан, успели да убедят заговорниците да отложат изпълнението на плана си за „по-благоприятни условия“.³⁶

Замисълът на омладинци за голямо въстание през февруари 1872 г. се провалил, но в контекста на бъдещото възобновяване на идеята за общи действия на сърби, черногорци, бошняци, хървати и българи, любопитно е да се открие един немаловажен щрих от споменатите събития. Става дума за това, че в кореспон-

³¹ Ефрем (Йефрем) Маркович – сръбски офицер, отстранен от служба за политическа дейност в армията; участва в Полското въстание (1863 – 1864); по-късно става преподавател в Белградското артилерийско училище; активно участва в дейността на Омладината; брат на известния водач на Омладината Светозар Маркович.

³² Джордже Павлович (1838 – 1921) – сръбски политически деец; професор по гражданско право във Великата школа, Белград; през февруари 1871 г. се изявява като ръководител на студентските вълнения в Белград; по-късно става външен министър на Сърбия (1875 – 1876).

³³ Антоние Хаджич – сръбски книжовник, вестникар и общественик; деец на Омладината.

³⁴ И двамата са духовни лица; протойереи.

³⁵ БНРД, т. 1, 522 – 527 – Доклад на руския генерален консул в Белград Николай Шишкин до ген. Николай Игнатиев от 16/28 декември 1871 г.

³⁶ Пак там, с. 527.

денцията между Йован Ристич (вторият регент на княз Милан) и Филип Христич (по това време сръбски дипломатически агент в Цариград) се прокрадва нотка на дистанциране от наложеното от Петербург отхвърляне на възможността за предприемане на общи въоръжени действия срещу Турция, една нотка, подсказваща за способността/готовността на сръбския политически елит да ревизира позициите си и бързо да се преориентира към подкрепа на едно евентуално южнославянско въстание. И за да не остава никакво съмнение в разночетие на първоизточника, ще приведа един симптоматичен в това отношение пасаж от писмото на Йован Ристич до Филип Христич от 19/31 декември 1871 г.:

„... Дойде отговор на Шишкин и от Горчаков – пише Й. Ристич, който му нарежда да ни представи гибелните последици, ако бихме дали и най-малко одобрение на неразумните проекти на Омладината. Бих желал да знам причините. Когато по време на Френско-пруската война направихме постъпки пред Русия, тогава Шишкин ни отговаряше: „Когато моето правителство гаси пожара в единия край на Европа, не може да подпалва огън в другия“. Сега никъде няма огън, но пак – опасност. Може би знаят нещо, та някак си чак и пред Австрия се свиват и оправдават в „Правительственный вестник“.

Ако ти би могъл да изясниш работата, т.е. въпроса от какво се боят те, би ни направил голяма услуга. Ние, пашо, не бива да спим. Ако затворим отдушника навън, ти знаеш на какво могат да се обърнат работите в тази неустойчива страна. Това знай, но не говори никъде! Настоявай около генерала [ген. Н. Игнатиев] да се вземе насока, която ще приготвява сериозна работа...“.³⁷

Че подобни мисли не били чужди на Йован Ристич и близките нему политически среди е видно и от докладите на руския генерален консул в Белград Николай Шишкин. В началото на март 1872 г. той осведомява например ген. Н. Игнатиев, че Йован Ристич се противопоставя на „срамното бездействие“ на кабинета и призовава „да се пристъпи веднага към изпълнение на народната програма.“³⁸ Прочее, самият Миливоє Блазнавац също не отхвър-

³⁷ Пак там, 530 – 531 – Писмо на Йован Ристич до Филип Христич от 18-19/30-31 декември 1871 г.

³⁸ БНРД, т. 2, с. 92 – Писмо на Николай Шишкин до Николай Игнатиев

лял възможността за общи действия между всички южни славяни. През февруари 1872 г. например Шишкин информира директора на Азиатския департамент Пьотр Стремоухов за амбициите на първия регент да поеме върху себе си отговорността „за всички действия за сплотяване на разединените части на славянското семейство, които задължително трябва да предшествуват общото въстание, но които княжеското правителство поради васалните си отношения към Турция не може открито да поеме“³⁹. С други думи, и през пролетта на 1872 г. официалните сръбски власти не били против идеята Белград умело да се възползва от едно „южнославянско въстание“.

Междувременно, идеята за подготовка на обща въоръжена акция в Босна, Херцеговина и в Българско е изложена още по-ясно в изработения в началото на март 1872 г. от дейци на Омладината подробен план. Доказвайки невъзможността за решаване на назрелите политически проблеми на Балканите по мирен път, авторите на новия план уведомяват регентите в Белград, че „в сръбските земи се състави Общество, имащо за цел да предизвика и подкрепи въстание в Босна, Херцеговина, Стара Сърбия и България“. Разбира се официалните власти не можели да не се съобразяват с позициите на великите сили, поради което отново отказали да подкрепят радикалните проекти на Омладината. Редица косвени податки подсказват обаче, че при една рязка промяна на политическата обстановка на Балканите, Белград не би се поколебал да се включи в евентуална въоръжена акция срещу Турция. Показателно в това отношение е признанието на ген. Н. Игнатиев, че през лятото и началото на есента на 1872 г. турско-сръбските отношения били сериозно обтегнати както по повод на старите териториални спорове, така и покрай възобновените планове за изграждане на ж.п. линията, която трябвало да свърже европейските провинции на империята с Виена. Турско-черногорският конфликт също продължавал да тлее, а на Изток Портата трябвало за пореден път да се справя с непокорните си арабски васали.

Всички тези обстоятелства били добре известни на пред-

от 11 март 1872 г.

³⁹ Пак там, с. 76 – Писмо на Николай Шишкин до Пьотр Стремоухов от 2 февруари 1872 г.

седателя на БРЦК, което е видно от неговите кратки политически коментари по страниците на „Свобода“. Да не забравяме и специалните му отношения с руската дипломация, които убедително бяха доказани напоследък от проф. Иван Стоянов.⁴⁰ И още нещо – признанието на Каравелов пред Михаил Греков, направено в навечерието на Общото събрание от 20-21 август 1874 г., че идеята за въстание през есента на 1872 г. била „руско“ дело. Действително, до разкриването на нови и автентични документални свидетелства, изключително трудно е да се правят еднозначни и категорични изводи за реалните мотиви, подтикнали Каравелов да призовава Левски към бунт с аргумента, че Сърбия и Черна гора ще ни подкрепят. Но защо в последните си писма и Апостола акцентира на „вънкашните обстоятелства“?

Приписват на Атанас Узунов думите: „Левски е обесен, да живее свободата!“. Дали наистина младият сливенски учител е произнесъл тези слова когато е разбрал, че Апостола е обесен, е трудно да се докаже, но дори и да са плод на една съзнателно търсена нашенска прилика с добре познатата ни от френската история сентенция: „Кралят е мъртъв! Да живее кралят!“, спонтанната реакция на Атанас Узунов е симптоматична за настроенятия сред комитетските дейци. Настроения, които нямат нищо общо с унието и страха, за които говорят по-късните популяризатори на родната история. Настроения, които не ни дават основание да виним Каравелов, че през късната есен на 1872 г. тикал делото към авантюра. Настроения, които в крайна сметка би трябвало да ни дадат повод да отхвърлим най-послед старите стереотипи и да напишем истинската история на българската национална революция.

⁴⁰ **Стоянов, Ив** Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му. Велико Търново, 2008.

Организационното и идейно състояние на БРЦК през първата половина на 1873 г.¹

В специализираната научна литература, посветена на българското националнореволуционно движение от 70-те години на XIX в., отдавна се е наложила представата, че след арестуването и гибелта на Васил Левски комитетското дело у нас навлиза в продължителна идейна, политическа и организационна криза. Димитър Страшимиров, като отбелязва всеобщото „умърлушване“ от двете страни на Балкана, подчертава например, че „1873 година ще остане не само нещастна, но и мъртва за революционната организация“.² Александър Бурмов акцентира върху „упадъка“ на комитетските работи в идейно и организационно отношение,³ а Михаил Димитров извежда на преден план „отстъплението“ от тактическите разбиращения на Апостола и идейния „прелом“, настъпил по това време у Любен Каравелов.⁴ В един или друг вариант, още по-категорично или по-умерено, тези оценки битуват и до днес по страниците на историческата книжнина.

Действително ударът, който революционната организация изживява вследствие на направените през есента на 1872 г. разкрития от турските власти, е сериозен. Ловешкият комитет е напълно парализиран. Комитетските структури в Плевенско, Етрополско и Орханйско са разбити. Арестите и последвалите тежки присъди подхранват колебание и страх сред част от вътрешните дейци. Покълналите пък съмнения около предателството, довело до залавянето на Апостола, пораждат вълна от подозрения и взаимни обвинения, неотминали дори членовете на самия Букурещки централен

¹ Текстът е публикуван в: БРЦК в историческата съдба на българския народ. В. Търново, 2003, 69 – 78.

² **Страшимиров, Д.** История на Априлското въстание. (фототипно изд.), С., 1996, 149-151.

³ **Бурмов, Ал.** Български революционен централен комитет (1868 – 1877). В: Избрани произведения. Т. III, С., 1976, с. 59.

⁴ **Димитров, М.** Любен Каравелов. С., 1959, 259 – 274.

комитет. Показателни в това отношение са разпространяващите се във Влашко и из Сърбия голословни твърдения за това, че Васил Левски бил предаден уж от Димитър Ценович⁵ или за някаква си вина на Любен Каравелов и др. п.⁶ Ако към това се добавят и пагубните за организацията последици от залавянето в началото на месец май 1873 г. на Атанас Узунов в Хасково, то наистина изкупението пред изследователите от различни поколения и историографски школи да представят месеците след гибелта на Васил Левски като период на криза в БРЦК, е голямо. Но така ли е в действителност? Дали подобна оценка е достатъчно точна и пълна за да представи реалното състояние на комитетските дела през 1873 г.?

Обективният прочит на документалното наследство на БРЦК дава основания, според мен, за малко по-различна интерпретация на развитието на националнореволуционното ни движение, особено що се отнася до периода между двата големи процеса – Софийският и Одринският. Какво имам предвид?

В писмото си до Панайот Хитов от 16 януари 1873 г. Христо Иванов-Големия недвусмислено отбелязва: „но недейте мисли, че всичко е заспало. Наопаки, сега по-деятелно са работи и по-добре“⁷. В следосвобожденските си спомени той още по-откровено споделя: „Но си закачихме работата пак, като оставихме затворените на съдбините им“.⁸ В първото издание на „Миналото“ Стоян Заимов също набляга на това, че след Арабаконашките събития „духът на революционерите не е отпаднал“, а „смъртта на Левски и Общия повече окуражава народните работници, отколкото да ги обезсърчава“⁹.

⁵ Подобно твърдение се съдържа в писмото на Йордан Наумов до Панайот Хитов от 12 март 1873 г. – вж. БИА, ф. 87, II А 9103; публ. Страшимиров, Д. Архив на Възраждането. (ДСАВ) Т. 1, С., 1908, с. 492. Същата информация може да се открие и в писмото на Иван Сапунов до Панайот Хитов от 13 март 1873 г., където изрично се подчертава, че според новопристигнали от София сведения, Димитър Ценович е „шпионин турски“ и „че той е предал“ Левски – вж. БИА, ф. 87, II А 8972; публ. ДСАВ, т. 1, с. 363.

⁶ Обвиненията срещу Любен Каравелов се надигат след като той отпечатва спомените на Панайот Хитов „Моето пътуване по Стара планина“ – вж. например писмото на Димитър Начев до Кириак Цанков от 13 май 1873 г. – БИА, ф. 5, а. е. 15, л. 1 – 2.

⁷ ДСАВ, т. 1, с. 280.

⁸ **Иванов-Големия, Хр.** Спомени. С., 1984, с. 91.

⁹ **Заимов, Ст.** Миналото, кн. 4, Пловдив, 1888, с. 121.

Все по тоя повод, в писмо до Иван Данев и Куню Кутинчев от 24 март 1873 г., обяснявайки на българите в Прага какво трябва да се прави, Иван Драсов обобщава: „С една дума делото взема подобри направления от ден на ден макар тур[ското] прав[ителство] да придирва и плаща толкова пари на шпиони; срещу народний гняв никой не може да противостои“¹⁰.

В подкрепа на тезата, че комитетската организация бързо преодолява възникналите в края на 1872 г. затруднения, могат да се приведат и други автентични податки. Всички те – добре познати на историците, показват усилията на ръководните емигрантски и вътрешни дейци да съхранят незасегнатите от разкритията на властите комитетски структури и успешно да продължат да изпълняват своите основни задачи.

Както е известно, първите стъпки в това отношение са предприети от Васил Левски още през ноември и декември 1872 г. Но работата по ограничаване на негативните последици от нанесения върху революционното дело удар видимо се разраства след залавянето на Апостола. Нещо повече. Най-активните комитетски центрове като тези в Търново, Сливен, Стара Загора, Русе предприемат целенасочени действия, за да се предпазят от нови провали, да укрепят организацията и дори да разширят териториалния обхват на нейните нелегални структури. Показателни в това отношение са решенията на свиканите регионални събрания в Стара Загора на 19 февруари и в Търново на 18 март 1873 г.¹¹ Опитите да се подготви освобождаването на Левски, търновското пратеничество в Белград, замяната на псевдонимите, обиколките на Атанас Узунов из Старозагорско, Сливенско и Хасковско, разработеният от него план за организиране на предстоящото въстание, Обръщението на Асеновци към всички българи от 16 април 1873 г., желанието да се разшири използването на революционния терор за неутрализиране на турските шпиони, добре функциониращите канали

¹⁰ Абаджиев, Т. Някои документи из архивния фонд на Иван Драсов. ИДА, кн. 10, 1965, с. 96.

¹¹ По въпроса за организирането на събранието в Стара Загора от 19 февруари 1873 г. в българската историопис няма единно мнение. Някои автори, сред които е Александър Бурмов считат, че такова събрание не е имало. Христо Йонков, Кирила Възвзова-Каратеодорова и други съвременни специалисти защитават противоположното мнение.

за нелегална връзка с Влашко и Сърбия, учредяването на редица нови, най-вече селски комитети в района на Тракия, а и не само там – всичко това очертава една съвършено различна от трайно наложилата се в научната и популярна книжнина представа, че БРЦК изпада през 1873 г. в „дълбока криза“.¹² Още повече, че подобни стъпки се предприемат за укрепването и на емигрантските комитети.

Действително, още преди залавянето на Васил Левски БРЦК е разполагало с доверени лица, помагачи и симпатизанти в редица градове като Браила, Галац, Плоещ, Гюргево, Турну Мъгуреле. Създадените в тези селища революционни ядра имат съществен дял за пропагандирането и налагането на новите освободителни идеи. Техни представители участват и в Общото събрание на БРЦК от 29 април до 4 май 1872 г. Големите български колонии по река Дунав се оказват подходящи и за организиране на нелегалните канали за връзка на БРЦК с вътрешността на страната.

Ако се доверим на Рафаил Атанасов обаче, след успеха на църковното движение ентузиазмът на емиграцията поугасва и „сичките Българи почнаха от дълбокий сън да се завладяват“.¹³ Подобни нерадостни констатации правят и други комитетски дейци. Панайот Хитов например отбелязва с болка как при обиколката си през пролетта на 1873 г. из споменатите селища с много малко хора е успял да „поговорят за народна работа“, защото „не ще никоой да чуе за друго“ освен „как да можи да живее и да са обогати“.¹⁴ Изобщо, документалните податки, с които разполага родната ни историопис подсказват, че дълго време революционните комитети из Влашко и Бесарабия са съществували само проформа.

Тъкмо тази е и причината, поради която още в началото на 1873 г. БРЦК започва да отделя специално внимание на емигрантските си подразделения. В началото на месец януари Централният комитет натоварва Тодор Пеев да посети селищата с компактно

¹² Генчев, Н. Българско Възраждане. С., 1988, с. 367.

¹³ Писмо на Рафаил Атанасов до Панайот Хитов от 23 януари 1873 г. – БИА, ф. 87, П А 8564, публ. ДСАВ, т. 1, с. 292.

¹⁴ Бележки на Панайот Хитов, публ. в: Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1. Извори. (ДСВЛ) С., 1929, с. 669.

българско население в Бесарабия и Южна Русия и да събере парична помощ за замислената по това време въстаническа акция.¹⁵ Подобна мисия, но с подчертан организационен характер, е възложена през март – април 1873 г. и на Панайот Хитов.¹⁶ Предприети са стъпки за привличането към комитетското дело на Филип Тотю и на одеските българи.

Пак през пролетта на 1873 г., благодарение най-вече на установилия се в Болград Кириак Цанков, местният революционен комитет се утвърждава като много дееспособен и инициативен. Неслучайно Панайот Хитов изрично отбелязва, че „ако бяха сичките влашки българи като болградските“, България „би са освободила за три месеца“.¹⁷ Почти по същото време постепенно се активизират и комитетите в Галац и Браила. Хитовата обиколка през март – април 1873 г. раздвижва и българите в Плоещ, Турну Северин, Крайова. С енергичната намеса на Иван Драсов пък революционни комитети се създават в Писек, Табор и Прага.¹⁸ Чрез учещите се в Чехия свои симпатизанти, БРЦК поддържа постоянна връзка и с българските патриоти във Виена.

Съществена роля за стабилизирането на комитетските дела през тези трудни за националноосвободителното ни движение месеци играе и самият Централен комитет. Пълномощното на Тодор Пеев, с което той тръгва „да обходи Влашка и Руска Бесарабия и част от Русия“, както и Писмото до Филип Тотю, съответно от 5 и 6 януари 1873 г.¹⁹ показват, че въпреки двумесечното отсъствие на Любен Каравелов от Букурещ, ръководството на БРЦК продължавало да функционира нормално. В лицето най-вече на Олимпи Панов и Кириак Цанков (преди да замине за Болград, където той е назначен за учител по немски език от 1 май

¹⁵ Възвание на БРЦК до българите в Бесарабия и Русия от 5 януари 1873 г. – БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 36 – 37.

¹⁶ Пълномощно от БРЦК за Панайот Хитов от 1 март 1873 г. – БИА, ф. 87, II А 9175.

¹⁷ ДСВЛ, с. 670.

¹⁸ Сведения за това се съдържат в кореспонденцията на Иван Драсов с Данаил Попов – вж. напр. Писмото на Иван Драсов от 16 февруари 1873 г., БИА, ф. 88, а. е. 3, л. 31 – 32.

¹⁹ БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 36 – 39.

1873 г.),²⁰ Централният комитет предприема спешни мерки и за опазване на организацията от нови разкрития. Така през февруари и март например, намиращата се в различни лица документация на БРЦК и ВРО е изискана и събрана в Букурещ, с което се предотвратява възможността тя да попадне в ръцете на турските шпиони.²¹ Едновременно с това се подготвя и разширено заседание на БРЦК от 1 март 1873 г., в което освен петимата членове на ЦК участие вземат най-вероятно Атанас Узунов²² и Ангел Бръшлянов,²³ а със сигурност поканени са били и представители на други емигрантски комитети.²⁴ Прочее, решенията от това заседание са особено симптоматични за волята на БРЦК да преодолее възникналите във вътрешността на страната трудности и да осъществи докрай заявеното още през ноември 1872 г. намерение да вдигне въстание в българските земи. Показателни в това отношение са усилията да се събере обективна информация за реалното състояние на вътрешните и емигрантските комитети, с каквато цел е замислена и обиколката на Панайот Хитов; предложенията до Търновския комитет да се изработи нов устав на организацията, да се наредят няколко чети по Балкана и да се съберат печатите на големите български общини, за да се използват под един мемоар до великите сили; идеята да се преведе „Четованието“ на Любомир Йованович, за което Иван Сапунов търси съдействие в Белград от тогавашния сръбски военен министър; инициативата за набиране на парични средства чрез отпечатване на спомоществователни билети от името на „Българското народно общество“ в Букурещ и т.н.²⁵

²⁰ Сюпюр, Е. Българските училища в Румъния през XIX в. Документи 1856 – 1877. С., 1999, док. 239, с. 398.

²¹ За изпълнението на тези указания вж. писмото на Данаил Попов до Кириак Цанков от 24 февруари 1873 г. – БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 46 – 47.

²² Възвъзова-Каратеодорова, К. Атанас Узунов. На Левски верен помощник. С., 1994, 113 – 114.

²³ Вж. писмото на Данаил Попов до Кириак Цанков от 24 февруари 1873 г. – БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 46.

²⁴ От писмото на Иван Драсов до Данаил Попов от 1 март 1873 г. става ясно, че за „събранието“ в Букурещ българите в Табор и Прага предложили трима кандидати, измежду които по вишегласие ще се избере един представител – БИА, ф. 88, а. е. 3, л. 33 – 34, публ. ДСАВ, т. 1, 191 – 192.

²⁵ Подробен анализ на решенията на заседанието на БРЦК от 1 март 1873 г. е направен от Косев, К. Панайот Хитов. С., 1963, 59 – 60.

През 1873 г. под ръководството на БРЦК се осъществяват и конкретни действия за привличане вниманието на съседните балкански страни към българския политически въпрос. За това допринасят разбира се събитията, свързани със самия Софийски процес и особено вдигналият се около арестуването на Левски вестникарски шум. Но свой дял за популяризиране каузата на революционното дело има и Букурещкият централен комитет, който в лицето на Любен Каравелов, Панайот Хитов и отчасти на търновци, предприема последователни и добре обмислени акции, насочени към разясняване пред сръбските и румънските власти същността на ставащото в България и произтичащите от това намерения на БРЦК. През първите месеци на 1873 г. представители на комитета водят преговори със сръбското правителство; търсят се възможности за контакти с руската дипломация; подготвя се мемоар до великите сили от името на всички българи. В същата посока би трябвало да се оценява и ролята на в. „Независимост“, който Любен Каравелов започва да издава редовно веднага след завръщането си от Белград в Букурещ, въпреки сериозните си парични затруднения. Силен пропаганден ефект изиграва и отпечатването през април 1873 г. на спомените на Панайот Хитов („Моето пътуване по Стара планина“), а малко по-късно и на „Чегованието“ на Любомир Йованович.

С оглед на темата за организационното и идейно състояние на БРЦК през 1873 г. специално внимание заслужава и проведено то на 11 и 12 май 1873 г. в румънската столица общо комитетско събрание. В досегашните изследвания тъкмо решенията на това събрание се използват като основен аргумент за доказване на тезата, че БРЦК окончателно „скъсва“ с „тактическите разбирания на Левски“ и тласка организацията по пътя на „анархията“.

Как се подготвя събранието от 11-12 май? Кои са участниците в него? Какъв е дневният му ред и какви по-точно са резултатите от разгърналите се по време на заседанията дискусии? Това са само част от въпросите, които налагат един нов, необременен от митологеми и освободен от историографските калъпи прочит на наличния изворов материал. Без да разглеждам в детайли всички дискуссионни аспекти на майското събрание, ще си позволя да коментирам само две от най-преекспонираните в научната ни и

популярна литература твърдения, чрез които безапелационно се налага представата за задълбочаващата се през пролетта на 1873 г. криза в БРЦК.

Първото твърдение се отнася до т. нар. „отмяна“ на устава на БРЦК. Известно е, че на 16 май 1873 г., на последния лист от Протокола на Общото събрание от 29 април – 4 май 1872 г., включващ и Програмата и Устава на БРЦК, Любен Каравелов поставя кратка бележка: „На заседанието, което стана на 11 и 12 майя тоя ред са изменя и нашите дела отиват [остават] за напред тайни“²⁶. Добавката е подкрепена с печата на БРЦК и с подписите на седем души, за които се предполага, че са участвали в събранието от 11 и 12 май.

Разглеждана като самостоятелен текст, тази бележка не предполага разночетие. Но очевидно е също така, че тя не би трябвало да се възприема и самоцелно, откъснато от контекста на събитията, предизвикали свикването на самото събрание. Според мен тезата, че старият устав е изцяло отменен е пресилена, тъй като дори изразът, използван от Каравелов не е „тоя ред се отменя“, а „тоя ред се изменя“, и онова, което „се изменя“ е, че „нашите дела остават за напред тайни.“ Тоест, в новите условия, породени от извършените арести и тежките присъди, при засилващите се мерки за сигурност от страна на турските власти и при опасността от нови предателства, БРЦК залага не на организационната „анархия“, както пишат някои автори, а на конспиративното начало, което прочее е напълно в духа на заветите на Васил Левски. Подобно тълкувание на добавката от 16 май 1873 г. се подкрепя и от обстоятелството, че още след разширеното заседание на Централния комитет в Букурещ, състояло се на 1 март 1873 г., от вътрешните комитети се искат предложения за съставяне на нов устав, и най-вероятно регионалното събрание, организирано от търновци три седмици по-късно (18 март), взема отношение по този въпрос.²⁷ По всяка вероятност обаче през 1873 г. нов устав не е изработен и тъкмо поради тази причина в практическата си дейност БРЦК и ЧРК продължават да използват устава от 1872 г. Едва на 19 май 1875 г., по инициатива на Иван Семерджиев, Търновският комитет

²⁶ БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 20.

²⁷ Косев, Ж. Цит. съч., 59 – 60.

изготвя нов устав, който е приет от регионалното комитетско събрание на 24 май с. г. Няколко месеца по-късно, когато в Букурещ се конституира Българския революционен комитет, нов комитетски устав е подготвен и от Димитър Ценович.

Второто твърдение, чрез което най-често се илюстрира идейната безпомощност на БРЦК по време на събранието от 11 и 12 май, се отнася до т. нар. чета на Стоян Софийски и Йордан Стоянов. Автентичните свидетелства за тази чета, преминала според някои автори в Добруджа през Исакча на 20 май 1873 г., са оскъдни и противоречиви. Въпреки това мнозина изследователи я възприемат като подходящо доказателство за преориентацията на БРЦК към старата четническа тактика от времето на Георги Раковски.²⁸ Кореспонденцията между Стоян В. Софийски и Панайот Хитов обаче показва, че инициативата да се сформира и прехвърли откъм Влашко една малка чета не принадлежи на БРЦК, а на самия Стоян Велков.

Още в началото на януари 1873 г. той споделя пред Хитов, че след като прочел в румънската преса дописки от Сърбия, според които Белград иска „да отворат война сас турците“, не можел повече „да са стърпя“ и „ако да бъде истина тос слух“, той е готов да намери „най-малко двесте и до триста момчета в Романия, ако да са потребни“.²⁹ Месец по-късно решимостта на Стоян Софийски да тръгне по Стара планина е още по-голяма и в поредното си писмо до някогашния си войвода той категорично заявява: „Моето мнение [е] такова: ако нямаме други средства, за да ни помогнат, ние треба да земем ветото оръжие и да идеме да си изпълниме длъжностите отечествени, защото душа носим и българско име ... Защото ас не мога вече да седа по чуждите земи и да оставяме нашите братя да пищят в неприятелските ръце. Или да умреме, или да живееме; такъв живот по-добре смърт“³⁰.

Че зад първоначалната идея да се организира четата на Стоян Софийски и Йордан Стоянов не стои нито БРЦК, нито

²⁸ Бурмов, Ал. Български революционен централен комитет ..., с.58; Генчев, Н. Цит. съч., с. 368 и др.

²⁹ Писмо на Стоян Софийски до Панайот Хитов от 6 януари 1873 г. – БИА, ф. 87, II А 8973, публ. ДСАВ, т. 1, 483 – 484.

³⁰ Писмо на Стоян Софийски до Панайот Хитов от 7 февруари 1873 г. – БИА, ф. 87, II А 8938^a, публ. ДСАВ, т. 1, 485 – 486.

Панайот Хитов, става очевидно от съветите, които Хитов отправя към Стоян в писмото си от 24 януари 1873 г. – да не бърза, а да се захване в някоя мошия на работа и да чака по-сгоден момент.³¹ Това прочее личи и от спомените на войводата, който разказва, че двамата поборници имали намерение да преминат с чета в България още през зимата на 1872 г., но тогава той успял да ги разубеди. „Ас – разказва Панайот Хитов, не можех да одобра тос техен план кату им разказвах, чи не е време, чи Дякона урежда у България комитети. ... Но моите думи – продължава П. Хитов, не можиха да убедят Стояна и Йордана. Стоян се обърна най-сетне и ми каза, чи съм бил некаил (несъгласен) да са прославело друго име“³².

В крайна сметка, след няколкомесечни спорове, Панайот Хитов казал на Стоян Софийски: „като не ме слушаш, на ти 15 лири, на ти препоръка и да даде господ да са видим живу и здраву, и тъй се разделихме със Стоян в Плоещ“³³. За достоверността на Хитовите свидетелства може да се съди и по писмото на войводата до Кириак Цанков от 30 юни 1873 г., в което той споделя своето недоволство от действията на Стоян Софийски и Йордан Стоянов: „аз им поръчах като бех у Букорещ – пише П. Хитов, да почакат макар 2 месеца. Но тез млади юнаци, разпалени не чакат, а пък неопитни и така страдаят“³⁴.

И така, твърдението, че през 1873 г. БРЦК се връща към старата четническа тактика от времето на Георги Раковски, е необосновано. Още повече, че ако се доверим отново на сведенията, дадени ни от Рафаил Атанасов, въобще не е сигурно дали наистина Стоян Софийски и Йордан Стоянов преминават в България с чета. Много по-вероятно е, както отбелязва и Александър Бурмов, четата да е сформирана едва след като Стоян Софийски достига до Котел.³⁵ И още нещо.

Несериозно е да се обвинява БРЦК, че тласка през 1873 г. революционната организация към четничеството, при положение, че от ноември-декември 1872 г. Централният комитет подчинява

³¹ Пак там, с. 485.

³² ДСВЛ, с. 667.

³³ Пак там.

³⁴ БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 49 – 51.

³⁵ Бурмов, Ал. Към изясняване революционната дейност на Йордан Стоянов през 1872 – 1873 г. В: Избрани произведения. Т. II, С., 1974, 291 – 300.

изцяло дейността си на идеята за най-скорошно организиране на въстание във вътрешността на страната. Въстание, в хода на което се предвижда използването на добре познатата ни от 1875 и 1876 г. „комбинирана тактика“. През първата половина на 1873 г. тези намерения на БРЦК получават завършена обосновка в плановете на Панайот Хитов и Атанас Узунов, като намират подкрепата и на преобладаващата част от вътрешните и емигрантските дейци.

Едва през май и юни в дейността на БРЦК настъпва постепенна и все по-видима промяна. На 4 май 1873 г. в Хасково е заловен Атанас Узунов. С последвалите масови арести на комитетски дейци от Тракия, турските власти нанасят нов удар върху революционната организация. В затвора попадат и най-дейните членове на Сливенския комитет – Михаил Греков и Сава Райнов. Страхът от предателства и репресии бързо се надига и мнозина съмишленици на освободителното дело предпочитат да преустановят участието си в местните комитети. Междувременно в Белград са извършени правителствени промени, в резултат на което обещаваната на БРЦК помощ от страна на Сърбия за едно евентуално българско въстание се отлага за по-сгоден момент. Четническата инициатива на Стоян Софийски и Йордан Стоянов се проваля. Любен Каравелов изпитва все по-сериозни финансови затруднения в издаването на в. „Независимост“. Покрай опасенията пък на част от емиграцията, че с отпечатването на „Моето пътуване по Стара планина“ той е заплашил мнозина родолюбиви българи, помагали на четническите акции от 60-те години на XIX в., в отношенията му с Панайот Хитов възниква известно напрежение. Кириак Цанков окончателно се установява в Болград и делата на Централния комитет по същество се поемат единствено от Любен Каравелов, Олимпи Панов и Димитър Ценович. Така през лятото на 1873 г. комитетското дело постепенно навлиза в един нов етап от своето развитие. Етап, в рамките на който деструктивните симптоми се напластяват все по-осезаемо, за да се стигне до истинската и голяма организационна и идейно-политическа криза, обхванала БРЦК в края на 1874 и началото на 1875 г.

План на Атанас Узунов от 1873 г. за организиране на въстанието в българските земи¹

1. Известно е, че през ноември-декември 1872 г., непосредствено след първите сериозни разкрития, които турските власти правят във връзка с организираната от Димитър Обшир при Арабаконак, част от ръководните дейци на БРЦК възприемат идеята за незабавно обявяване на въстание в българските земи. Първоначално тази идея е лансирана от Любен Каравелов в писмата му до Васил Левски и Георги Живков от 1 – 2 ноември 1872 г.², а впоследствие, по-обстойно или по-бегло, тя неизменно присъства в кореспонденцията на вътрешните и емигрантските дейци чак до пролетта на 1873 г. За съжаление, в проучванията върху национал-нореволуционното движение новата тактическа линия на БРЦК се представя крайно схематично и фрагментарно.

Най-често изследователите се ограничават в отбелязване на демонстрираното от Любен Каравелов желание за „подигане на революцията“ и в обстойно излагане отрицателната реакция на Апостола и на някои от вътрешните комитети спрямо получените от Букурещ указания³. Впечатляващо е при това, че историци от различни поколения и от различни историографски школи възприемат позицията на председателя на БРЦК като поредното проявление на типичните за него „напразни надежди“ за помощ от Сърбия или Черна гора, като „прибързани авантюристични действия“ и „екзалтация на отчаянието“⁴. Що се отнася пък до

¹ Текстът е публикуван в: сб. *Историкът, гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров*. С., 2001, 75 – 84.

² **Каравелов, Л.** Събрани съчинения. Т. 12, С., 1992, 490 – 492.

³ **Бурмов, Ал.** Български революционен централен комитет (1868 – 1877). В: *Избрани произведения*. Т. 3, С., 1976, 45 – 48; **Унджиев, Ив.** Васил Левски. Биография. С., 1993, 613 – 619 и др.

⁴ **Унджиев, Ив.** Цит. съч., с. 614; **Арнаутов, М.** Любен Каравелов. 1834 – 1879. С., 1964, с. 390 и др.

поведението на Левски в този момент, то се представя по страниците на научната литература като ярко доказателство за неговата политическа прозорливост и идейна последователност⁵.

Без да се впускам в пространен анализ на тези отколешни и романтични клишета, ще си позволя да отбележа само, че за да се очертаят контурите на замислената през ноември-декември 1872 г. въоръжена акция, нужно е да се разкрият истинските причини, които подтикват Любен Каравелов да предложи на Левски да се избърза с обявяването на въстанието. Какви са били неговите цели и мотиви? Получава ли замисълът му подкрепата на емиграцията и какви по-точно договорки е имало между БРЦК и сръбското правителство? Защо отначало Апостола се обявява против плана на букурещките дейци, а само месец по-късно смекчава критичния си тон и в едно от последните си писма демонстрира дори съпричастност към идеята за скорошно въстание, тъй като – както той сам отбелязва, „силно ни принуждава вънкашното обстоятелство без друго да вървим на бой и минута да се не губи“⁶? Защо след залавянето и гибелта на Васил Левски, вътрешните комитети също възприемат възможността да се пристъпи към вдигане на въстанието и ускоряват неговата подготовка? Какво в крайна сметка принуждава БРЦК да се откаже от привеждане в действие на своите намерения?

Това са само част от въпросите, на които родната историопис все още не е дала ясен и непредубеден отговор. И една от причините за непълнотите в представите ни за реалното състояние на комитетското дело от края на 1872 – началото на 1873 г. трябва да се потърси в оскъдния изворов материал, с който разполагат изследователите за този драматичен период от развитието на българското националноосвободително движение.

2. В съхранявания в БИА, НБКМ архивен фонд на Панайот Хитов се пазят няколко чернови на Атанас Узунов, изготвени най-вероятно през втората половина на март или най-късно в началото

⁵ Генчев, Н. Българско Възраждане. С., 1988, с. 365 и др.

⁶ Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дело, извори. Т. 1, С., 1930, док. 103, 194 – 195; Васил Левски. Документално наследство. Юбилейно издание по случай 100 години от гибелта му. С., 1973, док. 148, 239 – 240 – Писмо на Васил Левски до Окръжния революционен център в с. Голям извор от 12 декември 1872 г.

на април 1873 г. Макар и не много обемни – само седем страници, те позволяват да се хвърли допълнителна светлина върху редица неизвестни до сега подробности около отношението на вътрешните дейци към идеята на Любен Каравелов за обявяване на въстанието в българските земи още през пролетта на 1873 г.⁷ Споменатите страници съдържат всъщност пет различни документа – един план на Атанас Узунов за подготовяното от БРЦК въстание в Българско⁸ и четири чернови (пълномощно на Никола Ганчев, дадено му от Атанас Узунов, за да представлява на общото събрание на БРЦК в Букурещ Сливенския комитет⁹; работен вариант на пълномощното за Никола Ганчев¹⁰ и две писма – едното, изготвено от името на Сливенския комитет¹¹, а другото – от името на самия Атанас Узунов¹²).

За първи път съществуването на изброените по-горе документи беше отбелязано от Христо Йонков, който в биографичната си книга за старозагорския деец Никола Ганчев обнародва целия текст на пълномощното и на писмото на Сливенския комитет до търновци¹³. В проучванията си за обществената активност на

⁷ БИА, НБКМ, ф. 87, II А 8429^{a-6}.

⁸ Пак там, II А 8429^a, л. 1 – 3 и II А 8429^b, л. 4. Вероятно при номерирането на отделните страници е допусната неточност, тъй като от съдържателна гледна точка последователността на листите би трябвало да бъде II А 8429^b, л. 4; II А 8429^a, л. 3; II А 8429^a, л. 1 и II А 8429^a, л. 2.

⁹ Пак там, II А 8429^b, л. 1.

¹⁰ Пак там, л. 3 – 4. Различията между текстовете на двете пълномощни са несъществени.

¹¹ Пак там, II А 8429^b, л. 1.

¹² Пак там, II А 8429^b, л. 1 – 3.

¹³ **Йонков, Хр.** Старозагорският революционер Кольо Ганчев. Стара Загора, 1995, 88. Авторът допуска, че писмото на Сливенския комитет (подписано с псевдонима „Славомир“) е адресирано до старозагорци, но внимателният анализ на известната до момента кореспонденция между вътрешните комитети подсказва, че то е предназначено за търновци. Основание за подобно твърдение ми дават поне два аргумента. От текста на писмото става ясно, че то е отговор на изпратеното до сливенци на 18 март 1873 г. указание за избирането на представители за предстоящото общо събрание в Букурещ. От края на 1872 г. функциите на централно ръководство за вътрешността на страната се изпълняват от Търновския комитет и много по-логично е споменатите указания да произтичат тъкмо от него, а не от старозагорци. Че това е така, личи и от съхраняваното в личния фонд на Никола Обретенков – вж. БИА, ф. 122, II В 84, писмо-указание на търновци (подписано от „Асен“, но според почерка, изготвено от Иван х. Димитров), с дата 19 март 1873 г., в което подробно се разказва за проведеното на 18 март в Търново

българите в Южна Македония през 70-те години на XIX в. Елена Хаджиниколова също се позовава на узуновите ръкописи¹⁴. Но за жалост, в изследванията и на двамата автори въстаническият план на Атанас Узунов е само споменат, а именно той заслужава специално внимание, защото засяга по същество най-важния и най-болезнения въпрос в революционната доктрина на БРЦК – кога и как конкретно да се осъществи евентуалното всенародно въстание в България. Въпрос не само тактически, но и със съдбовни за бъдещето на българския народ проекции, въпрос, който и по времето на Васил Левски, и след неговата гибел, поражда сериозни спорове сред емиграцията, и в определени моменти се превръща в разграничителен белег между оформилите се в средите на самите комитетски дейци идейно противопоставящи се групи. Убеден съм, че включването в научно обръщение на Узуновия план от 1873 г. ще внесе не само повече яснота по въпроса за отношението на вътрешните комитетски функционери към замисъла на БРЦК да започне непосредствена подготовка за обявяване на въстанието в България, но и съществено ще допълни представите ни за личните приноси на Атанас Узунов в развитието на националноосвободителната идеология. За по-голяма пълнота, заедно с плана на младия сливенски учител, ще представя и другите все още необнародвани два документа от горепосочените чернови – работният вариант на пълномощното на Кольо Ганчев и писмото на Атанас Узунов до неуточнен (поне за сега) комитетски деец¹⁵.

събрание на представители на няколко комитета и за взетите от него решения „на определеното време да ся намери на всеки Ч. К. пълномощника“ в Букурещ. По всяка вероятност, точно такава е било и писмото от 18 март, което са получили в Сливен, затова и най-естествено би било отговорът на това писмо да е отправен не към друг, а към търновци.

¹⁴ Хаджиниколова, Ел. Българите в Южна Македония. С., 1999, 90 – 91.

¹⁵ Оригиналът на документа се пази в трезора на Българска народна банка, а предоставеното в БИА копие е трудно четимо, затова и обръщението в писмото е неясно. Христо Йонков, единственият до момента изследовател, който е отделял внимание на това писмо, допуска, че обръщението би трябвало да се чете „Бате Петре“. Като отбелязва, че не е могъл да установи с положителност кой е този Петър, той предполага, че може би става дума за председателя на Хасковския комитет Петър Берковски – вж. Йонков, Хр. Цит. съч., 88 – 89. Ако изхождаме от съдържанието на писмото обаче, евентуалният адресат трябва да се търси според мен не сред вътрешните, а сред емигрантските дейци.

3. Авторството на трите документа личи както от по-черка, с който те са изписани, така и от някои преки податки в тяхното съдържание. От работния вариант на пълномощното за Никола Ганчев е видно например, че името на упълномощителя е „Крадлик“¹⁶, а както е известно, „Крадлик“ е един от псевдонимите на Атанас Узунов. Че тъкмо Ат. Узунов е изготвил разглежданите документи се потвърждава и от добавената към плана за въстанието бележка на Панайот Хитов, която гласи: „Това писмо ми е проведено от господина Узунова, който са е уловил у Хаскоу като бонтовник ...“¹⁷.

Анализът на текстовете недвусмислено подсказва, че и трите документа са изготвени във връзка с общото събрание, организирано от БРЦК в Букурещ, което според първоначалния замисъл трябвало да се проведе между 20 и 26 април, но впоследствие било отложено за 11 – 12 май 1873 г.¹⁸ На това събрание се предвиждало да се обсъдят резултатите от обиколката на Панайот Хитов из емигрантските центрове, както и получените от вътрешността на страната отчети за реалните сили и възможности на отделните комитети по села и градове. В крайна сметка участниците в събранието трябвало да вземат окончателно решение по въпроса ще се вдигне ли в скоро време въстанието в България или ще се наложи то да бъде отложено за по-подходящ момент.

Досегашните проучвания върху революционната дейност на Атанас Узунов показват, че около 1 – 2 март 1873 г. той се е намирал в Букурещ, където се срещнал с наскоро пристигналият от Сърбия Любен Каравелов. По време на краткия си престой в румънската столица Узунов присъствал вероятно и на разширеното заседание на БРЦК, което разработило конкретни мерки за ускоряване на подготовката на въстанието в страната¹⁹. За съжаление,

¹⁶ БИА, НБКМ, ф. 87, П А 8429^б, л. 4.

¹⁷ Пак там, П А 8429^а, л. 4. Бележката подсказва, че планът на Атанас Узунов действително е бил изпратен на емигрантските дейци и най-вероятно е бил обсъден по време на свиканото в Букурещ събрание от 11-12 май 1873 г.

¹⁸ Бурмов, Ал. Цит. съч., 56 – 57.

¹⁹ Възвъзова-Каратеодорова, К. Атанас Узунов – на Левски верен помощник. С., 1994, 114 – 115. Въпросът за евентуалното участие на Узунов в разширеното заседание на БРЦК от 1 март е разгледан в една моя статия

наличните документални свидетелства не позволяват да се уточни кога, откъде и по какъв начин Атанас Узунов се е прехвърлил отново в България. Няма сигурни податки и за това какво точно е правил той през първите дни след завръщането си от Влашко. Името му не се среща и сред участниците в състоялото се на 18 март 1873 г. регионално комитетско събрание в Търново. Едно обаче е сигурно – до средата на март планът за въстанието не е бил готов. В противен случай той неминуемо щеше да бъде подложен на разискване, било в рамките на дневния ред на разширеното заседание на БРЦК от 1 март, било по време на събранието в Търново.

Ако се доверим на спомените на Стоян Заимов, Константин Доганов, Христо Илич и поп Минчо Кънчев, през март и април 1873 г. Атанас Узунов бил непрекъснато в движение, обикаляйки из Сливенските, Старозагорските и Чирпанските села. Най-вероятно, при тези именно пътувания той изготвил и интересувашите ни документи, но кога и къде по-точно е станало това, можем само да гадаем.

За уточняване времето на написване на плана на Атанас Узунов за предстоящото въстание в България е важно да се отчете едно съществено обстоятелство. В работния вариант на пълномощното на Никола Ганчев Узунов споменава, че председателят на Старозагорския комитет получил и „писмения план на нападението“²⁰, което се задължавал да представи на вниманието на всички участници в комитетското събрание в Букурещ. Това сведение категорично показва, че планът на Атанас Узунов е бил съставен, или поне готов в суров вид, още преди сливенци да изберат Никола Ганчев за свой представител на предстоящото във Влашко събрание. Към подобен извод насочва и един кратък пасаж от публикуваното по-долу писмо, в който Атанас Узунов изрично отбелязва: „Представителят ще ви опише положението на нашите комитетски работи и ще видите силата ни. Аз от своя страна като работник ще дам мнението си писмено“²¹.

под печат – Митев, Пл. Организационно и идейно състояние на БРЦК през първата половина на 1873 г.

²⁰ БИА, НБКМ, ф. 87, II А 8429⁶, л. 4.

²¹ БИА, НБКМ, ф. 87, II А 8429⁶, л. 3.

Никола Ганчев тръгва за Влашко на 17 април 1873 г., като според авторът на „Миналото“ – Стоян Заимов, той е упълномощен за представител на цялото „тракийско съзаклятие“ в началото на април, на специално свикано от Узунов заседание на Старозагорския комитет²². Повече от очевидно е обаче, че Атанас Узунов не е имал прерогативите еднолично да решава въпроса за делегиране правата на сливенци върху председателя на Старозагорския комитет. Подобно решение можело да се вземе или на заседание на Сливенския комитет, или след съгласуване поне с ръководството на комитета. Прочее, ако се отчете и обстоятелството, че поради съображения за сигурност Атанас Узунов не е посещавал Сливен нито през март, нито през април 1873 г., то най-вероятно е, решението за упълномощаването на Кольо Ганчев да се е оформило по време на срещата между Михаил Греков и Атанас Узунов в района на с. Чаирлий (дн. Речица, Сливенско), състояла се в края на март, непосредствено след като сливенци получили указанието на Асеновци (от 18 март) да си назначат представител за общото събрание в Букурещ.

Според свидетелствата на Михаил Греков, Атанас Узунов сам изпратил свой доверен човек в Сливен, за да го покани да се видят в с. Чаирлий и заедно да обсъдят хода на комитетските дела²³. По време на срещата Узунов споделил впечатленията от обиколките си из Сливенско, Старозагорско и Чирпанско, и изразил разочарованието си от реалното състояние на революционната организация във вътрешността на страната. „Атанас – пише Михаил Греков, не ме обрадва. Той ме посрещна с обща тъжба, че редом където посетил, работата отивала зле – богатите не били с нас, а против нас, пък сиромасите, що ни следват, били без пари, голи, а оттук и неуспехът на комитета, защото и младежта не разполага с нищо ...“²⁴ Подобни констатации могат да се открият и във вече цитираното узуново писмо, в което той достига дори до въпроса: „ще можем ли ние да достигнем целта си без друго или само ще станем днес за да ни смажат утре и да отложим извършването на своята работа 15 години по-сетне“. Неудовлетворението от готовността на населението за открита и въоръжена борба може да се

²² Заимов, Ст. Миналото. С., 1983, 328 – 329.

²³ Греков, М. Как ние освобождавахме България. Ч.1, С., 1990, с. 528.

²⁴ Пак там, с. 529.

долови и в основния извод, до който Узунов достига при своите обиколки из Сливенско, Старозагорско и Чирпанско – да се отложи въстанието поне с 18 месеца.

И така, от наличните изворови податки може да се направи извода, че пълномощното за Никола Ганчев е изготвено най-вероятно в края на март 1873 г., по време или веднага след срещата в с. Чаирлий между Михаил Греков и Атанас Узунов. Що се отнася до плана за предстоящото въстание и до писмото на Узунов, в което той излага аргументите си защо въстанието трябва да се отложи, съществуват достатъчно основания да се приеме, че изложените и в двата документа идеи изкрystalлизират след неговото завръщане от Влашко и придобиват завършен вид непосредствено преди заседанието на Старозагорския комитет, на което Атанас Узунов предоставя вече готовото пълномощно на Никола Ганчев.

Ето и самите документи:

Док. №1 Писмо на Атанас Узунов

Батя Пе...

Из всичко ся види, че тая година ще поискат да дигнем народа срещу неприятелят и да ся освободим. *а тука ся ражда ед.*[ин]²⁵ въпрос: ще можем ли ние да достигнем целта си без друго или само ще станим днес за да ни смажат утре и да отложим извършването на своята работа 15 години по-сетне. За по-добре ще кажа и ще ви опиша положението по тези места в които съм работил, за да знаете как да постъпвате. В Стамболу Мехмед Ефенди (Славомир)²⁶ и Едирнали Афуза (Атила)²⁷ и околностите може да се наберат до 400-500 души съзаклятници, които са готови да изпълнят първата ви заповед и да станат на оръжие. В тези хора няма нито у одного пушка от нова система, а вся са с кремаци или с капсули, които никак не ся годни за бойното поле. Следователно вие виждате какви сме слаби, а в същото време мястото в което стои тази сила е голямо. За да можем да ся усилим потребно е още 18 месечно деятелно работание, защото досега ние ся мъчихме да намираме хора, а от сега нататък ще трябва да ги приготвяваме.

²⁵ Текстът в курсив е зачеркнат в документа.

²⁶ Сливен.

²⁷ Стара Загора.

Наистина, че духът на народа е развит и едните селяни с четири си очи чакат да чукуне този час, но при всичко това този селянин пак не става догдето не види, че е унищожена полицията, тоест че няма кой да го дири нито в този град, нито в онзи[.] шом стане това той става дързостен като лъв и никаква сила не може вече да го спре в кървавия му път.

Представителят ще ви опише положението на нашите к[омитетски] работи и ще видите силата ни. Аз от своя страна като работник ще дам мнението си писмено. За да се свърши тази свята наша цел потребно е още 18 месечно работене, защото досега ние само откривахме хора, а отсега ще ги приготвяваме да бъдат войници. *Вие можете да попитате защо да не сте приготвени досега? Аз отговарям. На покойния Левский лежеше голяма работа, т.е. неговият окръг беше твърде голям за това не можеше често да посещава всичките места и с омото си да вижда какво са е работило в него[во]то б месечно отсъствие, а пък други работници не беше определил. Затова²⁸ Най-напред трябва по моето мнение да определите 2 лица за България и едно за Тракия. Тези лица да си изберат по двама хора самоотвержени и деятелни и да им определят места, в които да работят, тези пък по-сетне да си намерят в своите си окръзи други лица пак деятелни и самоотвержени като помощници“.*

[БИА, НБКМ, ф. 87, II А 8429^б, л. 1 – 3]

Док. № 2 Пълномощно на Никола Ганчев

Опълномощие!

Пълномощие от ЧБРК в Стамболоу Мехмед Ефенди (Славомир) като виждам, че не ще мога да присъствувам в общото събрание в уреченото време, упълномощавам от своя страна К.[олбо] Ганчев като представител, който е длъжен да поддържа мненията на нашия окръг. *Също му давам²⁹ да представи писмения план на нападението, който му ся дава. За уверение* (Тракиец). Причините по които аз Крадликов не мога да присъствувам самия представител може да ви ги каже.

[БИА, НБКМ, ф. 87, II А 8429^б, л. 3-4]

²⁸ Текстът в курсив е зачеркнат в документа.

²⁹ Текстът в курсив е зачеркнат в документа.

Сгодно време за нападение на неприятелят
и планът на това нападение

Колкото пъти излизали на Балканат нашите святи чети, все искали да е времето топло, т.е да е лято, сега аз ще представя почитаеми представители, че това време не е сгодно за постижението на целта. По моето мнение за нас времето е най-сгодно по Димитровден или на край на февруария. Може да попитате: Защо това е тъй? Ето защо: 1) защото ако ния въстанем сега то оная храна, която ся намирга по нивята не ще може да ся прибири, а онази която се намира в амбарите ни е твърде малко за едно таквози време защото миналото лято житата не станаха, а без храна не можем направи нищо! Тази година за житата е твърде добра, тъй щото има надежда, че тазгодишната храна, която ще излезе да стигне и за две години без да орем яко до един това лято. 2) защото войската на неприятелят летоска е събрана на две места по 12 000 в Шумен и във Видин (всичко 24 000) гдето ся упражнява всеки ден и отгдето е готова всеки час да тръгне срещу неуредени още наши чети и твърде лесно да ги разбие, а по тези времена които представям аз, тя е разпръсната и именно така Шуменската войска се разделя на няколко части[:] 4 000 остава вътре в Шумен, 2 000 отива във Варна, 2 000 в Едирне, 2 000 и в Силистра и 2 000 е разпръсната по различни градища по 100, по 200 души, а като е така, то нашите чети лесно ще могат да ги разбият на парчета и да не им дават да ся съединяват за да могат да ся усилят. 3) защото ако станем по Димитровден, то на правителството парите ся свършва[т] по това време, защото то ги събира през зимата. Ако въстанем през февруарий то то още ни ги е събрало всичките, а при едни таквизи обстоятелства никой няма да даде на турците на заем. Сега питание е кое от тези две времена е по-сгодно: по Димитровден или посред февруария. По моето мнение е почти все едно. По Дим.[итров] д.[ен] Правителството е разделено и няма пари, а ние имаме много храна, но на чака студ! По февруарий правителството е разделено и има малко събрани пари; а ние имаме по-малко храна (защото през зимата се разнися) но на чака топлина. Вие виждате, че и в двата случая е почти все едно. Според планът ми, по моето мнение по-сгодно е през февруарий, а вие размислете там още по-добре и решете както намерите за по-добре.

Планът на нападението!

Най-напред трябва да се погрижим да се унищожим полицията. Как ето как! Да земем за пример Сливен и от него размислиме и за другите градища. В Сливен ся намират 140 заптиета и 200 души войници коница, разпръсната по 20 души в секий хан. Тези войници нямат никакво оръжие при себе си, а то лежи в конака и когато стане нужно им се дава. За да ся унищожат тези заптиета и войници потребни са 200 души юнаци въоръжени с револвери и със саби. Най-напред да ся удари огъня на три места из т.[урската] махала; когато стане огън то ся разбъркуват хората и заптиетата тичат да гасат огънят и оставят конака почти празен. Тези 200 души да ся разделят на 4 части: едната да гледа да улавя или да убива главните; другата да земи оръжието, което ся намира в джепхането; третата да убива заптиетата, а четвъртата да унищожавя войниците, които щом останат без главатар и сами не ще да знаят какво да правят. Догдето да ся извърши всичкото, то ще ся зазори и дневната светлина щя покаже станалото през ношта. През денят да ся разпръснат прокламации и да ся скажат въодушевителни слова и ето ви в пет дена до хиляди души въоръжени хора – готови да тръгнат да ся бият с неприятелят. Като стане това нещо в една и съща нош във всичките градища същото, то ние, т.е. като ся унищожим в една нош онази сила, която може да дири и да лови, то ние оставаме свободни да действуваме и да ся нареждаме. Висок [ата] порта като получи таквизи известия, па догдето помисли и турни в действия своите си планове, то ще мине цял месец, время, в което ние можеме да направим чудеса, защото народния дух е твърде разпаден и гледа само кой часът, в който да земе оръжие и да тръгне. За по-нататък остава да помислят войводите как да работят, а по моето мнение за в Тракия потребни са 4 войводи, които да земат едина Едирне³⁰, другия Сливен, третия Железник³¹ и четвъртия Пловдив. Тези войводи трябва да ся намират скрити тука, всекий на мястото си да разполага работите и в гората под разярения лъв да вика народа на оръжие.“

[БИА, НБКМ, ф. 87, II А 8429^б, л. 4 и II А 8429^а, л. 1-3]

³⁰ Одрин.

³¹ Стара Загора.

Комитетска жалба до Великите сили от 1873 г.¹

Общият преглед на научната литература, посветена на българското националнореволюционно движение показва, че периодът от началото на 1873 г. до края на 1874 г. е най-слабо проучената част от историята на комитетското дело у нас. Сред вероятните причини за това се открояват две по-съществени обстоятелства: 1) оскъдният автентичен изворов материал за интересуващия ни период и 2) трайно наложилата се в специализираните изследвания представа, че непосредствено след гибелта на Апостола комитетската организация изпада в сериозна организационна, идейна и политическа криза, която от своя страна довежда до всеобща апатия и до отдръпване на мнозина от активните по времето на Васил Левски членове и симпатизанти на БРЦК.

Без да анализирам в детайли споменатите две обстоятелства ще отбележа само, че през последното десетилетие в научно обръщение бяха включени нови документи за политическото възраждане на българския народ, които позволяват да се доуточнят редица конкретни щрихи от дейността на местните революционни комитети и правят все по-наложително и все по-възможно разчупването на романтичните рамки, в които повече от едно столетие родната историопис проследява развитието на освободителните борби през периода 1873 – 1874 г.²

В появилата се през 1888 г. кн. IV на „Миналото“ на Стоян Заимов, между увлекателно предадените подробности около неуспешния опит да бъде убит х. Ставри Примо и последвалите от

¹ Текстът е публикуван в: Иронията на историка. Сборник в памет на историка и приятеля професор Милчо Лалков. С., 2004, 69 – 78.

² Вж. напр. Българско националнореволюционно движение 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 1 – 2, С., 1992; Русия и българското националноосвободително движение 1856 – 1876. Т. 1 – 2, С., 1987 – 1990; Греков, М. Как ние освободавахме България. Т. 1 – 2, С., 1990 и др.

това злощастни за революционното дело събития, летописецът на „хасковското съзаклятие“ отделя специално внимание на замисъла на Атанас Узунов да заблуди турските власти за истинските цели и намерения на комитетските дейци в страната. Подложен на изтезания, след като цял месец е пазел мълчание и категорично е отказвал да сътрудничи на следствието, в началото на месец юни той неочаквано проговаря и започва охотно да разказва за работата, която е вършел сред народа. Акцентът в показанията си Узунов поставя върху замисъла да се изготви едно изложение (прошение) до Високата порта от името на всички българи, в което трябвало да се разкрие тежкото положение на християните и да се поиска от турското правителство да се предприемат конкретни и ефикасни мерки за осъществяването на предвидените в Хатихумаюна реформи.

Българската историопис не разполага с оригиналния вариант на това изложение, поради което включените в „Миналото“ на Стоян Заимов тезиси от този документ се възприемат от професионалните историци твърде предпазливо, въпреки че в запазените съдебни протоколи има достатъчно доказателства, че прощението действително е било написано от Атанас Узунов в Пловдивския затвор. Макар и косвена, представа за съдържанието на изложението може да се получи обаче и от един малко използван документ – жалба до консулите на великите сили в Русе, хвърляща допълнително светлина върху активността на вътрешните комитети след прочутото хасковско приключение от май 1873 г.³

Копие от черновата на тази жалба се съхранява във фонд 122 (Никола Обретенов) в НБКМ, БИА. Текстът е изписан четливо с мастило върху 4 1/2 стр. от тетрадка голям формат. От инвентарната книга на БИА личи, че документът е бил закупен през 1926 г. от Никола Обретенов, но почеркът очевидно не е негов. Най-вероятно черновата на жалбата е била преписана през 20-те години на ХХ в. За съжаление, поради липсата на други податки, трудно може да се изясни от кого по-точно и кога е направено това, и каква всъщност е била съдбата на самия оригинал. Данните, които могат да се извлекат от включеното в научно обръщение документално наследство на БРЦК, са също фрагментарни. Един-

³ НБКМ, БИА, II В 71

ствените по-сигурни сведения, свързани със замисъла за изготвяне на жалба до дипломатическите представители на европейските страни в Османската империя, се съдържат в кореспонденцията на комитетите в Стара Загора, Търново и Русе.

За първи път жалбата е спомената, и то само мимоходом, от председателя на Старозагорския комитет в писмото му до търновци от 20 юли 1873 г. Като разказва подробно за хода на следствието по „хасковското съзаклятие“ и за поведението на арестуваните в Одринския затвор, в края на писмото Кольо Ганчев упреква Асеневици, че нищо не са му съобщили за Жалбата и за това „какви действия ще произведе“ тя.⁴

Три дена по-късно, в писмо до Никола Обретенов, председателят на Търновския революционен комитет Иван х. Димитров отбелязва: „Жалбата оттук не може да са изработи. Човекът, който носи писмото ми, нека с един ваш човек изработят тази жалба. В същото време, като направят нужното количество ще ги надпишете и отправите за местата им. Бързайте ги понеже сега е времето и надявам се да помогнат що годе“⁵.

Информацията от двете писма е кратка и не позволява да се даде ясен отговор на въпроса кому принадлежи инициативата за привличане вниманието на европейската дипломация към българския политически въпрос. Трудно е да се посочи и кога по-точно тази инициатива се заражда. Ако се отчетат обаче някои, макар и косвени податки, като например изказаното от Иван х. Димитров още на 2 юли 1873 г. мнение, че след започналите нови арести способните комитетски дейци трябва да пишат по европейските вестници, защото мълчанието е вредно,⁶ то би могло да се приеме, че идеята да се организира изпращането на жалба до консулите на великите сили възниква в пряка връзка с настъпилите в началото на месец юни промени в хода на следствието срещу замесените в покушението срещу х. Ставри.

⁴ НБКМ, БИА, ф. 122, II В 60 – Писмо на Кольо Ганчев, Стара Загора до Иван х. Димитров, Търново от 20 юли 1873 г.

⁵ Пак там, II В 61 – Писмо на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 23 юли 1873 г.

⁶ Пак там, II В 58 – Писмо на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 2 юли 1873 г.

Към подобен извод навеждат и указанията на Атанас Узунов, изпратени до комитетите в Стара Загора и Търново от Пловдивския затвор. След като разяснява как да се държат издадените от него дейци пред следствената комисия, той изрично добавя: „До колкото разбрах правителството иска да потъпчи тая работа, защото е излъгано. Сетне и вий ще се потрудите това да се разпръсни навсякъде за да знаят и да се не плашат“⁷.

Повече от очевидно е, че в желанието си да отклони вниманието на властите от комитетските дела и в опита си да придаде на процеса политически характер, Атанас Узунов е имал нужда не само от потвърждение от страна на допълнително арестуваните, че главната цел на неговата дейност сред народа е била да се изготви едно Прошение до Високата порта, в което да се разкрие тежкото положение на българите и да се поискат спешни мерки за гарантирано прилагане на обещаните в Хатихумаюна права. За извличането на максимален ефект от новата фаза, в която навлиза следствието през юни 1873 г., и Узунов, и БРЦК като цяло са изпитвали въпиюща необходимост от спечелване симпатиите на дипломатическите представители в Османската империя на големите европейски държави. А в ползата от подобни акции комитетските функционери сами се убеждават, когато австрийският консул в Пловдив лично се застъпил за прекратяване физическите мъчения над арестувания Христо Илич (Илиев).⁸

Прочее, революционните дейци осъзнават значението на чуждата преса и на европейската дипломация много преди злополучния опит за убийство на х. Ставри Примо. Още през януари 1873 г. Търновският комитет замисля връчването на представителите на великите сили на едно изложение, в което да разкрие „злоупотребленията на царските чиновници и бесотиите на Турците, които днес извършват над Българите“⁹. Сходна идея се лансира в началото на месец февруари 1873 г. и от Иван Драсов, който смята, че с подобни действия може да се поиска от Високата порта да

⁷ Стоянов-Берон, В. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1887, с. 306.

⁸ Възвъзова-Каратеодорова, К. Атанас Узунов. 1851 – 1907. (На Левски верен помощник). С., 1994, с. 134 и др.

⁹ Стоянов-Берон, В. Цит. съч., с. 316.

освободи Васил Левски и арестуваните по Арабаконашкия обир „други 60-тина комитетски дейци“.¹⁰

Най-вероятно инициативата за изготвяне на жалба в подкрепа на плановете на Атанас Узунов за въвеждане в заблуждение на турското следствие изкрystalизира през месец юни 1873 г. Не е изключено дори идеята за тази акция да е възникнала по време на свиканото от Старозагорския революционен комитет общо събрание в околностите на града, на което местните дейци обсъждат писмото на Атанас Узунов, подканящо всички, които ще бъдат предадени от него, да подкрепят съставеното в затвора изложение.¹¹ От наличните документални извори личи още, че с цялостната реализация на замисъла са били ангажирани трите най-авторитетни вътрешни комитети – в Стара Загора, Търново и Русе, като според първоначалния план жалбата е трябвало да бъде изработена от търновци, но впоследствие те предоставят съставянето на текста на русенци.

Между 24 и 26 юли 1873 г. Русенският комитет изпълнява поставената му задача и на 26 юли изпраща с писмо до Иван х. Димитров работния вариант на Жалбата.¹² Търновци се запознават внимателно с текста и на 5 август го връщат на Никола Обретенов, като му предлагат няколко корекции. „Проминението на Прощението – пише Иван х. Димитров, е това: Понеже в него [се] споменува само за Софийското приклучение, а днес имаме и в Пловдив, като ся спомене за бесилото и за мъката им. Също и за други невинни; мъчени в истиндеца¹³ по толкози време и стоет затворени до днес, без никакви кабахети¹⁴, някои година-две, а някои 6-7 години“.¹⁵

¹⁰ НБКМ, БИА, ф. 88, а. е. 3, л. 30 – Писмо на Иван Драсов до Данаил Попов; ф. 87, II А 8483 – Писмо на Иван Драсов до Панайот Хитов, публ. ДСАВ, т. 1, 190 – 191.

¹¹ **Кънев, Н.** Бележки за Старозагорското въстание на Христо Стойнов Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет. ИДА, кн. 18, 1969, 187 – 188.

¹² НБКМ, БИА, ф. 122, II В 62 – Писмо на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 5 август 1873 г.

¹³ Разпит (от тур.)

¹⁴ Вина, провинение (от араб.)

¹⁵ Пак там.

Вероятно, съставяйки първия вариант на Жалбата, русенци са изказали и известни съмнения относно смисъла на подобна инициатива. Ето защо, в писмото си до Николай Обретенов от 5 август 1873 г., Иван х. Димитров се чувства длъжен да изясни: „А колкото за въпроса каква полза ще произлезе от това, то всеки ще види тогазе като ся испратят тези прошенията и ги вручат посланиците на господарите си, и тогаз приятелските сили от помежду си, се ще ся помилеят да помислят нещо и за нази, което нещо никога не е ставало. Лафса, това ще ни бѣди ползата от тези прошенията, дето европейските господар[и] ще задлъжат посланиците си да им пишат какво става и тогаз начнава да става от ден на ден голям въпрос.“¹⁶

От съдържанието на окончателния вариант на Жалбата личи, че Русенският комитет се съобразява с бележките на търновци и в аргументацията на основната теза – за ширещите се в Османската империя беззаконие и злоупотреби, включва съдбата на обвинените по Хасковското съзаклятие „20 – 30 души, бедни хора, които се пращат в заточение“, както и на арестуваните „двама наши мъже, за които правителството мисли, че те двама-та представляват цял комитет“.¹⁷ По неизяснени причини обаче ръководството на комитета забавя разпращането на Жалбата и това принуждава Иван х. Димитров на няколко пъти в писмата си до Никола Обретенов да поставя въпроса за окончателната реализация на акцията. На 8 септември например той деликатно отбелязва: „Прошението надявам са да сте турили наред и да сте испратили в тех места, според както сме приказвали по-напред“.¹⁸ От комитетската кореспонденция става ясно дори, че около средата на месец септември 1873 г. Русенският комитет „размислил“ дали въобще е нужно Жалбата да се изпраща на консулите, тъй като това, според местните дейци, криело сериозни рискове за тях.

При така създалата се ситуация се наложило Иван х. Димитров отново да убеждава русенци в ползата от подобно

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Най-вероятно става дума за арестуваните и изпратени в Русенския затвор учители Сава Геренов и Михаил Радославов.

¹⁸ НБКМ, БИА, ф. 122, II В 63 – Писмо на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 8 септември 1873 г.

пропагандно мероприятие. Нещо повече. За да се гарантира безопасността на всички ангажирани в изготвянето на Жалбата, той предложил изпращането на текста да се осъществи с помощта на Захарий Княжески, който служел по това време в руското консулство в Русе. Хората на Никола Обретенов трябвало само да подготвят необходимия брой от Жалбата.¹⁹ По всяка вероятност обаче притесненията на русенци си останали и в крайна сметка те не направили нищо конкретно за довършване на започнатата работа. Показателни в това отношение са напразните опити на Иван х. Димитров да ги подтикне през целия месец октомври към предоставяне на Жалбата на З. Княжески. За непоследователността в действията на Русенския комитет допринесли и трудностите, които възникнали при осигуряване на печатите на различни български общини, които се предвиждало да се поставят под Жалбата, за да се легитимира тя пред европейските консули в Русе като общонародна инициатива.²⁰

Липсват, поне засега, сигурни свидетелства за това какво точно се случва с готовата Жалба. Най-вероятно, поради колебанията на русенци, тя все още не е била изпратена до началото на месец ноември 1873 г. След това пък, когато следствието в Одрин окончателно се произнася по вината на арестуваните във връзка с „хасковското приключение“ комитетски дейци, благоприятният момент за нейното разпространение е бил вече безвъзвратно пропуснат. Някои косвени данни от кореспонденцията на Търновския комитет с Панайот Хитов подсказват обаче, че Иван х. Димитров и неговите най-близки сътрудници продължавали и по-късно да обмислят нови възможности за привличане вниманието на европейската дипломация към българския политически въпрос.²¹

Трудно може да се отговори и на въпроса кой или кои са авторите на Жалбата. Когато през 1926 г. Никола Обретенов предоставя документа на Народната библиотека, той дава информация, че текстът принадлежи на Стефан Стамболов. Подобно

¹⁹ Пак там, II В 64 – Писмо на на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 27 септември 1873 г.

²⁰ Пак там, вж. II В 67, II В 68, II В 70 и др.

²¹ Пак там, II В 74 – Писмо на Панайот Хитов, Белград до Асеновци, Търново от 6 декември 1873 г.

твърдение има своите основания, защото тъкмо през лятото на 1873 г. Стефан Стамболов се връща за кратко от Одеса и на път за Търново се отбива в Русе, където престоява няколко дена в дома на Обретенови. Наличието на русизми в езика на Жалбата също подкрепя хипотезата, че тя може да е била написана от Стамболов. При изясняване на авторството на Жалбата обаче не трябва да се игнорира и възможността текстът да е бил съставен от Михаил Греков, който, за разлика от никому неизвестния по онова време Стефан Стамболов, започва да играе през интересувания ни период съществена роля в живота на русенския комитет.

Приложение:

До Образованите Европейски Сили

Ваше Високопревъсходителство Господа Консоли!

Огнетенията, причиняеми катадневно от турците, на карат да подигнем гласа си и да молим чрез Вас Европейските Сили да обърнат внимание на нас поданиците българи в Турско, които сме дошли вече до крайно отчайване: мъките и огнетенията почитаеми Господа, са по-страшни от самата смърт! Живота ни, имота ни, съпругите ни и децата ни не са сигур[ни] в собствените си притежания ни в настояще, ни в бъдеще време.

Своеволията и злоупотребленията, които извършват чиновниците и самото правосъдие, правят да кипи силно народа, който рано или късно ще даде знак на отчаянна борба за правдините си, лично пред цял свят. Законите и новите реформи, които Вий виждате да стават из Държавата от страната на правосъдието са достигнали до там, щото да им служат като едни само инструменти за огнетяване и злоупотребяване върху нас, подчинените в Турско. Правосъдието е излязло надалеч от своите граници и заприличало на блудница жена с разтворена кисия за пари и грабителства...²²

Мъчно е да се търпи вече!!!...

Под името комитет, те избиха и избиват духом и телом най-учените ни мъже, които спомагат за развитието на нас, което в днешния век става в образованата Европа. Но съществува ли тоя

²² Така е в оригинала.

комитет? ... Не! Нийде и от никого изглежда не се е мислило за тялото му или неговият дух, или сянка неосезаема, която е блазнила умовете на нашите господствующи и която готова в езика им е служела за аргумент в зло на нашия страх! Щом някой млад юноша ся завърне в помощ на отпадналото си отечество от Вашите просветени училища, не закъсняват да му припишат името комитет, и ако той се не оплаши от това име и се махне въвн от границите на Турско и тогава захващат да го нападат и осъмняват за сяка една зла случка из Турско, докато го оловят и с опнати вързани назад ръце го закарат на правосъдието като престъпник уж на царските закони, като го турят под страшни мъки! И най-подир, ако отърпи²³ и на тези инквизиторски постъпки и не се припознай за виноват силом чрез мъките, то тогаз или го отравят, или го удошават тайно!!! Тука, Почитаеми Господа, тука се е пренесла днес страшната испанска инквизиция в ръцете на правосъдието и чиновниците му!!!...

Мъчно е, тежко е да търпи човек и да гледа когато немилостиво посичат пред очите му децата му или съпругът му, брата му или татка му; когато гледа да окалват нечистиво съпружеския му одър, честта му и пр. и прочие. Чашата се вече напълни с теглила и от сега само Вашето внимание се очаква да отсеке нейната участ на пръсване или спадане на кипналата пяна. Под името „комитет“, под туй черно прозрачно було, те играят в лицемерност и огнетение нашата простодушност и невинност! Колко Валии, колко каймаками, колко мютесарифи, колко и колко още таквизе чиновници покриват техните злоупотребления под неговото име! Притисната вода по-високо шибя, казва народната наша пословица. Комитета не става без причина, следователно секи комитет си има своите причини. Наистина, кое подбутва един по[д]чинен народ да прави тайни съзаклятия за Живот и Смърт ... Нищо друго освен варварските и поганските обноси на господствующите към подчинените; нищо друго освен огнетенията, играта на законите в грубост и злоупотреб[л]ения, обиванието на честта и правото: нищо друго освен неравното отдаване на правата и законите от страна на чиновниците и правосъдието.

Наистина, че между нас не е съществувал до сега такъв

²³ В смисъл на „издържи“.

комитет, какъвто мислят нашите господствующи, но днес той начева да съществува и причината на неговото възраждане са правосъдието и чиновниците му! ... Злоупотреб[л]енията и безправедните осъмнения, които нашите господствующи посипват по главите ни ката ден, като горещ пепел ни правят да сме цял народ, цял комитет, който съществува на сякъде и никъде в България!!... Секи огнетен поданик си е съставил в сърцето своя програма, свои закони и следователно свой комитет и е казал Честен живот или Сладка Смърт!!!... А когато секий огнетен е казал и направил това, то сичкия народ е огнетен, следователно Синца ний българите сме Комитет. Масата на народа си е опряла вече ръцете на това и чака само Вашето земание в внимание този Политически народен Български въпрос да разгледат положението и болките на народът; да дадат покровителна ръка, за която ний синца простираме ръце; да действуват за разглежданieto му било устно или писмено, сякак и насякъде, за което признателността на народа ще бъде вечна и което ще остане незабравено в страниците на народната наша история! ... В противен случай нашето Отчайвание ще да бъде ключ на сичко и ще обгърнем смъртта! ... Не на обвинявайте, Почитаеми наши Господа тогас, когато видите стари и млади, жени и деца да плуват в невинна кръв на бойното поле! Да не ви се вижда чудно, когато ненадейно чуете 10 годишно дете да издига кървавите си ръчички за да вика честен живот или сладка смърт!!! – Защото добре е смърт, а не мъки. Молим пак коленопреклонно чрез Господа Консолите на Европейските Сили да земат в внимание този въпрос.

От същата тази маска на Комитета по някои частни поущрения бият невинните българи и изпращат на, без да ги изпитват и докажат техните погрешки, мъки най-страшни; оковани в жезла, лишавани по цели денонощия от сън, храна и питие, набивани бодки под ноктите, стягани с въжа през сред тялото и прочие, при които мъки, разумява се, и най-коравият мъж на света не би можал да устои, а припознава неволно обвиненията, само и само да умре и да се отърве от тях! ... Днес по подобни клеветнически обвинения са уловени 20 – 30 души, бедни хора, които се пращат в заточение...

Днес са уловени двама наши мъже, за които правителство-

то мисли, че те двамата представляват цял комитет. Не е истина, не! – вика народа против това. Те са наши Агенти, пратени от синца ни, да издирват злоупотребленията на чиновниците между населението; те са невинни, защото те нищо не знаят от туй, което желае народа; те са наши оръдия и повече нищо. Ако правосъдието иска да узнае от какво негодуваме, то се лъжи, че ще узнае от тези двамата мъже; – нека пита нас синца ни и ний сме готови да му отговорим за всичко, на сяко питание право. А ако правителството мисли, че с затриванието на тези двете невинни души, ще унищожи вече цял комитет, то ся пак лъжи, то и там са пак силно мами, защото за да оничтожи този комитет, то треба да избие нас синца ни, – цял народ, с силата на оръжието!!!...

За да стане таквoз общо съзаклятие помежду нас Българете, то, както и горе казахме [българите] са преследвани от правосъдието и чиновниците му, които с законите в ръка, са достигнали да ни земат от ръцете, от гърбовете и обущата от краката ни, сичките данаци, под които стана пъшкаме 450 години!!!...

Пак земаме дързост, Господа, да повторим, че ако правосъдието не открий причините на нашето негодование, свободно е, нека попита нас, а не да тури под страшни инквизиторски мъки двамината наши Агенти, за които ний рано или късно ще помърдаме!... Молим Ва покорно, Г-да, бъдете известни за тяхното нетърпимо мъчение.

Като се надяваме, че гласа на народа ще намери отзив в Вашето милостиво и народолюбиво сърдце, зехме дързост да поднесем тази си жалба на Ваше Превъзходителство, чрез която сме в надежда, че ще можем да дочакаме Вашата покровителствена ръка, за която цял Български народ простира десницата си с надежда, че ще се озарят желанията му чрез Вашето благоволение.

За уверение следват печатите на общините и махалите градски из България“.

Събранието на БРЦК от 26 декември 1874 г.¹

Подготовката и провеждането на поредното комитетско събрание в Букурещ на 26 декември 1874 г. заемат важно място в историята на БРЦК и на политическото ни Възраждане. Острастените дебати по време на това събрание, както и последвалото развитие на комитетското дело, илюстрират по особено отчетлив начин не само общото състояние на освободителното дело в годините след гибелта на Васил Левски, но и ясно очертават някои нови тенденции, които през последвалите 10-12 месеца ще изведат националния ни въпрос от забвение и ще принудят дипломати и политици от цял свят да заговорят за българите и за необходимостта от радикална намеса в съдбините на Балканите. За съжаление, в иначе огромната по обем научна и популярна книжнина за БРЦК, все още няма сериозно проучване, посветено тъкмо на онези далечни дни около Коледата на 1874 г.

Двамата най-авторитетни изследователи на революционното ни движение през 60-те и 70-те години на XIX в. – Димитър Страшимиров и Александър Бурмов, отделят на случилото се на 26 декември по една страничка.² Съвременните специалисти се ограничават до няколко изречения, в които преповтарят в общи линии вече написаното преди тях.³ Що се отнася до анализа на текстовете, претендиращи да хвърлят повече светлина върху интересуващите ни събития, то той разкрива впечатляващо

¹ Текстът е публикуван в: Толерантният националист. С., 2009, 75 – 88.

² **Страшимиров, Д.** История на Априлското въстание. С., 1996, 164 – 165; Бурмов, Александър. Български революционен централен комитет (1868 – 1877). – В: Избрани произведения. Т. 3, С., 1976, 65 – 66.

³ **Генчев, Н.** Българско Възраждане. С., 1988, с. 369; **Орманджиев, Ив.** Нова и най-нова история на българския народ. С., 1943, 353; **Станев, Н.** България под иго. Възраждане и Освобождение. С., 391, 392; История на България. Т. 6, С., 1987, с. 329; История на България. Т. 2 Късно средновековие и Възраждане. С., 2004, с. 690 – 691.

единомислие между отделните автори в оценките им за хода на събранието и за възникналите на него спорове. Като че ли всичко е пределно ясно и еднозначно. Ролите между действащите лица са веднъж завинаги разпределени. Конкретните факти са отдавна установени и ако все още има нещо неизвестно, то е в детайлите, които обаче не променят общата картина.

В най-синтезиран вид, битуващите по страниците на досегашните проучвания представи за събранието от 26 декември 1874 г. се свеждат до 4-5 основни констатации. Първата се отнася до поведението на Любен Каравелов, който, воден от желанието си да наложи на БРЦК една просръбска ориентация, поискал от събранието да му се предоставят „еднолични диктаторски пълномощия“. Втората констатация отразява реакциите на останалите делегати на събранието, които, в по-голямата си част, включително и Христо Ботев, категорично се противопоставили на председателя на БРЦК. Предизвиканият от прекомерните амбиции на Л. Каравелов сблъсък провалил усилията за укрепване на и без това отслабената комитетска организация. В същото време разменените на събранието взаимни обвинения породили между участниците лична неприязън и недоверие, прерастнали два-три месеца по-късно в разцепление и противоборство. Така, пръснатата из Влашко и Сърбия революционна емиграция, за пореден път се изправила пред сериозни изпитания, и то в завършващата и най-решителната фаза от развитието на българското националноосвободително движение.

С известни нюанси в детайлите, гореописаната схема е влязла трайно в употреба и безкритично се шири по страниците на историческата книжнина. Можем ли да ѝ се доверим напълно обаче? Защото документалната информация за събитията около 26 декември 1874 г. е фрагментарна и в повечето случаи произхожда от средите на едната от двете спорещи страни – тази на Ботев и на неговите най-близки съратници. Логично възниква въпросът доколко тълкуванията на случилото се в края на 1874 г. и началото на 1875 г. не са едностранчиви? Наистина ли за всичко е „виновен“ Каравелов и действително ли той се е стремил към едноличната власт в БРЦК? Достоверна ли е „сръбската“ следа в поведението на председателя на БРЦК? Възможни ли са и други нюанси в реконструкцията на познатите ни вече факти? В търсене

на отговора на тези именно въпроси, ще се опитам да представя един малко по-различен прочит на включените до момента в научно обръщение документални свидетелства за състоянието на комитетското дело в месеците, предхождащи избухването на голямата Източна криза.

Решението за свикване на общо („главно“) събрание на 26 декември 1874 г. е взето още по време на августовското събрание на БРЦК в Букурещ. От протокола за проведеното на 21 август заседание става ясно, че избраният „Привременен централен български революционен комитет“ се задължава „да свика главно събрание от всичките частни комитети в Румъния и Българско“, което да се проведе на 26 декември с една основна задача – „да прегледа, както действията на Централния комитет, така и на всички частни [комитети] в Румъния и Българско“⁴.

За първи път от създаването на БРЦК, най-висшият форум на организацията се насрочва по подобен начин. Прочее, ясни правила за свикване на общите събрания не е имало изработени нито по времето на Васил Левски, нито след неговата гибел. Затова и уточняването на датите на всяко едно от предходните общи събрания на БРЦК (29 април – 4 май 1872 г.; 11 – 12 май 1873 г. и 20 – 21 август 1874 г.) е било предшествано от продължителна подготовка и от предварителни съгласувания както между вътрешните и емигрантските дейци, така и между Централното ръководство и местните комитетски структури. Разбира се, мотивите за провеждането на първите три събрания в Букурещ, както и конкретната обстановка, в която те се организират, са различни. И тъкмо в тази посока би трябвало да потърсим обяснението на специфичния начин, по който още на 21 август се решава кога и при какъв дневен ред ще се проведе следващото общо събрание на БРЦК.

Както констатира събралите се на 20 и 21 август 1874 г. в печатницата на Любен Каравелов 13 делегати, комитетите в България били напълно „угаснали подир Софийската катастрофа“⁵,

⁴ НБКМ-БИА, II В 908 – публ. В: Иван Драсов в българското национал-нореволуционно движение (1871 – 1877). Документален сборник. [по-нататък за краткост – ИДДС]. Варна, 2007, с. 167.

⁵ НБКМ-БИА, ф. 122, II В 108 – Пълномощно на Русенския комитет от 21 август 1874 г.

и ако освободителното дело трябвало да се съживява, нужно било да се вземат извънредни, спешни мерки, като важна роля в този оздравителен процес те отреждали на новото „главно“ събрание. Неслучайно специалното пълномощно, предоставено на русенци, е валидно до „денят на главното събрание“, а в ангажиментите им изрично е отбелязано да подготвят представителите за него, които „да бъдат снабдени с редовни пълномощни писма“, дадени им „от сичките съществуващи частни комитети“⁶. С други думи, свиквайки най-висшия форум на БРЦК на 26 декември, участниците в Августовското събрание си поставяли поне две основни задачи: изясняване на фактическото състояние на революционната организация в Българско и Влашко, и обсъждане на ефективността на разработените от тях самите мерки. Оцелялата до Освобождението комитетска кореспонденция показва, че бъдещото събрание трябвало да приеме и нов устав на БРЦК, който в значителна степен можел да улесни възстановяването на разпадналите се вече местни структури, както и да придаде повече стабилност на революционното дело.

За съжаление, подготовката за предстоящото „главно“ събрание не потръгнала според очакванията. Още през първите дни на септември се очертали сериозни проблеми, които през следващите два-три месеца се задълбочили. Липсата на парични средства, спирането на в. „Независимост“, апатията в средите на емиграцията, „тежкият характер“ на Каравелов – това са само малка част от събитията и обстоятелствата, илюстриращи общото състояние на комитетското дело в периода между двете общи събрания на БРЦК. Един Тодор Пеев например, току що избран в Привременния централен български революционен комитет, в началото на септември признава пред Панайот Хитов: „Нашата народна работа ... намира се съвсем угаснала. С всичко това гледам, че представителите [на вътрешните комитети] си противоречат и казват, че всичкият народ е готов. Ако би да запитате как е готов тоя народ, те отведнъж ще начнат да Ви описват нестърпимите му страдания – нешо, което всеки знае. А за преустройство нищо положително не могат да ни кажат, защото нищо и не съществува. ... и Вие – продължава Пеев, клоните да вярвате трагико-поети-

⁶ Пак там.

ческите възвания за революция на някои родолюбиви инак, но лишени от надеждната опитност и зрелост младежи наши“⁷.

Подобен упрек би могъл да се отпрати, за жалост, и към историците, които, по разни причини, пресъздават историята на националноосвободителното ни движение като една непрекъсната възходяща линия и всяко отклонение от тази линия се оценява като „отстъпление“, като „служене на чужди интереси“, като „предателство“. Мрачните преценки на Тодор Пеев обаче не са изключение. Защото еуфоричните очаквания на някои дейци, че на 26 декември ще се случи нещо радикално ново, нещо, което ще изведе революционното движение от застоя, не се споделят и от редица други, емблематични за комитетското дело фигури. През ноември 1874 г. Олимпи Панов споделя например: „Тукашните работи от ден на ден отиват по-лошаво. Калпави са нашите тукашни деятели.“⁸ Почти по същото време Михаил Греков заявява на войводата Хитов: „Доста сме се губели в тъмното! Вие, вънкашните наши братя, се надявате, че ние сме извършили нещо, а ние хабер нямаме. За реда си [на наш ред] ний се надяваме, че сте вие извършили нещо, а то пак нищо; а по този начин сами си вредим“⁹.

Подобни констатации се срещат и в кореспонденцията на Данаил Попов: „Тий искат – пише Д. Попов, да се вдигнат, че макар да нямат и никаква организация, и било и без оръжие, тий щели да найдет – сякаш че по полето расте оръжие и организация. С такива празноглави хора не се вършат такива важни работи, само да се излага народа на толкова опасности, който после да стои да плаче и да къльне всички ония, които са работили и много други такива. Гдето ви казвам това са работи на хора, недалегледоющи и неразмишляющи за сетнината ... Или ний мислим, че си играеме на орехи ...“¹⁰

Признаването на всички тези реалности, за които говорят Тодор Пеев, Данаил Попов, Михаил Греков и Олимпи Панов, би ни позволило да надрастнем досегашния романтично-героичен

⁷ Пеев, Т. Съчинения. С., 1976, с. 193.

⁸ Страшимиров, Д. Архив на Възраждането. [по-нататък – ДСАВ]Т. 1, С., 1908, с. 449.

⁹ Пак там, с. 115 – Писмо на Михаил Греков до Панайот Хитов от 28 октомври 1874 г.

¹⁰ ИДДС, с. 178 – Писмо на Данаил Попов до Иван Драсов от 15 октомври 1874 г.

прочит на политическото ни Възраждане и би ни предоставило по-точни критерии за оценяване заслугите и ролята на отделните дейци, независимо дали става дума за лидери или за техните съратници и съмишленици. Погледнати от този именно ракурс, събитията в навечерието и по време на общото събрание от 26 декември 1874 г. също биха получили по-адекватно обяснение, а действията на Любен Каравелов биха могли да се тълкуват в един по-широк спектър от познатата ни традиционна „черно-бяла“ дихотомия.

Непредубеният анализ на общото състояние на комитетските дела през лятото и есента на 1874 г. ще ни даде първата отправна точка в търсене на обяснение за поведението на председателя на БРЦК. Ако добавим и продължителния емигрантски живот (цели 17 години) с всичките му несгоди и изпитания, тежката ежедневна работа по списването и разпространението на „Независимост“, постоянното безпаричие, творческите терзания, съпътстващи неговите литературни занимания, грижите около семейството и около осъществяваната допълнителна издателска дейност (популярни брошури, преводни съчинения и т.н.), непрекъснатите интриги на „старите“ – всичко това неминуемо поставя своя отпечатък върху изначално позатворения, избухлив и лесно раним характер на Каравелов. На жизненото поприще в средата, 40-годишният автор на „Български глас“ и „Мои братя“ е вече видимо изморен и обезверен. Но трябва ли да го виним за това? Още повече, че по същото време и Ботев преживява подобни проблеми.

„Нека ме обвини някой в користолубие – пише Ботев на Драсов, и нека каже, че аз не съм презрял даже и това, с което съм можал да бъда много по-полезен на отечеството си. Самоволната сиромашия уби и талантът ми и животът ми, и родителите ми. А каква полза аз принесох на отечеството си? Никаква. Наистина, най-голямата добродетел в светът е любовта към отечеството, но какво да правиш, когато са малцина ония хора, които да разбират, че тая добродетел естествено е основана на друга – на любовта към ближния? ... Каравелову не пиши, че съм се оплаквал от съдбата си – заключава поетът. Той не може да ми помогне, защото и той е като мене“¹¹.

¹¹ Ботев, Хр. Събрани съчинения в три тома. Т. 3, С., 1976, 205 – 206.

„Защото и той е като мен!“ – какво по-силно потвърждение от думите на Ботев за вътрешните конфликти и съмнения, бушуващи в душата на Каравелов?!. И любопитното в случая е, че подобно признание/разбиране идва от страна на човека, с когото само два-три месеца по-късно Каравелов ще се окаже един срещу друг. Все в тази посока на търсене на обяснение за поведението на председателя на БРЦК, аргументи могат да се открият и в прословутите свидетелства за готовността на Каравелов да подчини революционната кауза на сръбските интереси. Става дума за писмото на сръбския консул в Букурещ до външния министър в Белград от 31 декември 1874 г.

Самият документ, важно е да се подчертае, е публикуван от Михаил Димитров по препис, даден му на ръка през 1947 г., без да бъде отбелязана върху него архивната му сигнатура¹². Въпреки това, още след обнародването му той се превръща в главно доказателство за „предателството“ на Каравелов, обясняващо между впрочем и неговите щения към еднолично ръководство на комитетските дела. За специалистите текстът на писмото е добре известен и едва ли е нужно да се преразказва. Ще си позволя обаче да цитирам един пасаж, който би ни улеснил в търсенето на истината за т. нар. просръбски тежнения на Каравелов. „Няма съмнение – коментира сръбският консул молбата на Л. Каравелов за финансова подкрепа, че ще бъде от полза за нас един вестник, който да сближава българите с нас. Само че този вестник би трябвало да се списва по-умерено, отколкото Каравелов обикновено вършеше това, за да може да прониква в Турция, а и тук да не среща затруднения от полицията, инак, ако трябва да се ограничим на някой тайно принесен брой, не е много почтено. Главната задача на „Независимост“ не бе загвърдяването на връзките със сърбите, но насъскването на българите за въстание срещу турците. Освен това, както ви е известно, Каравелов е представител на младата българска партия. ...“¹³

Повече от очевидно е, че сръбската дипломация е наясно, че искайки да си сътрудничи с Белград, Любен Каравелов има

¹² Димитров, М. Любен Каравелов. С., 1959, 270 – 271.

¹³ Пак там, с. 270. По този въпрос интересни са разсъжденията на Михаил Арнаудов – вж. Арнаудов, М. Любен Каравелов. 1834 – 1879. С., 1964, 439 – 442.

своите скрити мотиви и цели. И в това няма нищо странно. Такива са неписаните правила на играта, в която Каравелов не е от вчера. Същото впрочем правят и Панайот Хитов, Ильо войвода, Цеко войвода, а и много други, но всеки според разбиранията си. При Каравелов обаче става дума за една последователна линия на поведение, отразяваща собствената му политическа философия. През всичките години като редактор на „Свобода“ и „Независимост“ той убедено вярва в революцията и прави нужното, за да я популяризира сред народа. Но в същото време той не е склонен „да си играе с огъня“ на сляпо, безотговорно. Тук именно минава разграничителната линия между него и представителите на новото поколение хъшове, чийто кумири са Ботев и Стамболов – млади, смели, жертвоготовни и всеотдайни, но и нетърпеливи, а оттук и малко безотговорни. Лишени от практически и житейски опит, те лесно се паят, но и бързо се провалят. Точно това иска Каравелов да избегне и още през август в разговор с Михаил Греков дава да се разбере, че според него окончателното решаване на българския въпрос ще зависи не от революцията, а от възможността да се принуди Русия да започне нова война срещу Турция.¹⁴

Че Любен Каравелов съзнателно „попресилва“ готовността си да работи заедно със Сърбия и че разговорите, които той води със сръбския консул, имат характер на една продължаваща през годините „двойна игра“, е видно и от неговото дейно ангажиране с подготовката на самото събрание от 26 декември. През втората половина на октомври той предприема обиколка из по-големите центрове на българската емиграция във Влашко, посещавайки Зимнич, Турну Мъгуреле, Александрия и т.н.¹⁵ Действително обиколката цели да се съберат поне част от дължимите суми за вече спрения в. „Независимост“, но срещите на Каравелов с местните дейци изиграват определено мобилизираща за делото роля.¹⁶ Малко по-късно той одобрява заминаването на Михаил Греков в Одеса,

¹⁴ Греков, М. Как ние осовобождавахме България. Т. 1, С., 1990, 690 – 697.

¹⁵ ДСАВ, т. 1, с. 389 – Писмо на Петър Юрданов до Панайот Хитов от 24 октомври 1874 г.

¹⁶ НБКМ-БИА, ф. 122, II В 123 – Писмо на Никола Обретенов до търновци от 27 октомври 1874 г.

където трябвало да се проведат разговори с тамошните българи.¹⁷ В началото на декември в Букурещ е сформирана работна група, в която освен Каравелов участват Христо Ботев и Олимпи Панов. Около 12 декември тази група разпраща официални покани („призователни“) до комитетите във Влашко, включително и до Панайот Хитов и Иван Драсов.¹⁸ На евентуалните участници е предоставен текста на проекто-устава, екземпляр от който за съжаление, поне засега, все още не е открит.¹⁹ Дни преди събранието, Каравелов се среща и с пристигналия около 12-14 декември в Букурещ Никола Обретенов и заедно обсъждат състоянието на вътрешните комитети.²⁰ Изобщо, през последните месеци на 1874 г., ако и да не е в стихията си, Любен Каравелов полага последователни усилия за успешното свикване на очакваното от всички искрени патриоти главно събрание, защото е убеден, че то може да даде нови насоки и да предложи по-ефективни средства за достигане на крайната цел.

Сред опазеното документално наследство на БРЦК все още не са открити автентични свидетелства от самото събрание. По думите на Христо Ботев, „актовете и протоколите“ от заседанието били унищожени от Иван Адженев, който, опасявайки се да не попадне в полезрението на румънската полиция по повод на нашумелия в началото на 1875 г. скандал със заловената в Гюргево пратка револвери, поискал „да му се унищожи подписа или да се дадат актовете нему за да ги скрие. Комитетът му ги даде и те вече не съществуват.“²¹

Единствените, при това твърде фрагментарни податки за случилото се на 26 декември 1874 г. могат да се открият в

¹⁷ ДСАВ, т. 1, с.448 – Писмо на Олимпи Панов до Панайот Хитов от ноември 1874 г.

¹⁸ ИДДС, с. 186 – Писмо на Любен Каравелов, Христо Ботев и Олимпи Панов до Иван Драсов от 12 декември.

¹⁹ Пак там, с. 187 – Писмо на Иван Драсов до БРЦК от 14 декември 1874 г.

²⁰ НБКМ-БИА, ф. 87, II А 9340 – Писмо на Никола Обретенов до Панайот Хитов от 16 декември 1874 г.; публ. в ДСАВ, т. 1, 129 – 130, но с отделни пропуски. Пътуването на Н. Обретенов до Букурещ се потвърждава и от Касовата книга на Русенския комитет – НБКМ-БИА, ф. 122, II В 148.

²¹ **Ботев, Хр.** Съчинения на Христо Ботев. Т. 3, С., 1945, с. 396 – Писмо на Христо Ботев до Иван Драсов от 16 март 1875 г.

кореспонденцията между отделни емигрантски дейци, както и в мемоарите на доживелите до Освобождението поборници. Това прочее е и първопричината за неточната ни и до голяма степен предпоставена реконструкция на събитията около Коледното събрание на БРЦК. В научната литература битува например представата, че за разлика от май 1873 г. и август 1874 г., на събранието от 26 декември присъстват „доста лица от България и Влашко“.²² Изследователите достигат до подобно твърдение, позовавайки се на Хр. Ботев, който в писмото си до Иван Драсов от 20 януари 1875 г. отбелязва, че „отсреща и оттука дойдоха доста лица“.²³ Но колко и кои по-точно са тези лица?

От споменатото писмо на Христо Ботев могат да се извлекат имената на Любен Каравелов, Иван Адженов, Кириак Цанков и Тома Пантелеев. От по-късната кореспонденция на Хр. Ботев с Ив. Драсов се установява, че за събранието в Букурещ е пристигнал и Панайот Волов,²⁴ а в едно писмо на Рафаил Атанасов до Иван Сапунов от началото на 1875 г.²⁵ поименно са отбелязани още Петър Юрданов и „едно момче от Търново“, за което Димитър Страшимиров твърди, че е Стефан Стамболов.²⁶ Подобно предположение би могло да се приеме, но с категоричната уговорка, че Стамболов не е присъствал на самото събрание, тъй като от писмото на Христо Ботев от 20 януари е видно, че той пристига в Букурещ малко след като събранието е вече приключило.

Към вероятните участници бихме могли да причислим и Олимпи Панов, който в началото на декември 1874 г. пристига от Болград в Букурещ и активно съдейства на Каравелов и Ботев в подготовката на събранието. Но преки документални податки за това липсват, а и да не забравяме, че в писмото си до Панайот Хитов от 11 декември той споделя, че „аз тоя път не ще и да участвам. Освен това желая, щото болградци тоя път да си изберат

²² Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 66.

²³ Ботев, Хр. Цит. съч., с. 393.

²⁴ Пак там, с. 395 – Писмо на Хр. Ботев до Ив. Драсов от 16 март 1875 г.

²⁵ БИА, НБКМ – II А 8573; публ. ДСАВ, т.1, 302 – 304. Началото на писмото не е запазено и според Димитър Страшимиров е от началото на 1875 г., а според инвентарната книга на БИА – от 25 март 1875 г.

²⁶ Страшимиров, Д. История на ..., с. 302, бел. 2.

друг представител за да не кажат, че само аз имам претенции да дохождам на общите събрания“²⁷.

Не знаем със сигурност дали Олимпи Панов остава в Букурещ до 26 декември, но дори и да се е върнал в Болград, мотивите му, както личи от приведенния цитат, са били все пак благородни. Не може да се каже същото обаче за другите отсъстващи от „главното“ събрание – Тодор Пеев, Панайот Хитов, Иван Драсов, Данаил Попов, Михаил Греков, Димитър Ценович и т.н. – все дейци, претендиращи да бъдат в челните редици на революционната емиграция. Един се оправдава с финансовите си затруднения, друг трябвало да си довърши учението, трети заминал да се жени, четвърти се оттеглил от комитетските дела. Причини – коя по-основателна, коя не, всеки можел да намери, но когато иде реч за идеи и принципи, не би трябвало да се приемат на доверие. Още повече, че тъкмо измежду споменатите дейци се открояват и най-големите критици на Каравелов, които през следващите месеци се надпреварват да дават съвети как да се излезе от създадалата се критична ситуация.

Че събранието от 26 декември не е толкова „масово“, както се представя, е видно не само от малкия брой присъстващи, които могат да се идентифицират със сигурност – общо 8-10 души. Да си припомним, че на Първото общо събрание от 1872 г. участват 25 души, а през август 1874 г. делегатите са 13. Не по-малко важно е, че Коледното събрание не е и достатъчно представително. Оказва се, че от някогашните 13 емигрантски комитета по времето на Левски, само пет (Букурещ, Слатина, Зимнич, Болград и Галац) изпращат свои пълномощници за събранието. От вътрешните комитети пък единствено Шумен и Търново успяват да откликнат на отправените им покани. Очевидно е, че при така стеклите се обстоятелства събранието трудно би могло да изпълни вменяваната му мисия – да обсъди деянията на Централния и на Частните комитети и да изработи нов устав на БРЦК. Сам Ботев признава това, като отбелязва: „отсреща и оттука дойдоха доста лица, но без никакъв резултат на работите си“.²⁸ Представителят на Галац Рафаил Атанасов е още по-откровен: „Такава беше нашата работа

²⁷ ДСАВ, т. 1, с. 451.

²⁸ Ботев, Хр. Цит. съч., с.394.

в Букурещ по Коледа. Освен аз и Тома Пантелеев и П. Юрданов и едно момче от Търнову, които да разберем за какво сме дошли, другите, кон пърди, вятър вей. Не може то с такива глупави хора. Тука требат хора умни, хора положителни и практични, нека е числото малко, но да са отбрани²⁹.

Оценката на Рафаил Атанасов за случилото се на събранието е кратка, но в опита си да я разберем по-добре, не можем да не стигнем до въпроса, заел централно място в дискусиите между делегатите – предложението на Л. Каравелов и Иван Адженов „да се избере едно пълновластно лице из България, [което] само да се споразумява с тях, сам да основава комитети, да влиза в споразумение с държави и правителства и само да управлява и администрации, и финансовата част на Централния комитет.“³⁰. Това именно искане е в основата на избухналия на събранието спор между Христо Ботев и Любен Каравелов, това е разковничето за последвалата вражда помежду им и за възникналото ново разцепление в средите на революционно настроената част от българската емиграция. Справедливите на пръв поглед обвинения срещу председателя на БРЦК се подхранват и от цитираното вече писмо на сръбския консул от 31 декември 1874 г., в което се отбелязва: „Г.[осподин] Каравелов се надява, че на това събрание него ще изберат за диктатор, който, значи, би трябвало да ръководи подготовката на въстанието не вече колегиално, но сам, разполагайки с известна власт“³¹.

Без да засягам всички възможни нюанси и детайли в прочита на интересуващите ни събития, и приемайки, че Михаил Димитров е предал коректно съдържанието на писмото на сръбския консул, ще си позволя да открия само два щриха от досегашните изследвания по темата. Както мнозина изследователи отбелязват, предложението на Каравелов и Адженов за избиране на едно „пълновластно лице“ не се отличава съществено от апостолския статут на Васил Левски. Непо повече. Само година по-късно, точно критиците на Каравелов ще станат най-горещи привърженици на тезата за „извънредните пълномощия на апостолите“, и тогава

²⁹ ДСАВ, т. 1, с. 302 – Писмо на Рафаил Атанасов от 25 март 1875 г.

³⁰ Ботев, Хр. Съчинения ..., с. 393.

³¹ Димитров, М. Цит. съч., с. 270.

всеки, който се обяви против подобни правомощия, веднага ще бъде квалифициран като враг на революцията. Защо през 1871 – 1872 г. и през 1876 г. „властта“ на апостолите да бъде логична и необходима, а през декември 1874 г. да представлява сериозна заплаха за демократичните начала на комитетската организация? И още нещо. Христо Ботев изрично отбелязва, че Каравелов иска избраното пълновластно лице да бъде „из България“, т.е. той не се стреми към съсредоточаване на всички правомощия в своите ръце. Но дори и да се доверим на сръбския консул, който твърди, че тъкмо такава е била скритата цел на Каравелов, да не забравяме, че неговият изначален мотив е да ограничи до възможния минимум опасността от необмислени, прибързани, авантюристични действия, които биха хвърлили народа в ненужно кръвопролитие. Точно за това говори и Рафаил Атанасов. Подкрепят го с оценките си и Кириак Цанков, Михаил Греков, Данаил Попов, Тодор Пеев.

В крайна сметка, Любен Каравелов ще изгуби битката с „младите“, а и с историците, които няма да открият рационалното начало в неговите идеи и ще въздигнат върху олтара на националния ни пантеон неговите опоненти. Няколко месеца след 26 декември 1874 г. Каравелов ще изпадне постепенно в изолация и малко по-късно сам ще се оттегли от активната революционна дейност, оставайки с горчивината за несправедливо отправените към него обвинения. А истината? – тя има много лица, и всяко поколение има правото да я търси.

Априлското въстание 1876 г. (историографски предизвикателства на времето)¹

Априлското въстание от 1876 г. е най-организираната, най-масовата и най-ярката проява на революционните борби на българите през всичките пет столетия на чуждото политическо господство. Документалният материал от завършващата фаза на възрожденската епоха доказва това по категоричен начин и в този смисъл едва ли има специалист, който би се изненадал, че въстанието е сред най-изследваните събития от доосвобожденската ни история. Интересът към подготовката, избухването, хода и последиците от Априлското въстание начева още преди да са загаснали последните пепелища из Тракия и Дунавския вилает и с годините, особено в периода след Втората световна война, непрекъснато нараства. Въстанието трайно привлича вниманието на историци, литератори, политолози, народопсихолози, социолози, културоведи, а количеството на специализираната и популярна книжнина за него осезаемо се увеличава. Само през миналия век бяха написани стотици монографии, тематични сборници, студии и статии, третиращи различни проблеми и аспекти на Априлската епопея, като за всяка следваща годишнина на въстанието (по-кръгла или не), броят на публикациите продължаваше лавинообразно да нараства.

Логично възниква въпросът – има ли какво ново и различно да се каже за Априлското въстание и трябва ли въобще да очакваме от всяка генерация изследователи на Българското възраждане да открива нови и нови измерения, обогатяващи и разширяващи представите ни за мястото и значението на събитията от пролетта на 1876 г. за националната и за европейската история? За съжаление, при един по-внимателен анализ на огромната по обем литература, посветена на Априлската епопея, ще се установи, че родната ни историопис не разполага с ясна, обективна и необременена от

¹ Текстът е публикуван в: ИДА, т. 91, С., 2006, 20 – 31.

разни идейни и политически ограничения преценка за вече постигнатото и за нерешените все още въпроси около предисторията, подготовката и хода на Априлското въстание. Нещо повече.

Увлечени в организирането, от юбилей на юбилей, на разнообразни прояви за отбелязване и увековечаване делото на Гюргевските апостоли, като че ли все по-често се изправяме пред изкушението да предозираме „героичното“, „романтично-патетичното“ за сметка на професионалното и научното. Това своеобразно „апологетизиране“ на въстанието и на неговите инициатори пък открива, от своя страна, неочаквани пространства и възможности пред любителите на сензации и пред самозваните нашенски историци, някои от които се възползват от недоизказаното и недо-разкритото, или от противоречията в досегашните изследвания за въстанието, и хвърлят своите бомбастични „открития“ в публичното пространство, подлагайки под съмнение дори смисъла на извършеното от мъчениците на Батак и Панагюрище, Перушица и Клисуре, Батошево и Кръвеник.

Разбира се, напъните за „нов прочит“ на политическото ни Възраждане, не отминали и отбелязването на 130-годишнината от Априлското въстание, би трябвало да се възприемат като естествено проявление на плурализма, или поне като съпътстващ, „девиантно-компенсаторен“ ефект на радикалните промени в нашето общество. Повече от очевидно е обаче, че подобни „упражнения“ с родната история би трябвало да дадат и добър повод за размисъл от страна на специалистите в областта на Българското възраждане не само върху вече направеното, но и върху все още недовършеното досега от тях за обективното отразяване и изучаване на националноосвободителното ни движение от средата на 70-те години на XIX в. В този именно смисъл, без претенции за изчерпателност и всеобхватност, ще се опитам да очертая само четири от по-съществените предизвикателства, пред които се изправят днешните историци на Априлското въстание.

1. Гюргевски комитет или Апостолско събрание?

Поставянето на подобен въпрос може да прозвучи за мнозина несериозно или най-малкото провокативно. Но на колегите, които познават историческите свидетелства за развитието

на националноосвободителното движение през 70-те години на XIX в., е добре известно, че придобилото популярност название на сформиралата се в началото на ноември 1875 г. революционна група в Гюргево има „работен“ (условен) характер. Ще си позволя да припомня, че в малкото автентични документи, останали от гюргевските апостоли, никой и никъде не говори за „комитет“, а за „дружество“ от съмишленици, „дружество“ от „опитни хора, които – по думите на Иларион Драгостинов, по призование и подканване на представители от много области из Българско начертали един общ план“ за въстание.² След Освобождението Стоян Заимов (в писмо до Никола Обретенов от 1882 г.), а след него и Захари Стоянов в „Записките“ си, използват първоначално названието „Апостолски комитет“³. Подобно име – „Комитет на апостолите“, се среща и в спомените на Никола Обретенов⁴. Но в критичните си „Етюди“ към „Записките по българските въстания“ Стоян Заимов говори вече за БЦРК в Гюргево⁵. Няколко години по-късно Димитър Страшимиров също се отказва от „Апостолски комитет“, за да въведе по-краткото и по-ясното наименование Гюргевски комитет (Гюргевски централен комитет)⁶.

Постепенно името Гюргевски комитет придобива гражданственост, и в различни вариации трайно се налага в научната и в популярната книжнина. Александър Бурмов и Йоно Митев използват например названието Гюргевски централен комитет⁷,

² Вж. напр. Писмо на Никола Обретенов до Тодор Чунчулов от 31 декември 1875 г. и Писмо на Иларион Драгоетинов до Тома Кърджиев и Георги Петкович от 6 март 1876 г. – В: *Априлско въстание 1876*. Сборник от документи. Т. I. С., 1954, с. 59 и с. 132.

³ БИА, НБКМ II А 8867 – Писмо на Стоян Заимов до Никола Обретенов от 9 декември 1882 г.; **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. С., 1981, с. 171.

⁴ **Обретенов, Н.** Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 216.

⁵ **Заимов, С.** Миналото. Етюди върху „Записките“ на Захари Стоянов. С., 2004, с. 76.

⁶ **Страшимиров, Д.** История на Априлското въстание. Т. I. Пловдив, 1907, с. 223, 234 и др.

⁷ **Бурмов, А.** Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. – В: *Избрани произведения*. Т. III. С., 1976, с. 144 и сл.; **Митев, Й.** История на Априлското въстание 1876. Т. I. С., 1986, с. 202 и сл.

Христо Йонков – Гюргевски БРЦК⁸, а проф. Дойно Дойнов и акад. Константин Косев – Гюргевски революционен комитет⁹. В този тъкмо диапазон (Гюргевски комитет, Гюргевски централен комитет, Гюргевски революционен комитет, Гюргевски БРЦК) наименованието на обособилата се около 11 – 12 ноември 1875 г. революционна група в Гюргево присъства в почти всички изследвания, посветени на Априлското въстание. Разбира се, нюансите в името биха имали формално значение, ако зад названието не прозираше нещо много по-важно – въпросът за същността и характера на новата политическа формация.

Позволявам си да повдигна за пореден път този отколен историкографски проблем, защото преди три години в Юбилейния сборник, посветен на проф. Веселин Трайков, колегата Милен Куманов публикува препис на пълномощното на Панайот Волов и Георги Бенковски от 15 декември 1875 г. Преписът носи подписа на Стефан Стамболов и буквално гласи:

Общото събрание на Апостолите станало в съседната нам братска страна Румъния през мм. Ноемврий и Декемврий 1875 година отълномощи г-да П.В./Г.Б. да уреждат и управляват Революционните комитети в Западна Тракия.

г. Гюргево, 15 Декемврий 1875 год.

Председател на Апостол. Събрание

„С.С.“¹⁰

За съжаление, публикацията на Милен Куманов не предизвика нито реакции, нито дебат, а доколкото познавам включените досега в обръщение исторически свидетелства за Априлското въстание, осмелявам се да твърдя, че документ с подобна научна стойност не е обнародван през последните десетилетия. Разбира се, за автентичността на пълномощието на Панайот Волов и Георги

⁸ **Йонков, Х.** Числен, социален и класов състав на революционерите в Априлското въстание 1876. С., 1993.

⁹ **Дойнов, Д.** Гюргевският революционен комитет. С., 1986; **Косев, К.** Априлското въстание – прелюдия на Освобождението. С., 1996, с. 89 и сл.; вж. също **Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов.** История на Априлското въстание 1876. С., 1996.

¹⁰ **Куманов, М.** За името на революционния орган в Гюргево в края на 1875 г. – В: Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. С., 2003, с. 176 и с. 180.

Бенковски тепърва би трябвало да се изготви компетентна експертна оценка, но ако приемем преписа, съхраняван в къщата-музей „Панайот Волов“ (Шумен) за достоверен, повече от наложително е част от съществуващите в специализираната и в популярната книжнина представи за развитието на революционното дело през есента на 1875 г. да бъдат цялостно коригирани.

Първият и най-важен извод, който произтича от анализа на пълномощното на П. Волов и Г. Бенковски е, че Гюргевски комитет, в смисъла на нова и самостоятелна емигрантска политическа формация, не е съществувал. Вероятно признаването на подобно твърдение ще се приеме от мнозина за кощунствено и скандално спрямо паметта на гюргевските апостоли. Според мен обаче, откритият от М. Куманов препис не трябва да се възприема като посегателство към заслугите и саможертвата на инициаторите и организаторите на Априлското въстание. Напротив. Пълномощното на Волов и Бенковски ни позволява по-добре да очертаем изминатия от апостолите път и още по-ясно да открием тяхното място в развитието на българското националноосвободително движение. Какво имам предвид?

В историческата книжнина отдавна се е наложила тезата, че след гибелта на Васил Левски БРЦК изпада постепенно в сериозна организационна и идейно-политическа криза. Макар основанията за подобна оценка да са пресилени и спорни¹¹, безлезите на тази криза се търсят обикновено в опитите за връщане на старата четническа тактика, в отмяната на устава на БРЦК, в отдръпването и обезверяването на мнозина от старите комитетски дейци и симпатизанти, в неспособността на ЦК да изработи последователна и печеливша стратегия за борба срещу Високата порта и т.н. Негативните тенденции в развитието на революционното дело достигат своята кулминационна точка в края на 1874-началото на 1875 г., когато между двамата най-авторитетни емигрантски водачи – Любен Каравелов и Христо Ботев, настъпва разрив.

¹¹ **Митев, Пл.** Организационно и идейно състояние на БРЦК през първата половина на 1873 г. – В: БРЦК в историческата съдба на българския народ. В. Търново, 2003, 69 – 78; **Кирилова, А.** Някои проблеми на комитетското дело през 1873 г. според преписка на Панайот Хитов. – В: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. VII. С., 2005, 225 – 232 и др.

През пролетта на 1875 г. усилията на Ботевата група да изолира и отстрани Любен Каравелов от председателското място в БРЦК се провалят окончателно. При така създалата се ситуация, водени от желанието да се възползват от възникналата след избухването на въстанието в Херцеговина и Босна политическа криза в Османската империя, Христо Ботев, Иван Драсов Стефан Стамболов и Панайот Хитов организират на 12 август „извънредно“ събрание в Букурещ и създават своя революционна формация – БРК. Новият комитет подготвя план за всенародно въстание в Българско, но през септември 1875 г. замисълът за масов бунт претърпява неуспех¹². Тогава именно по-революционно настроените емигрантски дейци решават да напуснат БРК и да се съберат в Гюргево, където пристъпват към изграждане на нова организация – Гюргевският комитет.

Повече от едно столетие гореописаната схема, очертана в общи шрихи още от Димитър Страшимиров¹³ и впоследствие доразвита от Александър Бурмов¹⁴, даваше задоволителен отговор на основните въпроси, свързани със създаването и дейността на ГРК. Имаше, разбира се, и някои неясноти като например за съдбата на решенията на последното събрание на БРК от 1 октомври 1875 г., които по същество съвпадаха напълно с идеите на гюргевските апостоли, или пък за основанията на Гюргевския комитет да се самоидентифицира като легитимен продължител на БРЦК и БРК; за това кой определя тъкмо Стефан Стамболов да ръководи заседанията на новия комитет и защо останалите членове на комитета трябва да го изчакват близо месец, докато той пристигне в Гюргево. Все в същата посока на търсене на „слаби“ места в стройната иначе схема за предисторията на ГРК могат да се посочат и други примери. Прочее, в литературата, посветена на Априлското въстание, изброените въпроси не бяха оставени без съответното обяснение, а през последните години проф. Дойно Дойнов внесе и редица нови уточнения, които компенсираха някои

¹² За повече подробности около възникването и дейността на БРК вж. **Шарова, Кр.** Българският революционен комитет – 1875 г. – В: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. I. С., 1995, 42 – 128; **Митев, Пл.** Българският революционен комитет 1875. С., 1998.

¹³ **Страшимиров, Д.** Цит. съч.

¹⁴ **Бурмов, Ал.** Български революционен централен комитет (1868 – 1877). – В: Избрани произведения. Т. III. С., 1976, 9 – 112.

от белите полета в развитието на комитетското дело през есента на 1875 г. Публикуваното от М. Куманов пълномощно обаче предоставя още по-големи възможности за по-точното и по-цялостното реконструиране на интересуващите ни събития.

Както беше вече отбелязано, според преписа на пълномощното на П. Волов и Г. Бенковски, в Гюргево не се създава нов комитет, а се провежда Апостолско събрание (Събрание на апостолите). Логично възниква въпросът вписва ли се подобно твърдение в известната ни досега информация?

От досегашните проучвания е известно, че действащата през ноември-декември 1875 г. революционна група в Гюргево наброява 15-17 души, сред които обаче има едно ядро от „властимеющи“ (по израза на Стоян Заимов), като в „тайните заседания“¹⁵ участие са вземали само членовете на това ядро. В спомените на Стоян Заимов за „властимеющи“ са посочени Стефан Стамболов, Стоян Заимов, Никола Обретенов, Панайот Волов, Иларион Драгостинов, Христо Караминков, Георги Апостолов и Иван х. Димитров. В „извънредни случаи“, по препоръка на някои от „властимеющи“, в заседанията със съвещателен глас се допускали и Георги Измирлиев, Георги Обретенов, Никола Славков, Иваница Данчев и Георги Бенковски¹⁶.

От 8-те души, принадлежащи към ядрото на „властимеющите“, петима (Ст. Стамболов, Ст. Заимов, П. Волов, Н. Обретенов и Ил. Драгостинов) са притежавали апостолски пълномощия, предоставени им от БРК още през август 1875 г. Останалите трима (Хр. Караминков, Г. Апостолов и Ив. х. Димитров) вземат активно участие в подготовката на замисленото от БРК всеобщо въстание, като Иван х. Димитров е бил председател на Търновския комитет, който прочее от пролетта на 1875 г. (след завръщането в Търново на Иван Панов Семерджиев) започва да изпълнява функциите на Главен комитет за вътрешността на страната. С други думи, участниците в „тайните заседания“, на които се взема окончателното решение за организиране на бъдещото въстание през пролетта на 1876 г. и се разработва предварителният план за неговата подготовка, действително са имали морални и формални правомощия

¹⁵ Заимов, Ст. Миналото. Етюди ..., с. 77.

¹⁶ Пак там.

да представляват последната легитимна революционна формация – БРК. Така, вместо да си присвояват правото, неопълномощени от никого, да създават нов комитет, което неминуемо щеше да предизвика протести от страна на останалите емигрантски комитети, гюргевските дейци избират по-разумното и по-логичното – да се конституират като Апостолско събрание. През есента на 1875 г. никой не можеше да оспори тези им прерогативи, още повече, че решенията на последното общо събрание на БРК (от 1 октомври 1875 г.) изрично им вменяваха да продължат да работят за „прогласяване“ на нов бунт в Българско.

Любопитно е да се отбележи, че петима (почти половината) от участниците в събранието от 1 октомври 1875 г. се включват активно и в заседанията на Апостолското събрание в Гюргево. Самият Ст. Стамболов единодушно е натоварен от присъстващите на събранието от 1 октомври да отиде с „други няколко момци в Българско и ако сполучат със съдействието на народът“ да вдигнат ново въстание¹⁷, което пък обяснява на какво точно основание именно той поема ръководството на организираното в Гюргево Апостолско събрание. Междувременно, през втората половина на октомври БРК в Букурещ окончателно се саморазпада. В тази ситуация, Стефан Стамболов и останалите ангажирани с изпълнението на решенията от 1 октомври революционни дейци се изправят пред дилемата – да продължат започнатото дело или да се откажат и да изчакат поредното консолидиране на всички комитетски симпатизанти и съмишленици. Демонстрирайки политическа отговорност и решителност, те избират първото. За да не бадат обаче нарочени по-късно за самозванци, те не повтарят сценария от 12 август 1875 г. и не пристъпват към създаване на свой комитет, а продължават да действат в рамките на вече дадените им от БРК пълномощия.

Засега не разполагаме с информация как точно се стига до това решение. Имало ли е дискусии или идеята за организиране на Апостолско събрание изкрystalизира постепенно, в хода на самите „тайни“ заседания? Интуиция или добре премерен тактически ход е избраната от „властимеющите“ в Гюргево организационна

¹⁷ БИА, НБКМ, ф. 78, II А 7344 – Протокол от събранието на БРК от 1 октомври 1875 г.

форма за изработване плана на бъдещото въстание? Отговорът на тези, а и на много други въпроси, тепърва предстои да се търси. Едно обаче е сигурно. Докато дузината участници в Апостолското събрание в Гюргево кроят как да освободят България, стотиците съмишленици на комитетската идея из Влашко, Сърбия и Русия ходят по кръчмите и кафенетата, спорят и взаимно се паят, търсят изчезналите пари от касата на БРК и виновниците за фиаското на Заарското приключение, очаквайки някой да им покаже какво и как да направят.

Наистина, няколко месеца по-късно, когато на всички става ясно, че благоприятното време за действие може безвъзвратно да бъде загубено, в средите на по-старите и на по-опитните емигрантски дейци се ражда идеята за провеждане на ново представително общо комитетско събрание. В началото на 1876 г. се замисля дори и учредяването на нов Централен комитет, който да поеме ръководството и координацията на подготовката на едно евентуално въстание в Българско. Но проведеното на 6 март 1876 г. събрание в Браила не постига очакваните резултати и това улеснява привличането на по-радикално настроените емигранти към вече започнатото от гюргевските апостоли дело¹⁸.

2. Определяни ли са предварително помощник-апостоли?

При анализа на плана за подготовката на Априлското въстание, всички изследователи отделят специално внимание на избора на апостоли и на техните помощници. До скоро българската историопис не разполагаше с пълномощията, по силата на които определените за отделните окръзи ръководители осъществяват своята мисия по подготовка на бъдещото всенародно въстание. Публикуваният от М. Куманов препис на пълномощното на Панайот Волов и Георги Бенковски от 15 декември 1875 г. е първият по рода си документ. От него става ясно обаче, че Волов и Бенковски са имали равни права и задължения – „да уреждат и управляват революционните дела в Западна Тракия“¹⁹. Имаме ли тогава осно-

¹⁸ Митев, Пл. Браилското събрание от 6 март 1876 г. – ИП, 2004, № 5 – 6, 277 – 289.

¹⁹ Куманов, М. Цит. съч., с. 180.

вания да твърдим, че длъжността „помощник-апостол“ наистина е била заложена в предварителния замисъл на гюргевици?

В организационната практика на БРЦК и БРК изричното разграничаване на подобни (помощник-апостолски) функции се свързва за първи път с имената на Д. Общи и А. Кънчев. В документалното наследство на споменатите два комитета обаче липсват автентични податки, подкрепящи съществуването на длъжността „помощник-апостол“. Наистина и Ангел Кънчев, и Димитър Общи подпомагат дейността на Васил Левски, и никой от членовете на тогавашната комитетска мрежа не подлагат на съмнение този техен статут. Още повече, че според даденото на Апостола след Общото събрание от 1872 г. пълномощно, той „представлява Българският Централен революционен комитет във всичко и действията му са неограничени“²⁰, а до гибелта на Васил Левски никой друг не получава аналогично пълномощно от БРЦК. В този именно контекст статутът на Д. Общи, а по-късно и на други комитетски функционери, които по различно време получават пълномощия, за да изпълняват конкретно възложени им задачи, би могъл, по презумпция, да се приравни на „помощник-апостол“, но с редица уговорки. Показателни в това отношение например са пълномощията на Христо Иванов-Големия от 25 юли 1872 г. или пък на Ангел Кънчев от октомври 1871 г.²¹

През август и септември 1875 г. БРК също не използва „помощник-апостоли“ при подготовката на бъдещото всенародно въстание. От запазените пълномощни на част от ръководителите на отделните революционни райони е видно, че Букурещкият комитет въобще не предвижда подобна организационна длъжност. Определените апостоли имат равни правомощия и отговорности, и ако в изпълнение на своята мисия те сами си привличат помощници измежду по-опитните и по-влиятелните местни дейци, то това се осъществява по тяхна собствена инициатива и без изричната санкция на БРК.

Пълномощното на Панайот Волов и Георги Бенковски от 15 декември 1875 г. подсказва, че най-вероятно тази именно прак-

²⁰ Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. С., 1929, с.352.

²¹ Пак там, с. 256 и с. 526.

тика се запазва и от страна на гюргевци. В писмото си до Тодор Чунчалов от 31 декември 1875 г. Никола Обретенов например отбелязва, че за предстоящото въстание са определени вече 12 апостоли, като „всичките апостоли ще бъдат 25“²². От кореспонденцията на Иларион Драгостинов с Георги Петкович също личи, че участниците в Апостолското събрание в Гюргево не правят разлика между „апостол“ и „помощник-апостол“²³.

И така, от оскъдната автентична документация, отразяваща дейността на гюргевските апостоли, може да се допусне, че според предварителния замисъл нарочените за „помощник-апостоли“ (Христо Караминков, Георги Измирлиев, Стоил войвода, Георги Икономов, Георги Обретенов, Георги Бенковски, Георги Апостолов, Иваница Данчев и Никола Славков) са имали всъщност равни правомощия с тези на „апостолите“ (П. Волов, Ст. Стамболов, Ил. Драгостинов, Ст. Заимов, Н. Обретенов). В хода на непосредствената подготовка на Априлското въстание някои от споменатите „апостоли“ поемат отговорността по ръководството на съответния окръг, а останалите „апостоли“, както и новопривлечени местни дейци, влизат в ролята на техни „помощници“. След Освобождението, благодарение най-вече на мемоарната книжнина, това преразпределяне на правата и задълженията придобива популярност и постепенно се налага в популярната и в научната книжнина.

3. Априлското въстание и превратът на „новите османи“ от 18/30 май 1876 г.

В съвременната османистична литература детронирането на Абдул Азис на 18 май 1876 г. и възкачването на неговия племенник Мурад V се разглеждат обикновено и предимно като поредната проява на характерната за епохата на Танзимата конфронтация между реформатори и консерватори в тогавашното османско общество. Мнозина български историци виждат в свалянето на Абдул Азис и една от първите по-важни последици от Априлското въстание за по-нататъшния развой на Източната криза. Последица, която наред с разрастващата се в големите европейски държави обществена подкрепа за българите ще породи нестабилност и не-

²² Априлското въстание 1876. Т. I ..., с. 59.

²³ Пак там, с. 69

сигурност във висшия политически елит на Турция и ще подтикне Сърбия и Черна гора още по-самоуверено да пристъпят през месец юни към военни действия срещу Високата порта.

Организираният от Мидхат паша и групата на „новите османи“ държавен преврат има и още една съвсем немаловажна за последващата съдба на българския политически въпрос последица – осезаемото ограничаване на възможностите на руската дипломатия и лично на ген. Николай Игнатиев за влияние върху турското правителство. Както е добре известно, и през лятото на 1875 г., и през пролетта на 1876 г., ген. Игнатиев е против каквото и да е било българско въстание, но това не пречи на някои от западните Велики сили и на турските държавни чиновници, съзнателно или по презумпция, да представят Априлското въстание като руско дело. Прочее, с действията си при подготовката и по време на въстанието някои от гюргевските апостоли сами подхранват подобни пропагандни твърдения, предоставяйки на Мидхат паша допълнителни възможности да експлоатира и без това чувствителната за мюсюлманското население на Османската империя тема за опасността от Русия.

Внимателният и обективен анализ на събитията около свалянето на Абдул Азис дава според мен основания за малко по-различен прочит на връзката между Априлското въстание и дейността на „Обществото на новите османи“, което замисля, подготвя и осъществява детронирането на тридесет и втория султан на Османската империя. Всъщност държавният преврат в Цариград не е осъществен спонтанно, а е резултат на добре обмислена (режисирана) и преминала през няколко последователни етапа акция. Нейната подготовка протича успоредно с подготовката на Априлското въстание, а финалната ѝ фаза съвпада с драматичните събития в Средногорието и Дунавския вилает. Действията на българските въстаници след 20 април и евентуалната зависимост на техните водачи от Русия и от другите врагове на империята са умело вкарани в пропагандния арсенал на „новите османи“ и допълнително наелектризират настроенятия на тълпите софти, които още от първите дни на май 1876 г. започват да заливат улиците на турската столица и да надигат глас срещу великия везир Махмуд Недим паша, искайки неговото оттегляне. „Българската карта“ е

успешно използвана от Мидхат паша и след свалянето на Абдул Азис. В мотивите за изработване на турската конституция той съзнателно се позовава на възможността чрез приемане на конституцията да се гарантират правата на подвластното християнско население и да се предотвратят възможностите за нови кървави конфликти в Румелия.

Прави впечатление например, че сред главните подбудители на турските безчинства над населението в разбунтувалите се райони се открояват имената на Хафъз паша, Фазлъ паша, Шефкет паша, Решид бей, Хаджи Шабан, Хаджи Мехмед и др. – все лица, демонстриращи съпричастността си към започнатото от „новите османи“ дело. Не случайно в създадените в Пловдив и Търново следствени комисии, съдили участниците в Априлското въстание, са включени доверени на Мидхат паша хора като Али Шефик паша и Шакир бей. Впечатлен тъкмо от това обстоятелство, Найденов Геров изрично предупреждава ген. Николай Игнатиев, че следствената комисия в Пловдив е съставена само от такива лица, които подстрекават турците и поддържат анархията. „Те – пише Н. Геров, са членове на т.нар. национална партия, настроена неприязнено към българите, поради това, че са едноплеменни и еднородни с русите“²⁴.

Като изхождам от натрапващото се съвпадение и връзка между Априлското въстание и детронирането на Абдул Азис, без ни най-малко да умаловажавам ролята на гюргежските апостоли и на комитетските дейци във вътрешността на страната за подготовката и избухването на Априлското въстание, струва ми се, че имаме сериозни основания да се върнем към една, ако не позабравена, то поне непреекспонирана теза на Христо Гандев отпреди три десетилетия, според която преждевременното избухване на въстанието е съзнателно провокирано от Цариград. Във варианта на проф. Хр. Гандев провокацията идва от консервативните политически кръгове, които търсели според него повод за физическа саморазправа с елита на българското възрожденско общество. Подобно мнение, прочее, през 80-те години на миналия век изказа и проф. Филип Шашко, при това въз основа на американски консулски доклади от района на Македония и Тракия. Съвсем не

²⁴ Пак там, т. II. С., 1955, 22 – 23.

е изключено обаче провокацията да е дело не на фанатизираните консервативни среди, а на групата на „новите османи“ начело с Мидхат паша, който вещо и задкулисно режисира поредния опит за реформиране на Османската империя.

Показателни в това отношение са разсъжденията на Драган Цанков, който в писмо до Григор Начович от 4 май 1876 г. отбелязва: „Работите в Турско както в провинциите, тъй и в столицата от ден на ден се пò заплитат. Всичките европейски сили са съгласни да стане един политически преврат в Турско, но трите северни [сили] имат принципът на народностите, а другите – съвсем противното. От туй гледаме днес цяло царство в бунт: въстанието на българите по първия принцип, а врението на софтите по втория, сиреч – конституция ... Аз мисля това въстание не щеше да се разпространи толкоз много и можеше лесно да се подуши, ако не беше се подбудило движението на софтите ...“.²⁵

В подкрепа на хипотезата, че групата на „новите османи“ и по-специално политическият кръг около Мидхат паша получава своевременно информация за плановете на гюргевските апостоли и решава максимално да се възползва от шанса, който едно преждевременно българско въстание би им предоставил за постигане на своите крайни цели, могат да се приведат и други, включени вече в научно обръщение, документални свидетелства. Достатъчно е да си припомним, че действията на Георги Икономов например се следят от полицията още от момента на неговото прехвърляне в Българско до установяването му в Сливен²⁶. Убеден съм обаче, че повече светлина върху тези все още обгърнати с много неизвестности обстоятелства може да се хвърли само, ако в тази посока се направят по-задълбочени и по-системни проучвания, и то най-вече на основата на неизползвани до момента документи от турските държавни архиви.

4. За българските политически водачи в годините на Източната криза

Обикновено, освободителните борби на българския народ през 60-те и 70-те години на XIX в. се представят в една непрекъс-

²⁵ Пак там, с. 15.

²⁶ Априлско въстание 1876. Т. III. С., 1956, 39 – 40.

нато възходяща линия, обусловена от общия подем в стопанското, социалното и куртурно-просветното развитие на българското възрожденско общество. Логичен връх на тези макроисторически процеси се явява Априлското въстание, за което почти единодушно се дава оценката, че демонстрира политическата зрялост и единство на българската възрожденска нация. Доколко основателни обаче са тези твърдения?

При един по-обективен прочит на включената в научно обръщение документална информация за националноосвободителното ни движение през 70-те години на миналия век лесно може да се установи, че чак до Освобождението политическият елит на българското възрожденско общество представлява една разнородна по социален произход, степен на образование, професионална ангажираност и политически опит група от хора, разединени помежду си на множество организации, формирания и центрове. Дори сред единомишленици, какъвто е случаят с революционната емиграция в Румъния, съществуват непримирими личностни конфликти, които водят не само до обособяването на нови, взаимноотричащи се политически кръгове, но и оставят своя отпечатък върху крайните резултати от осъществяваните от самите тях инициативи за решаване на българския политически въпрос. Показателни в това отношение са действията на групата на Хр. Ботев, Ст. Стамболов и Ив. Драсов за zlepоставяне през 1875 г. на Л. Каравелов, или пък последвалото през есента на същата година изолиране на Ботев, Хитов, Ф. Тотю и мнозина от най-влиятелните революционни дейци в Румъния и Бесарабия от страна на гюргевци.

Липсата на единна политическа платформа и на воля за фактическо обединяване на всички сили на тогавашното българско общество не позволява на възрожденските ни политически мъже да намерят мост помежду си, да преодолеят дългогодишните си спорове и дразги в името на една обща национална идея. „Заарските“ и „гюргевските“ дейци например, с младежката си прибързаност и с амбициозността си да докажат на всяка цена, че само те могат да подготвят и осъществят освобождението на България, проиграват възможността за реализиране на идеята на Левски за всенародна революция в името на демократската република. Предпазливостта

пък на „старите“ и прословутата им, граничеща на моменти със сервилност върност към Азиатския департамент, обрича на бездействие във върховите изяви на нашето НОД значителни маси сред емиграцията и във вътрешността на страната.

Острата идейна конфронтация и наслоилата се взаимна подозрителност между представителите на различните емигрантски групировки се запазват за съжаление и в периода след Априлското въстание. Вместо да се стигне до обединение например, на усилията за подпомагане на пострадалите във въстанието и за по-ефективно популяризиране на българската кауза в чужбина, през лятото на 1876 г. се появяват три независими една от друга организации със сходни програмни задачи – Българско централно благотворително общество, Българско човеколюбиво настоятелство на „старите“ и Човеколюбива комисия на цариградските българи. Месеци наред участниците в тези три организации действат в една посока, но така и не успяват да се споразумеят помежду си, за да оформят един общонационален политически център, който да поеме отговорността за защита на българските национални интереси. Дори БЦБО, което претендира да бъде по-широко представително, тъй като в неговата дейност се включват привърженици на разнопосочни идейни течения, не успява да изработи такава идейна платформа, която да доведе до национално съгласие по основния проблем – как и под каква форма да се разреши българският политически въпрос.

Достатъчно е да се вгледаме в документите от последните три-четири години на възрожденската епоха, за да установим, че в навечерието и по време на Източната криза в политическия живот на тогавашните българи битуват какви ли не идеи – от самостоятелна революция, през планове за съвместни действия със Сърбия и Черна гора, до военната окупация на Турция от страна на Русия или пък мирният и колективен натиск на европейските Велики сили над Високата порта. Още по-очевидна е идейната неяснота по отношение крайната цел на българското националноосвободително движение – от мъглявата формула за някаква южнославянска конфедерация, през автономия в рамките на Османската империя, до независима българска държава.

Някои изследователи биха казали не без основание, че

всичко това разкрива идейно-политическото богатство на българското възрожденско общество. Между впрочем, подобна идейна пъстрота може да се открие във всяко модерно общество. Въпросът е, че в историята на другите европейски народи съществуват множество примери за това, как в условия на кризисни ситуации политическият елит успява да надмогне собствените си противоречия и в името на общите интереси да се консолидира около определена „спасителна“ идея.

За съжаление, българските възрожденски дейци не успяха, макар и временно, да загърбят различията си и да излязат пред великите сили с една обща платформа за окончателно решаване на българския политически въпрос. Шансовете за това в годините на Източната криза и особено в месеците след Априлското въстание, когато общественото мнение в европейските държави „работеше“ в полза на българите, бяха големи. Старите противоборства обаче се запазиха, и така Руско-турската война от 1877/1878 г. завари българското възрожденско общество без общонационални водачи, способни да наложат една ясна и относително приемлива за всички социални групи формула за освобождение от чуждото иго. Това от своя страна обрече българската национална кауза на тежки родилни мъки и отвори широко поле за действие на външните фактори.

Браилското събрание от 6 март 1876 г.¹

В началото на 1876 г., по времето, когато гюргевските апостоли пристъпват към реализация на взетите от тях решения за организиране на въстание в българските земи, в средите на част от доскоро активните комитетски дейци във Влашко, Бесарабия и Южна Русия се заражда идеята за провеждане на ново представително общо събрание. Въпреки наслоените от времето на БРЦК и БРК личностни противоборства, въпреки преживените колебания и разочарования, повечето от тези емигрантски дейци остават верни на освободителното дело и демонстрират искрена съпричастност към съдбата на българския политически въпрос. Пръснати из различни градове, те продължават да следят отблизо ескалиращата криза на Балканите, и подобно на своите неотдавнашни съратници и приятели от групата около Стефан Стамболов, Никола Обретенков, Панайот Волов и Стоян Заимов, също ясно осъзнават, че моментът за всеобщо въстание в Българско най-после е настъпил. Дали поради нерешителност обаче, или поради прекомерните си страхове да не бъдат по-късно обвинени, че са действали прибързано и безотговорно, те предпочитат, преди да предприемат каквито и да било конкретни стъпки във вътрешността на страната, да създадат на мястото на саморазпадналия се вече Български революционен комитет в Букурещ нов Централен комитет, който да поеме цялостното ръководство и координацията по подготовката на бъдещия бунт.

1. Внимателният прочит на документалния материал от есента на 1875 и началото на 1876 г. показва, че инициативата за възстановяване на организационното единство в средите на емиграцията принадлежи на одеските българи. Както е известно, на 1 октомври 1875 г. в румънската столица се провежда общо събрание на БРК, което имало за цел да анализира причините за провала

¹ Текстът е публикуван в: ИПр, 2004, № 5 – 6, 277 – 289.

на замисленото за през септември народно въстание, както и да очертае основните насоки за бъдещата работа на комитетската организация. В хода на дебатите 12-те участника в събранието достигнали до извода, че „въстанието в Българско се парализирало от нямане на войводи“, поради което решили да натоварят Филип Тотю и Стефан Стамболов да издирят подходящи лица и с тяхна помощ да се опитат да подготвят ново въстание в България.²

Седмица след събранието, снабден със сръбски паспорт на името на Петко Цветкович, Филип Тотю напуснал Букурещ и през Браила и Галац се отправил към Русия. На 12 октомври той пресякъл границата и през Кишинев се завърнал в Одеса.³ Тук старият войвода запознал местните български патриоти с обстановката във Влашко и с взетите от събранието решения, като ентузиазмът му поразбунил и без това превъзбудените духове на по-младите и по-радикално настроени одески българи. Известията за продължаващия и разрастващ се в Херцеговина и Босна бунт вдъхвали допълнителна увереност в успеха на една бъдеща революционна акция в българските земи. За катализирането на обществените настроения в средите на Одеската българска колония допринесла и засилващата се пропагандна кампания на Славянските комитети в Москва и Петербург. Едва ли е случайно, че тъкмо през есента на 1875 г. Петербургският комитет сформирал, успоредно на вече съществуващата Херцеговинска комисия и самостоятелна Българска комисия, ръководна роля в която започнали да играят Н. А. Киреев (брат на А. А. Киреев, секретар на престолонаследника и председател на Херцеговинската комисия) и Владимир Йонин.⁴

В тази именно атмосфера на очаквания и надежди постепенно се оформя идеята в Одеса да се учреди една „българска дружина“ (дружество), която да се включи в подготовката на бъдещото въстание. За председател на новосформирания Привременен комитет, както назовава в автобиографията си Одеската дружина

² БИА, НБКМ – ф. 78, П А 7344 – Протокол от събранието от 1 октомври 1876 г.

³ БИА, НБКМ – П В 425 Паспорт на Ф. Тотю, издаден от сръбското агентство в Букурещ на 2 октомври 1875 г.

⁴ **Генов, Ц.** Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858 – 1878). С., 1986, с. 122.

един от основните виновници за нейното създаване Филип Тотю,⁵ бил избран Спиро Стоманяков.⁶ Кога по-точно се създава този Привременен комитет, кои са били неговите членове и каква конкретна дейност развива той, е все още трудно да се установи. Но едно е ясно. Около 15 ноември Одеската дружина решава да изпрати Филип Тотю „с неколцина офицера“ във Влашко, където те трябвало да „устроят една малка много добра чета, с която да могат да минат в България“.⁷

Кореспонденцията на Васил Василев – болградски българин, студент във Физико-математическия факултет на Новорусийския университет в Одеса, както мемоарните бележки на самия Ф. Тотю – колкото и объркано да звучат те на места, позволяват да се реконструира част от интересуващите ни събития. На 15 ноември 1875 г., от името на Одеската дружина, Васил Василев изготвил обръщение до всички родолюбиви българи, в което се разяснявала мисията на Филип Тотю и се изразявала надежда всеки да спомогне, „както нравствено, така също материално“ за изпълнение на поставените му задачи.⁸ В края на ноември Филип Тотю, придружаван от Петър Пармаков и велесчанина Петров, тръгнали от Одеса за Влашко. На 3 декември групата пресякла границата и последователно преминала през Болград, Галац, Браила, Букурещ.⁹ Навсякъде войводата бил посрещан възторжено, но по думите на Тодор Пеев, шансът мисията му да сполучи бил малък, „особено между старите, защото не са препоръчани от познати лица в Одеса, при всичко че тамошните първенци не са отказали някои малки помощи от своя страна на дружината“.¹⁰

⁵ Кожухаров, З. Филип Тотю войвода. В. Търново, 2001, с. 157.

⁶ Генчев, Н. Одеското българско настоятелство. – В: Николай Генчев. Научни трудове. Т. 1, С., 2003, с. 382.

⁷ Бошнаков, Н. Необнародвани документи за българската революционна емиграция в Румъния и Русия. – Музеи и паметници на културата, 1978, кн. 1, с. 27.

⁸ Пак там.

⁹ БИА, НБКМ – II В 425.

¹⁰ Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 1, С., 1954 (АВ), док. 57, с. 78 – Писмо на Т. Пеев, Браила до П. Енчев, Николаев от 20 януари 1876 г.

Целта на възложената от Одеската дружина мисия на Филип Тотю се припокривала в общи линии с решенията на събра- нието на БРК от 1 октомври. Отбелязаният от Тодор Пеев проблем обаче произтичал от обстоятелството, че членовете на Одеската дружина, от чието име Васил Василев изготвил Обръщението от 15 ноември, били съвсем непознати за старите комитетски функционери във Влашко. В същото време пък пълномощията, предоставени на Ф. Тотю от БРК, били вече недействителни, тъй като Букурещкият комитет се бил вече саморазпаднал. Очевидно, въпреки авторитета, с който се ползвал в средите на емиграцията, войводата не разполагал с нужното влияние и възможности сам да организира екипирането на една евентуална чета. Още повече, че представите за бъдещото българско въстание на бившите членове на БРЦК и БРК, особено на тези, които се намирали по това време в Букурещ, надхвърляли старите тактически разбирания за ограничени четнически действия. Симптоматични в това отношение са разсъжденията на К. Цанков.

В писмо до Васил Василев от 12 януари 1876 г., като из- разявя всеобщото удовлетворение, че за първи път политическата инициатива идва „от страната на руските Българи“, той отбелязва: „Убедени сме навсякъде, че трябва на пролет въстание в Бълга- рия. Мъчнотията се намира само в началото. Тоя път не трябва вече да правиме опити, както до сега, но трябва да са произведе едно въстание общо и сериозно. За това трябва споразумение, средства и работа. За успехът на вашето предприятие – добавя тактично Цанков, аз мисла, че е нужно да проводите тук одного от вашите, а най-добре одного от търговците с влияние. Тогава ще бъде възможно да са съберат средства и да са даде потик на делото. Това го съветувам най-вече за това, защото тукашните са май недоверчиви, като са били много пъти опарени. Делото е свято, за това трябва да се употребят всичките средства. Онзи човек, който ще бъде проведен, трябва да познава добре вашето положение в тая работа и разположението на руските кръгове относително до нея. Освен това той трябва да бъде снабден с нуждните разноски, за да не бъде изложен да иска от град на град да му са спомогне ... Без такива хора тукашните няма да влязат в тясно споразумение. Аз – заключава К. Цанков, ви съобщавам

всичко това, защото желая най-добрият успех на делото. А аз предвиждам успех само тогава, ако би да земат участие малко и голямо, богато и бедно¹¹.

Позволих си този пространен цитат, защото писмото на Кириак Цанков отразява не само общите настроения в средите на свързаната или поне на съпричастната към освободителното дело българска емиграция във Влашко. Избраният пасаж хвърля светлина и върху това как, вследствие на получените по различни канали внушения, членовете на Одеската дружина постепенно осъзнали, че политическата ситуация на Балканите, както и организационната немощ на свързаната с комитетското дело емиграция налагали вземането на спешни мерки за обединяване на всички, които виждали във въстанието единствения шанс за окончателно решаване на българския политически въпрос.

Подобна мисия изисквала, разбира се, повече решителност, опит и по-голяма отговорност, но одеските българи убедено вярвали, че имат сили и ще се справят с големите предизвикателства, пред които неочаквано се изправили. Идеята Одеската дружина да поеме инициативата за консолидиране на пъстроликата българска емиграция се оказала твърде удачна и от чисто психологическа гледна точка. Формално, учреденият през есента на 1875 г. Привременен комитет не бил обвързан организационно нито със старото Одеско настоятелство, нито с някогашния Букурещки комитет на Каравелов и Ботев. Одеските българи не били компрометирани и по линия на претърпелите пълно фиаско планове за въстание на БРК. И още нещо.

Без да бъдат обвързани с официалната политика на Русия, действията на членовете на Привременния комитет се възприемали априорно от влашките българи като сигнал за прякото ангажиране на Петербург с бъдещото въстание, което имало мобилизиращ ефект върху поведението на цялата българска емиграция. Показателни в това отношение са разсъжденията на болградския деец Петър Фитов, който в писмо до Васил Василев признава: „работата, която са е наченала от руски[те] българи, тя трябва да бъде фундаминтална както руското правителство.

¹¹ **Бошнаков, Н.** Писма на Кириак Цанков за подготовката на Априлското въстание. – Музеи и паметници на културата, 1966, кн. 3, 9 – 10.

Както казват нашти българи при квито хора са собиреш таков ставаш.“¹²

И така, първоначалните намерения на Одеската дружина се свеждали до организирането на малка емигрантска чета. Обиколката на Ф. Тотю показала обаче, че в създалата се ситуация на всеобщо раздвижване и очакване на една много по-мощна въстаническа акция в българските земи, по-изявените дейци от средите на влашките българи виждали в начинанието на одесчани добра възможност за консолидация на иначе разединената емиграция около един нов, достатъчно авторитетен и ползващ се с доверието на всички идейни крила ръководен център. Подобна задача надхвърляла дадените на Ф. Тотю указания и затова през януари 1876 г. членовете на Одеската дружина, преосмисляйки постепенно собственото си място и роля в предстоящите събития, приели да станат инициатори за провеждането на представително събрание, което да изработи план за бъдещите действия и да избере общо централно ръководство. Успешното решаване на тази задача изисквало, разбира се, и възстановяване или изграждане на нова мрежа от местни дружества (дружини/комитети), която да обхване по-големите средоточия на революционно настроената българска емиграция в Южна Русия, Бесарабия и Румъния.

2. Практическото осъществяване на този съвсем нов по същество замисъл било възложено на младия и амбициозен стипендиант на Одеското настоятелство Трифон Панов. Вероятно още преди новият пълномощник на Одеската дружина да потегли за Влашко било уточнено и че събранието ще се организира в Браила, като за избора на Браила натежали няколко съображения: средоточното място на града, удобните транспортни връзки, наличието на многобройна българска общност с добри традиции в освободителните борби и в комитетското дело. Не без значение било обстоятелството, че непосредствено след „заарските събития“ в Браила и околностите временно се установили мнозина симпатизанти на БРЦК и БРК като поп Харитон, Никола Вираноолу, Христо Иванов – Големия, Христо Патрев и др. Тук през януари

¹² **Бошнаков, Н.** Необнародвани документи за дейността на Българския революционен комитет в град Болград, Бесарабия. – Изв. МСЗБ, т. 2, 1978, с. 21.

дошъл и Иван Драсов, а сред местните авторитети се откроявали такива емблематични за революционната ни емиграция личности като Тодор Пеев, Скарлат Стратович, Стефан Берон. Прочее, в края на декември – началото на януари 1876 г., точно когато Одеската дружина получавала първите отзвучия за мисията на Ф. Тотю, по дела на БКД в Одеса пристигнал Тодор Пеев. Кръгът около Привременния комитет начело със Спирос Стоманяков се възползвал от това и подробно обсъдил с него своите бъдещи действия. Че такива разговори действително е имало се вижда от писмото на Т. Пеев до Петър Енчев от 20 януари 1876 г., в което деловодителят на БКД споделя: „В пътуването си до Одеса по делата на Дружеството, аз много проповядвах нещо като твоя план и склоних някои от нашите първенци и влиятелни еднородци, да се вземат те за народните ни работи. Без тях всичките ни опити комически ще се започват и пак тъй ще се свършат, а днес вече обстоятелствата не са такива, щото подобни опити да се считат несвоевременни. Г-н Ив. Ст. Иванов, изправникът в Кишинев, с все сърце се интересува за тая работа и е готов да направи каквото може. Той затова е вече поработил, като е писал на неколцина свои приятели. Такива ми се показаха и в Одеса г. [Мина] Пашов и г. Н. [Иколай] Хр. Палаузов. Аз съобщих в Браила на [Костаки] Поповича вашето предложение и съчувствието на по-предните ни еднородци в Русия. Той много се зарадва и каза, че трябва да се бърза, за да се състави един централен комитет между влашките богати българи. Чакам да дойде от мушията си г. [Стефан] Берон, за да прикажа и нему тези новини и да го моля да вземе той инициативата, за да се споразумее с букурещките. Каквото направя, ще ти го съобщя овреме.“¹³

Сведенията на Тодор Пеев още веднъж показват недвусмислено, че видимата промяна в плановете и намеренията на Одеската дружина е продиктувана от реалните обществени настроения в средите на политически активната българска емиграция. Благодарение на Тодор Пеев, Петър Енчев, Кириак Цанков и други по-опитни комитетски функционери, които успяват бързо да се ориентират в потребностите на освободителното дело, идеята за консолидация и учредяване на нов Централен комитет започва да

¹³ АВ, т. 1, док. 57, с. 77.

печели подкрепа преди още Одеската дружина да възложи тази задача на Трифон Панов. Това до голяма степен подготвя успеха на неговата мисия и изиграва важна роля за свикването и провеждането на Браилското събрание. За съжаление, все още е трудно да се установи кога по-точно Трифон Панов тръгва от Одеса. Не е много ясно и дали той се отправя към Влашко сам и до каква степен неговото пътуване е било координирано с действията на Филип Тотю, който продължавал да обикаля с Тома Хитров из по-големите влашки градове.

Данните от кореспонденцията на Тр. Панов показват, че той е напуснал Одеса в края на януари 1876 г. и последователно е преминал през Кишинев, Болград, Галац, Браила, Плоещ. Първите му самостоятелни стъпки обаче не били много успешни. Около 4 – 5 февруари например той посетил Плоещ, където се срещнал с х. Параскев Бенов и с Богдан Манчев. С помощта на последния той се запознал и с други местни българи, които проявявали съпричастност към комитетското дело. Но при всички разговори се повдигал въпроса, че Трифон Панов не разполагал с официално пълномощно от името на Браилския комитет. Това обстоятелство принудило Панов да поиска чрез Сава Мънзов едно писмо „от страна на съчувствующите ибраилски българи“, в което да се обясни целта на неговата мисия, както и „какво сте и направили във Вашия град“.¹⁴

От Плоещ Тр. Панов продължил за Букурещ. Тук той влязъл във връзка с Л. Каравелов, К. Цанков, Д. Ценович, като се договорил с Каравелов да преведе и отпечата част от ръкописа на Иван Кишелски „Ръководство за успешен бой с турците“.¹⁵ Покъсно Панов посетил и Турну Мъгуреле, доказателство за което може да се намери в писмото на Таньо Стоянов до П. Хитов от 25 февруари 1876 г. Любопитното в това писмо е не само, че се потвърждава основната цел на Пановата мисия – „да съединява комитетите и да бъде на едно място центърът“.¹⁶ Писмото е симптоматично и за впечатленията, които Трифон Панов оставял сред

¹⁴ Пак там, док. 75, с. 94 – Писмо на Тр. Панов, Плоещ до Сава Мънзов, Браила от 6 февруари 1876 г.

¹⁵ Пак там, док. 122, с. 139.

¹⁶ Пак там, док. 90, с. 107.

влашката емиграция. Показателна в това отношение е оценката на препатилия Таньо, който снизходително и еднозначно определя пратеника на Одеското дружество като „школско дете“.

В края на февруари 1876 г. Трифон Панов се завърнал в Браила. Впечатленията му от извършената почти едномесечна обиколка из по-големите емигрантски средища във Влашко били обнадеждаващи, тъй като с изключение на Букурещ, във всички останали селища били „съставени дружини, които да работят доколкото им е възможно“.¹⁷ След като браилските дейци се запознали с резултатите от обиколката на Тр. Панов, окончателно се решило събранието да се свика на 6 март 1876 г., като на 29 февруари били изготвени и изпратени „пригласителни писма“, с които всички стари и новоучредени „дружества“ се приканвали да изпратят свои пълномощници.¹⁸ Със сигурност подобни писма били изпратени до Кишинев, Болград, Галац, Плоещ, Турну Мъгуруле, Гюргево, Букурещ. Възможно е списъкът на поканените да е включвал и други градове, но само бъдещите проучвания биха могли да внесат повече яснота по този въпрос. Един щрих обаче заслужава специално внимание, тъй като позволява да се допълни общата представа за крайната цел на организаторите на събранието. От кореспонденцията на Трифон Панов се разбира, че пригласително писмо било приготвено и за водача на „старите“ Евлоги Георгиев. Това писмо било изпратено на Кириак Цанков, който трябвало лично да го връчи на Евлоги Георгиев. „Моля Ви, господине, – пише Трифон Панов на К. Цанков, предайте приключеното писмо на г-на Евлогия и сторете труд, та поприказвайте върху тая работа, която най изискува общото наше съгласие“¹⁹.

Поканването на Евлоги Георгиев, а в негово лице и на Добродетелната дружина, демонстрирало желанието на одеските българи да превърнат евентуалното бъдещо въстание в общо дело. Дали подобен жест към „старите“ е бил подсказан от Славянските комитети в Москва и Петербург, или пък е бил самостоятелна инициатива на Одеското дружество, все още е трудно да се установи.

¹⁷ Пак там, док. 92, с. 111.

¹⁸ Пак там, док. 99, с. 119 – Писмо на Тр. Панов до К. Цанков от 29 февруари 1876 г.

¹⁹ Пак там.

Но по-важното в случая е, че действително е направен опит на Браилското събрание от 6 март 1876 г. да бъде представен целия идеен спектър на политически ангажираната по това време част от българската емиграция. И, химерно или не, намерението на Трифон Панов да събере на едно място „млади“ и „стари“ и да ги приобщи в търсенето на по-скорошно решение на българския въпрос, заслужава признание.

Опит за сближаване на двете направления бил осъществен още през лятото на 1875 г., като инициативата идвала от страна на „младите“. Но усилията на Иван Драсов претърпяли тогава пълен неуспех. Примирieto не се състояло и „старите“, начело с Евлоги Георгиев, категорично се дистанцирали от групата на Ботев. Половин година по-късно задълбочаващата се политическа криза на Балканите дала нов шанс за обединяване на емиграцията. Инициативата този път принадлежала на одеските българи и изгледите за успех били по-добри, още повече, че предварителните разговори се водели от некомпрометирания в очите на букурещките епитропи Трифон Панов. Крайният резултат обаче отново се оказал същият, тъй като Евлоги Георгиев проявил предпазливост и никой от неговите съидейници не отишъл в Браила. Вероятно, този изход се предопределил и от обстоятелството, че в дните около събранието в Букурещ пристигнали трима сръбски емисари – Йован Драгашевич, Никола Спасич и Живан Живанович, които настоятелно искали от Любен Каравелов, Кириак Цанков, Димитър Ценович – букурещките партньори на одеските инициатори за свикване на събранието в Браила, да координират бъдещото българско въстание с планове на Белград за евентуална военна акция срещу Турция.²⁰

Евлоги Георгиев също се срещнал със сръбските пратеници. Напатил се на щедри сръбски обещания още от есента на 1867 г., опитният водач на Добродетелната дружина предусетил обаче сериозна опасност от подобно обвързване и веднага запознал руското представителство с водените преговори. Последвала бърза размяна на мнения с Азиатския департамент²¹ и „старите“ разбрали, че

²⁰ Пак там, док. 138, с. 151 – Писмо на Трифон Панов, Букурещ до членовете на Одеското дружество от 15 март 1876 г.

²¹ Пак там, док. 125, с. 141 – Секретна телеграма от Иван Зиновиев, Букурещ до княз Александър Горчаков, Петербург от 29 февруари/12 март

за разлика от уверенията на Трифон Панов, официалните руски власти не желаели да се замесват в никакви политически авантюри на Балканите. Това им било достатъчно, за да не се отзоват на поканата от Браила и без много шум се разграничили от взетите от събранието решения.

Все в посока на изясняване кои от емигрантските дейци са били поканени за участие в Браилското събрание, важно е да се отбележи, че чрез Петър Мишайков за събранието бил известен и Панайот Хитов. Още на 26 февруари, т.е. три дена преди браилчани да отправят официалните покани за предстоящото събиране в града им, П. Мишайков подробно запознава П. Хитов с мисията на Трифон Панов и го уведомява, че „на 5-ти март [ще] да стане едно събрание в Ибраила. На това събрание ще да присъствуват от всичките градища по един представител, подразумя се и от руските. На това събрание ще да се реши, как трябва да се работи за народното въстание. За това – добавя Мишайков, добре би било и Вие да присъствувате ...“.²²

Интересното в случая с призоваването на Хитов е не само, че поканата не е отправена от самите инициатори, а че основният аргумент на П. Мишайков е свързан с възможността чрез стария войвода да се осъществи пряк контакт със сръбското правителство. Както беше вече отбелязано, мотивът за сръбската помощ бил по това време твърде популярен сред влашките българи. По различни канали, по-изявените комитетски функционери като Тодор Пеев, Любен Каравелов, Иван Драсов, Кириак Цанков, Рафаил Атанасов и др. – все бивши членове на БРЦК и БРК или представители на местните комитетски подразделения, получавали сигнали, че сръбското правителство е готово да помогне на едно българско въстание с оръжие. Тази информация не убягнала от вниманието и на организаторите на Браилското събрание. Не случайно едно от взетите на 6 март 1876 г. решения се отнася до осъществяването на пряк контакт с правителството в Белград. Въпреки всички тези обстоятелства обаче Панайот Хитов не се отзовал на отправената

1876 г. и док. 128, с. 143 – отговорът на княз Горчаков до Иван Зинovieв от 1/13 март 1876 г.

²² Пак там, док. 93, с. 112 – Писмо на П. Мишайков, Т. Мъгуреле до П. Хитов, Белград от 26 февруари 1876 г.

му от Петър Мишайков покана и главната причина за това негово решение би трябвало да се потърси в наслоената у стария войвода обида за унищожителната критика, на която бил подложен след несполучливия опит за въстание през септември 1875 г.

3. Автентични документални материали от събранието не са запазени и това затруднява изясняването на подробностите около участниците в заседанията, дневния ред, решенията и общата атмосфера, в която протичат дискусиите. По сведения на Иван Драсов, по време на събранието е воден протокол, но впоследствие браилските представители „за голям срам“ отказали да го подпишат, въпреки че всички решения били взети „с тяхно[то] одобрение“.²³ По-нататъшната съдба на протокола е неизвестна и до момента липсват податки за неговото евентуално местонахождение. Пак от бележките на Иван Драсов, водени непосредствено след интересуващите ни събития, е видно, че за събранието от 6 март 1876 г. в Браила пристигат В. Танасиев²⁴ от Болград, Рафаил Атанасов от Галац, Петър Мишайков от Турну Мъгуреле и Павел Калянджи от Кишинев. Браилчани били представени от Скарлат Стратович, Сава Мънзов и Георги Петрович. От споменатите лица само Рафаил Атанасов и Петър Мишайков притежавали по-сериозен опит в комитетските дела. Тримата браилски представители били активни градски общинари. В. Танасиев (Стефан Атанасов) също работел като помощник на болградската примария.²⁵

Имало ли е и други участници в събранието и защо не са дошли пълномощници на всички поканени комитети (дружества) от Влашко? В писмо до одеските дейци главният организатор на събранието Трифон Панов твърди например, че „в уреченото време се събраха представителите почти от всичките общини“.²⁶ Дори одеският емисар да преувеличава резултатите от собствената си мисия, списъкът на Иван Драсов очевидно е непълен, най-мал-

²³ Иван Драсов в българското национално-революционно движение (1871 – 1877 г.). Документален сборник. Варна, 2007, док. 51, 93 – 104 (по-нататък за краткост – ДСИД)

²⁴ В писмо до Панайот Хитов от 18 март 1876 г. Петър Мишайков отбелязва болградския участник под името С. Атанасов – АВ, т. 1, док. 151, с. 165.

²⁵ Пак там.

²⁶ АВ, т. 1, с. 151 – Писмо на Тр. Панов до членовете на Одеското дружество ...

кото защото на събранието със сигурност са присъствали самият Драсов и Трифон Панов. Доколкото с предварителната подготовка бил ангажиран и Тодор Пеев, вероятно той също се включил в заседанията на събранието. Преки или косвени сведения за други участници обаче липсват.

От едно по-късно писмо на Димитър Горов до Тодор Пеев може да се установи, че Гюргевският комитет, който прочее си съществувал паралелно на апостолската група начело със Ст. Стамболов и Ст. Заимов,²⁷ не изпратил свой представител, защото с поканата се получило недоразумение. Димитър Горов приел писмото на Браилския комитет от 29 февруари 1876 г. и според надписания на него адрес го предал на Димитър Смилов. Той от своя страна, „вместо да извести тутакси“ и другите комитетски съмишленици, го показал едва на 6 март и така изпращането на когото и да било в Браила се обезсмислило.²⁸ Букурещките дейци пък уведомили с телеграма браилчани, че не могат да участват в общото събрание поради неотложно възникнали ангажименти, най-вероятно свързани с очакваното пристигане в града на официални сръбски пратеници, които трябвало да разговарят за бъдещото българско въстание с Любен Каравелов и Кириако Цанков.²⁹

Възможно е в навечерието на събранието проблеми от различно естество да са възникнали и в другите посетени от Тр. Панов емигрантски средища. Да не забравяме обаче, че продължителният конфликт между Ботев и Каравелов, както и фиаското на замисленото от БРК въстаническо начинание, имали тежки последици за единството на комитетското дело във Влашко. Доверието в средите на революционната емиграция било задълго нарушено. Затова и няма нищо неестествено в обстоятелството, че някои от старите комитетски центрове в последния момент са проявили предпазли-

²⁷ Публикуваното от Милен Куманов пълномощно на П. Волов и Г. Бенковски потвърждава тезата, че събралите се около 11-12 ноември 1875 г. дейци в Гюргево не създават нов комитет, а провеждат „общо събрание на апостолите“ – вж. **Куманов, М.** За името на революционния орган в Гюргево в края на 1875 г. – В: Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. С., 2003, 173 – 183.

²⁸ АВ, т. 1, док. 117, с. 135 – Писмо на Д. Горов до Т. Пеев от 7 март 1876 г.

²⁹ Пак там, док. 138, с. 152 – Писмо на Тр. Панов до членовете на Одеското дружество.

вост и умереност. Опасенията на по-трезвомислещите дейци, че с шумни и многолюдни събрания отново нищо няма да се постигне, не били лишени от основания. Неслучайно гюргевските апостоли предпочели, доколкото могат разбира се, да изолират от плановете си старите ръководни кадри на БРЦК и БРК, а покрай тях и приближените им или поне свързаните с тях емигрантски комитети.

От друга страна, инициативата за свикването на събранието в Браила се анонсирала като начинание на одеските българи, с които влашките емигранти неведнъж имали идейни препирни. Самият Трифон Панов, комуто се паднало да изпълнява ролята на одески емисар, не притежавал нито нужния за подобна мисия опит, нито съответните лидерски качества. Така, в онази атмосфера на недомълвки, на засилена подозрителност, на взаимно недоверие и на наслоени лични вражди, не е изненадващо, че повечето от поканените са погледнали с пренебрежение или с предубеденост на направеното им предложение да се съберат в Браила, с което обрекли на провал усилията за консолидиране на патриотично настроената българска емиграция. Все пак, по думите на Петър Мишайков, от градовете, от които не пристигнали представители, били получени „писма и телеграми, че остават съгласни на нашите решения“³⁰.

4. Анализът на оскъдния изворов материал за събранието подсказва, че участниците в него обсъдили обстановката в Босна, Херцеговина и Българско, и достигнали до извода, че задълбочаващата се политическа криза в Османската империя предоставя благоприятни възможности за повдигане и окончателно разрешаване на българския национален въпрос. Централно място в дискусиите заел въпросът за евентуалното българско въстание, за което всички по-разпалени емигранти говорели и се готвели.

Както беше вече отбелязано по-горе, без да бъдат запознати в детайли с плановете на гюргевските апостоли, мнозина от симпатизантите на комитетското дело във Влашко, Бесарабия и Южна Русия знаели за намерението на обособилата се около Стамболов, Волон и Заимов революционна група да предизвика през пролетта на 1876 г. бунт в българските земи. Идеята за въстание не била чужда дори и на по-умерените емигрантски среди. Ето защо

³⁰ Пак там, док. 151, с. 165 – Писмо на П. Мишайков, Т. Мъгуреле до П. Хитов, Белград от 18 март 1876 г.

събралите се в Браила комитетски представители решили да подпомогнат сформирването на три чети. Ръководството им трябвало да се поеме от П. Хитов, Ф. Тотю и поп Харитон. За всяка чета се предвиждало да се съберат по 3000 фр., като финансирането на Хитовата чета се поемало от комитета в Т. Мъгуреле. Ф. Тотю щял да се осигури от болградчани и от Кишинев, но за п. Харитон, според бележките на Иван Драсов, никой от присъстващите не поел ангажимент.³¹

В кореспонденцията на Рафаил Атанасов и Петър Мишайков могат да се открият податки, които, макар че в отделни пунктове се различават, в известен смисъл допълват свидетелствата на Иван Драсов. В писмо до Панайот Хитов например Петър Мишайков твърди, че Кишинев и Одеса трябвало да въоръжат „тамкашните хъшове“, Галац и Браила – поп Харитон и Никола Хаинченина, Т. Мъгуреле и Александрия – П. Хитов, а Болград – Филип Тотю. Според галацкия представител Рафаил Атанасов обаче поп Харитон и дядо Никола Вираноолу трябвало „да се спомогнат от Браилското дружество“. Дватама трябвало да се изпратят в Българско „с колкото се може“ доброволци, след което „тайно да се примъкнат в Балкана и там остава да се срещнете и решите кога и какво, като се споразумеете с тамошните дружества“.³²

Дадената от Рафаил Атанасов информация потвърждава, че по време на дискусиите браилчани действително поели ангажимент да финансират екипирането на четата на поп Харитон. Впоследствие обаче, когато техните представители отказали да подпишат окончателния протокол, поп Харитон и дядо Никола останали в крайна сметка без никаква подкрепа. Приведеният цитат от писмото на Р. Атанасов до П. Хитов подсказва и още нещо. Според предварителния замисъл на участниците в събранието, избраните трима войводи трябвало да се прехвърлят в българските земи самостоятелно. След това се предвиждало те да се съберат в Балкана, като по-нататъшните им действия щели да зависят от споразумението им с местните комитети.

³¹ ДСИД, док. 51, 93 – 104 – Тетрадка с мемоарни бележки на Иван Драсов.

³² АВ, т. 1, док. 118, с. 137 – Писмо на Р. Атанасов до П. Хитов от 8 март 1876 г.

Така изложеният план не бил окончателен, тъй като, както сам Рафаил Атанасов споменава, П. Хитов и Ф. Тотю можело да се договорят да минат заедно, но това трябвало да се уточни с комитета в Т. Мъгуреле и по-специално с неговия представител на събранието – Петър Мишайков.³³ Месец по-късно, в писмо до Димитър Горов, Рафаил Атанасов потвърждава тази информация, като, разпитвайки Горов дали знае нещо за Филип Тотю, той споделя: „Като се снабди с материални средства от Болград, беше приказката да дойде до града ви и до Турну Мъгуреле и оттам да иде да се споразумее с г. Панайот Хитов и после да се върне пак в речените градове, отгдето да се приготви и да си отиде на мястото“³⁴.

Повече детайли относно плановете на участниците в Браилското събрание за бъдещите въстанически действия, поне засега, не могат да бъдат възстановени. Важно е, все пак, да се подчертае, че разработената на 6 март тактическа концепция не се отличавала съществено от замисъла за използване на емиграцията на гюргевските апостоли – и в двата случая се залагало на доброволчески чети, които да се прехвърлят във вътрешността на страната и да действат впоследствие координирано с плановете на местните комитетски структури. Известни прилики могат да се доловят и в разбиранията за външнополитическите акценти на бъдещото българско въстание, с тази разлика, че намеренията на Браилското събрание били много по-амбициозни и мащабни.

От записките на Иван Драсов се вижда, че сред дискутираните от участниците в събранието въпроси, внимание в това отношение било отделено на поне три акцента: организиране издаването на „един политически литературен лист“ под името „Южни славянин“; изготвяне и подаване на адрес от името на целия български народ до руския император Александър II; определяне на двама пълномощници, които да представят българските интереси в Русия и в Сърбия.³⁵ Връчването на адреса до руския император

³³ Пак там, с. 137.

³⁴ Стоянов, З. Христо Богйов. – В: Съчинения. Т. 2, С., 1983, с. 477 – Писмо на Рафаил Атанасов, Галац до Димитър Горов, Гюргево от 15 април 1876 г.

³⁵ ДСИД, док. 51, 93 – 104 – Тетрадка с мемоарни бележки на Иван Драсов.

трябвало да се осъществи чрез посланика в Цариград ген. Н. Игнатиев, като самата мисия била поверена на Павел Калянджи. Вероятно той бил определен и за български представител в Русия, а пълномощникът за Сърбия щял да се посочи по-късно.³⁶

Събранието не решило и още един важен въпрос – избор на Централен комитет. Браилчани се надявали те да поемат ръководството на замислената въстаническа акция. Подобна роля наистина би им прилягала, но по думите на Петър Мишайков, „като видяхме, че няма способни хора в Браила, за да управляват народните ни работи, решихме засега да се не съставя Централен комитет ...“.³⁷ Че браилските българи били причина да не се избере ЦК, се потвърждава и от Т. Пеев, който, споделяйки пред П. Енчев впечатленията си от събранието, отбелязва: „Трудохме се да направим един Централен комитет в Браила, но не сполучихме, ако и да имахме съчувствие от някои градове във Влашко. Дойдоха и представители, но браилските българи не рачиха да вземат никакво участие. Боят се от румънското правителство, което отистина преследва нашата работа“³⁸.

Ограниченият обем на настоящия материал не позволява да се проследи съдбата на взетите от Браилското събрание решения, нито пък да се изясни доколко тези решения оказват някакво влияние върху участието на българската емиграция в събитията, свързани с по-нататъшното задълбочаване на Източната криза. Убеден съм обаче, че пространният анализ и безпристрастната оценка на документалния материал отнасящ се до инициативата на одеските и браилските българи от януари-март 1876 г., не само ще обогати представите ни за историята на българското националноосвободително движение. Проучването на тези „позабравени“ страници от политическото ни Възраждане ще спомогне да се отърсим и от присъщите за родната ни историопис предубеденост и подценяване към всичко, което излиза извън кръга на свършеното от гюргевските апостоли.

³⁶ Пак там.

³⁷ АВ, т. 1, док. 151, с. 165 – Писмо на П. Мишайков до П. Хитов от 18 март 1876 г.

³⁸ Пак там, док. 168, с. 180 – Писмо на Т. Пеев до П. Енчев от 25 март 1876 г.

II. В ТЪРСЕНЕ НА ЗАБРАВЕНИТЕ ГЕРОИ

Николай Палаузов и българските политически въжделения от средата на XIX в.¹

Три основни мотива ме подтикнаха да насоча вниманието си към така формулираната тема:

1. В изследванията, посветени на възстановяването на българската държавност, акцентът логично се поставя върху свършеното от Временното руско управление и върху събитията, свързани със свикването и дейността на Учредителното събрание. От ползрението на родната историопис не убягват и различните проекти и планове за отхвърляне на чуждото политическо господство от втората и третата четвърт на XIX в. Показателни в това отношение са проучванията на такива утвърдени познавачи на националноосвободителните ни борби като Димитър Косев, Крумка Шарова, Николай Генчев, Дойно Дойнов, Иван Стоянов, Огняна Маждракова, Илия Тодев, както и на представителите на по-младото поколение историци като Петко Петков, Вера Бонева, Пламен Божинов, Ваня Рачева.²

И най-беглият прочит на досегашната научна и популярна

¹ Текстът е публикуван в: Сб. Иван Стоянов. 60 години отдадени на историята и висшето образование. Велико Търново, 2009, 31 – 40, под заглавието „Дано Господ ни сподоби да видим отечеството си освобожденно ...“ или за Кримската война, Николай Палаузов и българските въжделения от средата на XIX век.

² Сред множеството публикации на споменатите автори ще си позволя да отбележа специално два обобщаващи текста – Дойнов, Д., **Ив. Стоянов**. Възобновяването на българската държавност (1762 – 1878 г.). Идеи и проекти. Варна, 2002; Петков, П. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество (1856 – 1879 г.). Велико Търново, 2003.

книжнина обаче показва, че направеното, за да се разкрият заслугите на доосвободенските политически дейци за поставяне темелите на новата българска държава е недостатъчно и в тази посока все още има какво ново да се добави или да се преосмисли. В подкрепа на подобно твърдение е достатъчно да се отбележи, че очертавайки етапите в политическата еманципация на българите от XIX в. и откроявайки конкретните предназначения за бъдещото държавно устройство на свободна България, вниманието на специалистите преимуществено се съсредоточава към документите с програмен характер на отделните емигрантски организации или пък към идейните завети на националните водачи от ранга на Г. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев.

Този подход има, разбира се, своите основания, но благодарение тъкмо на него, десетки възрожденски дейци са обречени да останат в сянката на „големите“. Особено ако не принадлежат към кръга на „младите“ и ако не споделят техните революционни възгледи. Колко са изследванията например за политическите възгледи на Маринчо Бенли или на Стефан Тошков, на Васил Рашеев или на Христо Мустаков? Какви са били възжеланията за свободна България на братя Христо и Евлоги Георгиеви или на братя Тъпчилещови? А за колко от освободителните инициативи, като се започне от Велчовата завера и се стигне до опита за въстание на БРК през септември 1875 г. можем само да гадаем как съответните участници са си представяли бъдещото държавно устройство на своето отечество?

2. Сред дълго подценяваните в това отношение събития е и Кримската война. Осъзнавам, че извадена от контекста, тезата ми лесно може да бъде оборена от всеки, който поне малко се е занимавал с Българското Възраждане, защото, ако по нещо има консенсус в гилдията на възрожденските историци, то е тъкмо знаковото значение на Кримската война за живота на българите през XIX в. Вглеждайки се малко по-внимателно в написаното досега за събитията около Кримската война обаче, опитвайки се да излезем извън учебникарските обобщения или пък ако се осмелим да се отърсим от надиплените и натруфени академични празнословия, какво всъщност знаем за реално случващото се в годините на войната по българските земи? Какви са конкретните

показатели за стопанското ни развитие например? Какъв е обемът на спекулативния капитал, с какви темпове нараства той, какъв е дялът на външните парични и стокови потоци, идващи по линия на съюзниците на Портата? Действително ли след избухването на войната църковното движение и просветното дело замират, за да започнат с нова сила едва след Парижкия мирен договор? А политическият живот на българите (в и извън пределите на Османската империя) – с какво се променя той? Има ли и кои са новите идеи, как се зараждат и откъде идват те, кои са техните носители и каква е тяхната съдба? Доколко белезите на промяната имат траен характер и по какъв начин тези белези се вписват в общата идейна еволюция и в политическата еманципация на тогавашните българи?

Повдигнатите въпроси очертават само част от белите полета в познанията ни по голямата тема за Кримската война и българите. Прочее, с не по-малка сила направената констатация би била валидна и по отношение на представите на тогавашните ни предци за принципите, върху които е трябвало да се съзида новата българска държава. Защото войната от 1853 – 1856 г. поставя действително началото на организираното националноосвободително движение, но аргументацията на подобно твърдение не би трябвало да се свежда само до появата на първите емигрантски политически формирования (Одеското настоятелство и Букурещката епитропия) или пък до наличието вече на някакъв общ ръководен център. Много по-важно е да се установи каква е била крайната цел на тези, които претендират да бъдат политическите представители на нацията, на тези, които поставят по същество началото на модерния политически живот у нас. Само за освобождението на България ли са копнеели, а след това? За каква всъщност държава са мечтали и са се борили? Имали ли са въобще визия за насоките, в които е трябвало да се изграждат и да се развиват институциите на възстановената българска държава?

3. Опитвайки се да открием интересуващите ни отговори, вниманието ни неминуемо ще бъде привлечено от една от най-ярките личности в средите на родната емиграция от онова време – Николай Хр. Палаузов. Изследователи от няколко поколения единодушно признават неговата безспорна роля за създа-

ването на Одеското настоятелство, за привличане вниманието на руското правителство и на руското командване към българския политически въпрос, за организирането на българските доброволчески отряди, за създаването на реални предпоставки за сътрудничество между руси и българи. Изобщо, Николай Палаузов заема подобаващо място в научните изследвания, посветени на Кримската война, и напълно заслужено дейността му се оценява като емблематична за новия тип мислене и поведение на българската емиграция. Не би било пресилено да се твърди обаче, че съвременната ни историопис е в дан към него, защото, въпреки богатото му документално наследство, не само че все още липсва модерно написана научна биография за този голям български патриот, но и защото известното за него се ограничава до фрагментарни факти и до непълни или предпоставени оценки на неговите политически възгледи.³

Николай Христофорович Палаузов⁴ е роден на 9 май 1819 г. в Габрово.⁵ Родителите му – Рада и Христо Палаузови, били сред уважаваните и заможни габровчани, разполагащи с възможности

³ Първият биографичен очерк за Н. Палаузов е дело на проф. П. Казанский – Николай Христофорович Палаузов. (Биографическая заметка). СПб., 1899. Една година по-късно (на 5 март 1900 г.), Райчо Каролев докладва пред събрание на БКД изследването си, посветено на Н. Палаузов, отпечатано през 1901 г. – Николай Христофорович Палаузов. (Черти от политическата му деятелност). – В: ПСп., т. LXI, С., 1901, 166 – 198. В различна степен дейността на Палаузов присъства и в проучванията на Н. Барсов, В. Стоянов, Д. Косев, В. Конобеев, Н. Генчев, Цв. Унджиева, К. Поглубко, А. Улуян, Ст. Дойнов, Е. Хаджиниколова, И. Забунов, Н. Червенков и други български и руски изследователи.

⁴ Според „Свидетелство“ за раждането на Н. Палаузов от 15 март 1839 г., подписано от габровските свещеници поп Иван и поп Станчо – БИА, НБКМ, ф. 113, а.е. 1, л. 10, автентичното име, с което той е записан в църковната кондика, е Николчо. Следователно, според българската традиция, името на Палаузов би трябвало да бъде Никола Христов Палаузов. Доколкото обаче в научната книжнина се е наложила руската версия на неговото име, в настоящата публикация ще използвам придобилия гражданственост вариант – Николай Христофорович Палаузов.

⁵ В първите биографични текстове за Н. Палаузов се приема, че той е роден през 1821 г. – вж. например Каролев, Р. Николай Христофорович Палаузов. Черти от политическата му деятелност. – В: ПСп, т. LXI, С., 1901, с. 166.

да осигурят добро образование за сина си. Първоначално той учил в местното килийно училище при даскал Калинча,⁶ а през 1830 г. заминал при чичо си Николай Степанович Палаузов, който откъм 1806 г. живеел в Одеса и поддържал там самостоятелна търговска кантора.⁷ За съжаление, оскъдните документални податки от личния фонд на Николай Палаузов не хвърлят светлина върху конкретните обстоятелства, подтикнали го да напусне родното Габрово и да се установи в Одеса – градът, с който много скоро той щял да обвърже съдбата си завинаги. Дали решението на семейство Палаузови да изпратят 11-годишния си син толкова надалеч е взето по настояване на чичото Николай Степанович, който искал да го изучи в придобилия вече популярност сред българите Ришельовски лицей, както твърди Райчо Каролев, или пък младият Николай Христофорович сам е пожелал да продължи учението си в Русия, трудно е да се установи. Не е ясно и кога по-точно и на какво основание той се записва в самия лицей.

Най-вероятно, преди да получи статут на редовен ученик, Николай Хр. Палаузов преминал една или две подготвителни години, през които не само разширил наученото от даскал Калинча, но усвоил добре и руския език. От един „похвален лист“ за отличен успех и примерно поведение, подписан от директора на лицеея е видно, че през юни 1838 г. той завършил успешно VI клас.⁸ Година по-късно – през август 1839 г. бил приет в Юридическия отдел на лицеея, който завършил блестящо през юни 1842 г., като междуременно, за да си изкарва прехраната, започнал да дава уроци като частен учител първоначално за скромните „20 рубли месечно“, а от юни 1840 г. заплатата му била повишена на 65 рубли.⁹

Прилежността и отличната подготовка на Николай Хр. Палаузов не останали незабелязани, и след като получил руско

⁶ Каролев, Р. Цит.съч., с. 166.

⁷ Точната дата на установяването на Николай Ст. Палаузов в Одеса не може, поне засега, да се установи документално, но повечето автори приемат, че „най-вероятно“ това е станало през 1806 г. – вж. Петров, Ц. Никола Ст. Палаузов. Биография. Габрово, 2003, с. 19.

⁸ БИА, НБКМ – ф.113, а.е.1, л. 1.

⁹ Пак там, л. 12. – Атестат на Николай Палаузов за завършен Юридически отдел на Ришельовския лицей от 20 юни 1842 г.; л. 3-4 – Страници от личния дневник на Н. Палаузов.

поданство през 1842 г.,¹⁰ той бил назначен за служител в Одески митнически окръг. Тук именно преминава цялата му професионална кариера – от обикновен чиновник до висш служител в Одеската администрация. В началото на 50-те години например той е „титулярен съветник“ в Тирасполската митница. През 1861 г. е назначен за цензор на славянските вестници към Одеската гранична пощенска служба. През август 1870 г. е повишен в „статский советник“, а през 1881 г. получава и званието „действительный статский советник“. За безукорната си служба и за особените си заслуги при изпълнение на различни извънредни поръчения е награждаван с орден „Св. Владимир“ IV и III степен, с орден „Св. Ана“ III и II степен, както и с други държавни руски и български отличия. От 1850 г. е женен за Елисавета Лукина Савенко, от която имал три деца – Владимир, Николай и Олга.¹¹

Николай Хр. Палаузов отрано се включва и в обществените дела на одеската българска колония. Още като ученик в Ришельовския лицей той спечелва доверието на Васил Априлов и неслучайно след смъртта на големия български меценат е определен за изпълнител на неговото завещание и за един от попечителите на Габровското училище. Николай Палаузов има изключителни заслуги и за създаването на Одеското българско настоятелство,

¹⁰ Според А. А. Улуян, Палаузов става руски поданик още през 1840 г. – вж. Улуян, А. Деятели българското национално-освободително движение XVIII – XIX вв. Москва, 1996, т. II, с. 77.

¹¹ БИА, НБКМ – ф. 113, а. е. 1., л. 13 – 14 – Свидетелство, удостоверяващо, че бракът между Н. Палаузов и 26-годишната Елисавета е първи, и че бракосъчетанието им е станало на 4 юни 1850 г. в Одеския катедрален Преображенски храм; л. 15 – Удостоверение за семейното положение на Н. Палаузов от 10 декември 1879 г. Според споменатото Удостоверение към 1879 г. Елисавета и Николай Палаузови са имали само две деца – Николай (род. на 22 март 1856 г.) и Олга (род. на 4 август 1857 г.). В кореспонденцията си със съпругата си и с най-близките си приятели от 1854 г. обаче Палаузов често разпитва или разказва за „своите прекрасни деца“, което подсказва, че още по време на Кримската война, той вече е имал деца. В едно изложение до руското командване от 2 април 1854 г., в което разяснява материалното си положение, Палаузов отбелязва, че има „три малолетни деца и бил настойник на две сирачета“ (ф. 113, а. е. 6, л. 23 – 26). Вероятно, първите три деца, между които със сигурност е бил и Владимир, са починали рано, поради което в Удостоверението от 1879 г. техните имена не се споменават.

както и за организирането на благотворителни акции за набиране на помощи (парични средства, книги, учебни пособия, църковна утвар и др.п.) за българските училища и църкви.¹² Изиграва съществена роля при организиране заселването на българските бежанци в Южна Русия през 1854 – 1856 и 1861 – 1862 г. Нему дължим откриването на Синодика на цар Борил. По негова инициатива се подготвят първата история на Габровското училище и първия каталог на печатните български книги (от 1806 до 1851 г.). Близко половин столетие той се изявява и като книжовник. През 1854 г. издава „Жизнеописание“ на Юри Венелин. По-късно подготвя и публикува спомени за знаменития Инокентий, архиепископ Херсонски и Таврически. Автор е и на множество статии в различни руски и български периодични издания. Подкрепя създаването на БКД и впоследствие е избран за негов почетен член. Умира в Одеса от сърдечен удар на 2 март 1899 г., малко преди да навърши 80 години.¹³

Такъв накратко е жизненият път на Николай Христофорович Палаузов – динамичен, изпълнен с изпитания и обрати, и същевременно, изцяло свързан със съдбините на България. Вглеждайки се от дистанцията на времето в конкретните биографични факти, съпоставяйки ги с делата на други български патриоти от средата и третата четвърт на XIX в., трудно бихме могли да степенуваме всички негови заслуги. За повечето изследователи обаче открояващото се, безспорното в политическата дейност на Николай Палаузов е свързано със събитията в навечерието и по време на Кримската война.

В досегашните публикации, осветляващи активизирането и различните инициативи на българската емиграция през периода 1853-1856 г., е отделено подобаващо място на започнатото и свършеното от Н. Палаузов в годините на войната. В този смисъл едва ли е необходимо отново и отново да се преповтарят известните вече факти около неговите конкретни замисли и инициативи, нито пък да се преразказват прословутите му „Записки“ до различни висши руски чиновници и до представители на командването на

¹² Генчев, Н. Одеското българско настоятелство. – В: Научни трудове. Т. 1, С., 2003, 287 – 397.

¹³ Пак там, л. 25 – 26 – Смъртен акт на Н. Палаузов.

Дунавската армия. По-голям интерес, с оглед на темата на настоящото съобщение, предизвиква въпросът какви всъщност са били представите на Палаузов за бъдещото държавно устройство на освободените български земи.

За разлика от по-популярните ни възрожденски дейци Николай Палаузов не е оставил след себе си никакви програмни текстове, които биха ни улеснили при изясняване на повдигнатия въпрос. Единствените податки в това отношение имат характер на откъслечни разсъждения, предизвикани от конкретни събития, свързани с развоя на руско-турския конфликт или пък с решаването на конкретни задачи и проблеми, възникнали при изясняване участието на българите в подготвяната мащабна руска офанзива на юг от р. Дунав. Внимателното издирване и събиране на тези фрагменти, пръснати из богатото документално наследство на Палаузов и най-вече из споменатите „Записки“ (до Ал. П. Озеров, граф Остен-Сакен, княз М. Горчаков, П. Коцебу и т.н) и из страниците на неговата кореспонденция с членовете на Одеското настоятелство, с архиепископ Инокентий, Спиридон Палаузов, Найден Геров, Евлоги Георгиев, предоставя добра възможност да възпроизведем, макар и частично, визията на Палаузов за българската държавност, както и да открием едно ново звено в еволюцията на политическите идеи на възрожденските българи, свързващо възгледите на националните ни будители от края на XVIII и първата половина на XIX в. с програмните прозрения на дейците на нашето националноосвободително движение от 60-те и 70-те години на XIX в.

Аналитичният прочит на включените в научно обръщение материали дава основание да се констатира, че в навечерието на Кримската война Николай Палаузов, а и емиграцията ни като цяло, нямат ясни идеи за бъдещото държавно устройство на свободна България. Следейки отблизо нарастването на напрежението между Петербург и Високата порта, тогавашните български патриоти не си поставят друга цел освен да се възползват от бързата промяна на политическата ситуация на Балканите и да спечелят „някое добро и облекчение“ за своето отечество.¹⁴ Какво

¹⁴ БИА, НБКМ – ф. 183, оп.2, а. е. 7, л. 8 – 9 – Писмо на Н. Палаузов, Одеса до Евлогий Георгиев, Галац от 14 август 1853 г.

по-точно са подразбирали обаче Палаузов и неговите най-близки съратници от онова време зад това „добро“ и „облекчение“? В често цитираната „Записка за днешното положение на българите в Европейска Турция“, съставена от Николай Палаузов още през юли 1853 г.,¹⁵ могат да се открият поне пет любопитни в това отношение щриха:

Първо – Описвайки състоянието на своите сънародници в Османската империя, както и усилията на западните държави да „прилъжат“ неопитните и младите българи, Николай Палаузов представя Русия не само като единствен „спасител“ на подвластното на Портата християнско население, но и като най-естественият и най-подходящият пример за държавнически модел, от който българите трябва да се учат. Аргументи в подкрепа на монархическата политическа система той търси и в колективната памет на българите, които все още добре помнели според него, че „някога България е била славно и могъщо царство“, което пък допълнително подтиквало народа да осъзнае „своето жалко и унижително“ положение.¹⁶

Второ – Още в навечерието на войната Н. Палаузов открито лансира идеята, че българинът иска да получи само това, което „другите единоплеменни и единовърски нему народи – сърби, власи, молдовани“ имат, т.е. автономен статут, „под покровителството на друга по-силна държава“ (за предпочитане „православна“).¹⁷ Зад този рефрен, познат ни и от мемоарите на цариградските и на влашките българи до Николай I, присъстващ прочее и във всички последвали документи, изработени от Николай Палаузов в годините на войната, би могло да се долови нещо отличително за политическото мислене на възрожденските ни дейци от онова време – популярността и безалтернативността на автономистките идеи за сметка на независимостта, въпреки че гърците вече са демонстрирали, че тя е напълно постижима.

¹⁵ Барсов, Н. Тридцателетие деятельности Одесского Болгарского Настоятельства (съ 1854 – 188 г.) и материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, 1895, 31 – 46.

¹⁶ Пак там, с. 36.

¹⁷ Пак там.

Трето – Успешното решаване на българския въпрос Н. Палаузов обвързва с необходимостта от сформирани на българско „депутатско“ представителство, което според него трябвало да функционира в непосредствена близост до Главната квартира на руската армия. Така чрез депутатите, руското командване можело по-лесно да възлага конкретни задачи на българите, а депутатите пък щели по-ефективно да изпълняват задължението си да представят на вниманието на руските власти различни прошения, искания или оплаквания от страна на своите сънародници.¹⁸

Четвърто – Н. Палаузов осъзнавал, че за да се гарантира успеха на каквото и да било начинание от страна на Русия или на емиграцията, е нужно да се осигури широка подкрепа сред народа. Затова той предлагал да се подготвят, отпечатат и предварително разпространят сред населението подходящи материали, в които да се акцентира върху „неговото по-добро бъдеще“.¹⁹ Подобна пропаганда била изключително важна и потребна според Палаузов, тъй като, както той сам споделя пред Евлоги Георгиев „треба и нашите да се събудят, защото има такива, които като мъртви спят“.²⁰

Пето – Очертавайки представите на Николай Палаузов за бъдещото държавно устройство на свободна България е нужно да се отбележи и още нещо – неговото разбиране за целостта на етническите български земи. В „Записката“ от лятото на 1853 г. той категорично и ясно заявява, че българското пространство започва от Дунав, на юг достига до Солун и Кавала, на югозапад до Охрид, на изток до Черно море, а на запад до р. Тимок.²¹ В тези именно граници той си представя възстановената българска държава, и във всички последвали официални изложения до един или друг висш руски чиновник последователно ще защитава историческите права на българите над споменатите територии.

След официалното обявяване на войната, и особено през периода март-октомври 1854 г., когато Палаузов изпълнява активно

¹⁸ Пак там, с. 45.

¹⁹ Пак там.

²⁰ БИА, НБКМ – ф. 183, оп.2, а. е. 7, л. 8 – 9 – Писмо на Н. Палаузов, Одеса до Евлоги Георгиев, Галац от 14 август 1853 г.

²¹ Барсов, Н. Цит. съч., с. 37.

задълженията си на съветник към щаба на княз Михаил Горчаков, всяка една от изброените по-горе идеи е доразвита и конкретизирана. В писмо до архиепископ Инокентий от 26 март 1854 г. например Николай Палаузов разказва, че вече е изготвена Прокламация към българския народ, която е изпратена за одобрение на външния министър Неселроде. В същото писмо се обосновава и необходимостта от създаване в Букурещ на българска типография, в която да се пристъпи към издаване на общобългарски вестник. „Не зная – признава Палаузов, как да се именува този вестник, за да се превърне в български печатен орган, в който ще се печата всичко случващо се сред българския народ и ще се излагат всички негови нужди и потребности“, но „това по мое мнение – отбелязва той, е изключително важно“, и затова е представил вече пред руските власти във Влашко съответното искане.²²

Все през пролетта на 1854 г. Палаузов изготвя и детайлизирана концепция за управление на вече освободените български градове.²³ По същото време се оформя и замисълът му за изграждане на Българска канцелария към щаба на руската армия, която трябвало да изпълнява функциите на своеобразно временно българско правителство.²⁴ В отделна записка от 21 април 1854 г. Палаузов пространно разяснява ползата от подобна Канцелария и формулира основните ѝ функции и задачи, между които влизат: да представлява българите пред руските военни власти; да поддържа реда във вече освободените български райони; да организира избора на общински (селски и градски) управи; да назначава и контролира местната администрация; да извършва преброяване на населението; да осигурява вътрешния ред; да поддържа пощенските служби и пътищата и т.н. Първоначално се предлагало Канцеларията да се състои от 7 души, издържани от държавната хазна, като впоследствие броят на „чиновниците“ можел да се увеличи. За да улесни сформирването на Канцеларията, Н. Палаузов предложил дори и имената на седмината избраника, които

²² Пак там, с. 48 – Писмо на Н. Палаузов до архиепископ Инокентий от 26 март 1854 г.

²³ Извори за историята на Добруджа. Т. III, С., 2001, 1 – 3 – Записка на Н. Палаузов от 4 април 1854 г.

²⁴ БИА, НБКМ – ф. 113, а. е. 11, л. 2 – 3 – Записка на Н. Палаузов до Одеските настоятели от 30 март 1854 г.

трябвало да поемат управлението на българските дела – Найдено Геров, Стефан Изворски, Димитър Мутев, Сава Радулов, Сава Филаретов, Константин Попович и губернският секретар А. Наврацки.²⁵ За съжаление този проект останал нереализиран, тъй като княз М. Горчаков не посмял сам да се произнесе по него, а докато политиците в Петербург умували дали да дадат ход на Палаузовото предложение, Дунавската армия била принудена да се изтегли от Балканите. Любопитно е да се отбележи обаче, че ако през 1854 г. руските държавници демонстрират подозрителност към идеята за създаване на Българска канцелария, то четвърт век по-късно, в навечерието на Руско-турската освободителна война, Александър II въобще не се поколебал да я приложи на дело.

През първите месеци на войната Николай Палаузов развива и идеята за конституиране на своеобразно национално представителство, състоящо се от избрани от самото население български депутати. Както вече беше отбелязано, тази идея е лансирана още в първата „Записка“ на Палаузов от 20 юли 1853 г. Малко по-късно той предлага на Евлоги Георгиев „да се състави депутация от 12, а в краен случай от 6 души българи, хора стари, почтени, ако и сиромаси“, която трябвало да се отправи за Русия и да се срещне с император Николай I, за да изложи всички български искания. За да се демонстрира общобългарският характер на депутацията, Палаузов предлага изборът на 12-те представители да стане предварително, препоръчвайки на братята Георгиеви да се обърнат с писма към „своите познайници в Турско в главните градове (както в Русчук, Свищов, Видин, Търново, София, Филибе, Шумен, Сливен, Едрене, в Македония) да изберат от секи град по един човек и да му дадат нему записка, че го упълномощават да бъде за тях депутат за да проси освобождението им от това тежко иго от турците и от гръцкото духовенство.“²⁶

Ако братя Георгиеви не са сигурни в кореспондентските си канали, Палаузов ги съветва да „проводят“ уж по търговски дела

²⁵ Пак там, ф. 113, а. е. 6, л. 15 – 18 – Изложение на Н. Палаузов „За необходимостта от учредяване на Българска Канцелария към Главната квартира“ от 21 април 1854 г.

²⁶ БИА, НБКМ, ф. 183, а. е. 7, л. 22 – 23 – Писмо на Н. Палаузов до Евлоги Георгиев от 9 ноември 1853 г.

„един верен свой човек по главните градове в Отечеството“, който да подготви избирането на съответните представители. Самият той пък се ангажира да осигури нужното лобиране пред влиятелните руски кръгове – политици, обществени дейци, сановници от царското обкръжение, чрез които да се подготви не само срещата с императора, но и вземането на благоприятно за българите решение. В духа на една по-късно многократно и успешно ползвана тактика в борбата срещу Патриаршията, Палаузов режисира дори как и какво един от депутатите „ще хортува пред Царя“, докато другите представители, облечени „в свои български дрехи“ ще му поднасят хляб и сол, след което трябва да се кланят и да плачат“, за да предизвикат неговото състрадание.²⁷

Трудно е да се установи дали Палаузов замисля българското представителство като постоянно действаща институция или неговата мисия се е свеждала единствено до осъществяването на срещата с император Николай I. Не е ясен и характерът на взаимоотношенията между евентуалните народни депутати и бъдещата Българска канцелария. За съжаление, започнатото остава недовършено и поне засега трудно можем да преценим дали той щеше да доразвие част от своите идеи. Изтеглянето на руските войски от Дунавските княжества принуждава Палаузов да се завърне в Русия и да се заеме с други належащи дела. След войната пък вниманието на одеските настоятели и на букурещките епитропи се насочва в други посоки, и така с годините прословутите „Записки“ от 1853 – 1854 г. постепенно потъват в забрава. Със сигурност можем да твърдим обаче, че чрез проектите на Н. Палаузов емиграцията ни за първи път по един категоричен начин демонстрира политическата си зрялост и готовността си пряко да участва във възстановяването на българската държавност.

²⁷ Пак там.

Политическата дейност на Тодор Ковачов в периода 1867-1870 г.¹

От оскъдните и фрагментарни документални податки, с които разполага съвременната историопис за живота на Тодор Н. Ковачов – Ходжата може да се установи, че той е роден в Свищов през 1840 г. За родителите на Тодор Ковачов не се знае нищо. В кондиката на Свищовското училище „Св. Преображение“ съществуват няколко записа от 30-40-те години на XIX в., според които една от магазините, дарени на училището, е била давана под наем на някой си Ковачов. Сигурни свидетелства обаче, че става дума точно за бащата на Тодор Ковачов липсват.² Една справка на Свищовската земеделска каса от 4 януари 1901 г. показва, че Тодор Н. Ковачов е имал сестра – Тинка Острева, но и за нея няма никакви конкретни данни освен това, че след смъртта ѝ, единствените наследници на нейното имущество – хан и „готови пари“ на обща стойност около 40 000 лв., били дъщерите на Тодор Ковачов.³

Запазената кореспонденция на Тодор Ковачов с Панайот Хитов и Иван Кършовски показва, че Ходжата е бил добре образован и начетен за времето си човек, което дава основание да се предположи, че той е учил в прочутото през 40-те и 50-те години на XIX в. Долномахленско свищовско училище, при големия възрожденски даскал Тодор Хрулев. Косвено доказателство за това е обстоятелството, че през 1875 г. Ковачов дарява на Долномахленското училище 10 броя от отпечатаната от Любен Каравелов книжка „Разкази за водата и за нейните свойства“.⁴

¹ Текстът е публикуван в: сб. Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. С., 2000, 37 – 46.

² БИА, П А 7750 – Кондика на Свищовското училище.

³ БИА, Пд. 1006 (кол.47, а.е.836), л.21.

⁴ Бляк, Ейми. Разкази за водата и за нейните свойства. (Детска библиотека N 4), Букурещ, 1875. В поместения списък на спомоществателите Тодор Н. Ковачов фигурира в групата на дарителите от Крайова.

Ако се вземе предвид, че в битието си на емигрант Т. Ковачов се е занимавал с изкупуване на зърнени храни и фураж,⁵ бихме могли да допуснем, че той започва да припечелва от търговия още в Свищов. Подобно предположение се подкрепя от записите в кондиката на Свищовското училище „Св. Преображение“, откъдето е видно, че от месец април 1861 г. до април 1865 г. „Ковачов“, в съдружие първо със съгражданина си Костов, а по-късно с Георги Дамянов, всяка година е наемал най-голямата училищна магазия срещу наем от 1600 гроша.⁶

Трудно е да се установи кога точно и защо Тодор Н. Ковачов емигрира във Влашко. Най-вероятно причините за това внезапно решение са или от лично, или от политическо естество, тъй като от цитираната вече училищна кондика се подразбира, че за последната година от съвместната си търговска дейност Ковачов и Дамянов са използвали магазията си само три месеца. След това името на Тодор Ковачов не се среща повече във включените в научно обръщение документи за стопанското и духовното развитие на Свищов до Освобождението, докато съдружникът на Ходжата – Георги Дамянов, се очертава като влиятелен свищовлия, намерил място дори в настоятелството на градското читалище.⁷

След като се прехвърля във Влашко, Тодор Ковачов – Ходжата се установява в Турну Мъгуреле и още през 1867 г. се откроява като един от най-дейните членове на сформирания там спомагателен комитет на ТЦБК.⁸ През следващите две-три години, пряко или косвено, Тодор Ковачов е свързан с почти всички по-важни събития от живота на българската революционна емиграция,

⁵ Сведения за това могат да се открият в кореспонденцията на Тодор Ковачов с Панайот Хитов – вж. например неговото писмо от 6 ноември 1868 г., в което Т. Ковачов отбелязва: „Аз се занимавам с купуване [на] жито [и] мисири на обората...“ – БИА, ф. 87, II А 9077, публ. **Страшимиров**, Д. Архив на Възраждането. Т. I, С., 1908 (ДСАВ), с. 323.

⁶ БИА, II А 7750, лл. 68, 71, 73 – 74.

⁷ БИА, II А 7751, л. 1 – 5; л. 8 – 9.

⁸ Христо Гандев приема, че комитетът в Турну Мъгуреле е създаден още през 1866 г., но според Александър Бурмов липсват „необходимите доказателни данни за това“ – вж. **Гандев, Хр.** Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. В: сб. Проблеми на Българското Възраждане. С., 1976, с. 567; **Бурмов, Ал.** Таен централен български комитет. В: Избрани произведения. Т. II, С., 1974, с. 77.

непосредствено предхождащи или пък съпътстващи създаването на БРЦК и ВРО. Някои автори подчертават дори, че дълго време Ковачов е служел на Левски „за връзка между Влашко и България“, и от него именно Апостола е получавал „лозинката си, т. е. тайния знак, с който се представяше пред бившите членове на Тайния комитет в България.“⁹

През пролетта на 1870 г. обаче, малко преди да се отправи отново за в Българско, Васил Левски предупреждава Панайот Хитов да не използва вече услугите на Тодор Ковачов, тъй като имало сериозни съмнения, че той е предател.¹⁰ В резултат на тези обвинения, макар и да остава „пощаден“ от шумните шпионски скандали, които занимават революционната ни емиграция по онова време, Ковачов като че ли потъва задълго в забрава не само за комитета в Турну Мъгуреле, но и за всички онези стари свои познайници, с които е поддържал активна кореспондентска връзка в продължение на години. Показателно в това отношение е единственото известно негово писмо от този период – до Никола Балкански от 30 май 1873 г.¹¹ В това писмо Ходжата се опитва да предупреди чрез Балкански и Тома Панталеев войводата Хитов за надвиснала над него опасност. От съдържанието обаче на инак краткото писмо е видно, че въпреки демонстрираното от Тодор Ковачов желание да бъде полезен, продължителната изолация, а защо не и самоизолация, са го поотдалечили значително от комитетските дела.

Според спомените на Филип Тотю, Ходжата започва отново да се ангажира по-активно в организираните от емиграцията акции едва в навечерието на „заарските“ събития, когато той придружил уж Христо Ботев по време на мисията му в Одеса.¹² Документалният материал за дейността на Българския революционен комитет – 1875 г. обаче не потвърждава тази информация на Филип Тотю.¹³ Повече

⁹ Бурмов, Ал. Български революционен комитет (1868 – 1877). В: Избрани произведения. Т. III, С., 1976, с.21.

¹⁰ БИА, ф.87, П А 8538 б; публ. Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I, С., 1929 (ДСВЛ), док. 6, с.13.

¹¹ ДСАВ, 339 – 340.

¹² БИА, П А 8617а, л.142; вж. също Петков, Д., Т. Билчев, Л. Георгиев. Филип Тотю. Личност, дейност, документи. Русе, 1990, 129 – 130.

¹³ За пътуването на Христо Ботев до Одеса вж. Митев, Пл. Създаване и дейност на Българския революционен комитет – 1875 г. С., 1998, 208 – 210.

от очевидно е, че войводата обърква събитията от август-септември 1875 г. с тези от пролетта на 1876 г., когато действително Тодор Ковачов се включва в подготовката на четите на Христо Ботев и Таньо Стоянов и изпълнява различни задачи в Букурещ, Гюргево и Браила.¹⁴

След като Филип Тотю се отказва да поведе подготвената от гюргевските дейци чета, Тодор Ковачов се отправя заедно с Георги Живков и Димитър Кекеров към Белград, където малко по-късно Ходжата е назначен за „четовод“ в щаба на Тотювата чета, и според свидетелствата на самия войвода, взема „активно участие във всичките битки при Зайчар, Корито, Бабина глава, срещу Пирот, под Бяла паланка, при Чипровския манастир и пр.“¹⁵ Когато Сръбско-турската война приключва, Тодор Ковачов отново се прехвърля във Влашко, а след освобождаването на Свищов се завръща в родния си град.¹⁶

От документите, включени в пенсионното дело на Тодор Н. Ковачов се подразбира, че в края на 1880 г. той прави постъпки да стане адвокат¹⁷, и на 9 януари 1881 г., с указ на княз Александър Батенберг, е назначен за член на Плевенския окръжен съд.¹⁸ Седми-

¹⁴ Бурмов, Ал. Христо Ботев и неговата чета. С., 1974, с.761; Петков, Д., Т. Билчев, Л. Георгиев. Цит. съч., 129 – 130; вж. и БИА, ф. 87, II А 9101 – Писмо на Тодор Ковачов, Гюргево до Панайот Хитов, Белград от 2 май 1876 г., публ. ДСАВ, т. I, с.340.

¹⁵ БИА, Пд.1006, л. 6-7 – Свидетелство на Филип Тотю и Филип Симидов от 25 юли 1900 г.; Свидетелство на Тодор А. Чернев, Тома Хитров, Симо Соколов и Николай Първанов от 1884 г. Вж. също Христов, Г. п. Свищов в миналото (86-1877). Свищов, 1936, с.333.

¹⁶ За това може да се съди по писмо на Тодор Ковачов от Свищов до редакцията на в. „Българин“ от 13 юли 1878 г. Според това писмо, публикувано в бр. 73 на „Българин“ от 20 юли 1878 г., Т. Ковачов се абонира за вестника, когато бил в Букурещ. Първоначално Ходжата получавал вестника редовно, но откакто редакцията на „Българин“ се преместила в Гюргево, броевете започнали да пристигат в Свищов с голямо закъснение. Изразеното от Тодор Ковачов възмущение било посрещнато с ирония от издателите Христо Бъчеваров и Димитър Попов и им дало повод за отправяне на лични обиди към него в бр. 77 на „Българин“ от 3 август 1878 г.

¹⁷ В пенсионното дело на Тодор Ковачов се пази свидетелство на Свищовското общинско управление от 16 декември 1880 г., подписано от кмета на града Тодор Икономов, според което „Теодор Н. Ковачов притежава качествата“ да бъде адвокат – БИА, Пд. 1006 (кол.47, а.е.836), л.8.

¹⁸ Пак там, л. 9 – 10.

ца по-късно той става съдебен следовател при същото съдилище,¹⁹ а през февруари 1882 г. започва работа като изпълнителен съдебен пристав при Софийския окръжен съд.²⁰

От 21 март 1883 г. Тодор Ковачов изпълнява вече задълженията на „допълнителен член на Софийския окръжен съд“, но през април 1884 г. бил освободен от тази длъжност „поради премахването ѝ от Народното събрание“.²¹ Несъгласен с понижаването си, Ходжата отказал да върне поверените му дела и влязъл в конфликт с преките си началници. Обвинен, че превишава служебните си пълномощия, той бил дори отстранен от Софийския съд, а на 9 февруари 1885 г., по предложение на министъра на правосъдието, бил назначен за помощник на съдебния пристав при Раховското окръжно съдилище.²² Болезнено наранен от служебните неудачия, в началото на месец март 1885 г. Тодор Н. Ковачов се самоубива в Кремиковския манастир.²³ Няколко години преди тези трагични събития той се оженва, като от брака си имал две дъщери – Митана и Тодорка.²⁴

От така очергания жизнен път на Тодор Ковачов – Ходжата, най-голям интерес за историците на политическото ни Възраждане представлява периодът от пролетта на 1867 до пролетта на 1870 г. – период, характеризиращ се с непознати до този момент динамика и драматизъм в освободителните борби на българския народ. Период на засилена идейна конфронтация, на героизъм и

¹⁹ Държавен вестник (ДВ), г. III, бр. 3 от 28 януари 1881 г., с. 18.

²⁰ ДВ, г. IV, бр. 27 от 13 март 1882 г., с. 212.

²¹ БИА, Пд. 1006 (кол.47, а.е.836), л.11 – 15. В ДВ, г.VI, бр. 36 от 24 април 1884 г., с.2 е поместено официално съобщение на Министерството на правосъдието, според което, въз основа на предложение на Министъра на правосъдието Константин Помянов от 4 април 1884 г., с указ N67 на Александър I от 11 април 1884 г., Тодор Н. Ковачов е уволнен от длъжността допълнителен член при Софийския окръжен съд, „тъй като длъжността на допълнителните членове при съдилищата е унищожена вече от Народното събрание“.

²² ДВ, г. VII, бр. 20 от 28 февруари 1885 г., с. 3.

²³ В. „Търновска конституция“, бр.120 от 13 март 1885 г., с.3.

²⁴ БИА, Пд. 1006 (кол.47, а.е.836), л. 5. Ако се отчете отбелязаната в едно свидетелство на Софийско градско общинско управление от 23 май 1900 г. възраст на съпругата и двете дъщери на Тодор Ковачов – съответно 41, 16 и 14 г., то евентуалният брак на Ковачов може да се отнесе към 1880 – 1883 г.

саможертва, на рухнали надежди и на провалили се планове, но в същото време – и период на търсене на нови възможности, период на все по-осезаемо долавящо се желание за промяна на тактиката в борбата срещу Високата порта. На този именно фон, в средите на патриотично настроената ни емиграция, постепенно започва да се откроява и фигурата на Тодор Ковачов.

Привидно Ходжата не блестял с публицистичния талант на Добри Войников или Любен Каравелов, той не притежавал славата на Филип Тотю и Панайот Хитов, нямал и политическия опит на Иван Касабов и Димитър Ценович. За наблюдателните и любопитни европейски агенти той е непознат, и остава общо взето в онази група анонимни емигранти, за които в десетките дипломатически доклади от онова време се използва безликото название „бунтовни елементи“. Въпреки това, пряко или косвено, Тодор Ковачов – Ходжата участва във всички по-важни събития, маркиращи развитието на българското освободително дело през втората половина на 60-те години на XIX в. – от организираните четнически акции през 1867 и 1868 г., до двете обиколки на Васил Левски и опита на революционната емиграция да организира въстание в българските земи през 1869 г.

Първите сигурни свидетелства за причастността на Тодор Н. Ковачов към националнореволуционното ни движение се отнасят до пролетта на 1867 г., когато той активно се включва в подготовката на въстаническа чета в района на Турну Мъгуреле. Изворовите податки категорично подсказват, че организирането на тази чета трябва да се разглежда в контекста на възприетата по това време от почти цялата ни политическа емиграция идея да се предизвика въстание в България чрез прехвърлянето на чети от територията на Влашко и Сърбия. През втората половина на месец април 1867 г., паралелно, а в определени моменти и съгласувано с усилията на Върховното началство на Георги Раковски и на Добродетелната дружина в Букурещ, ТЦБК поискало от своите подчинени комитети да започнат набирането и въоръжаването на четници, като за целта била изработена и специална инструкция.²⁵ В съответствие с това решение комитетът в Турну Мъгуреле възложил на Тодор Ковачов – Ходжата и

²⁵ Бурмов, Ал. Таен Централен ..., 92 – 95.

на Васил Ганчев Плевналията да сформират чета от около 30-40 души, която трябвало да премине на юг от р. Дунав в района на с. Сомовит.²⁶

През месец май 1867 г. доброволците били вече готови, но по неизяснени все още причини, на Т. Ковачов се наложило да отсъства известно време от града. Това забавило прехвърлянето на четата и породило напрежение сред съмишлениците на местния комитет. Някои от четниците поискали дори да се разотидат. Както пише Данаил Попов на Иван Грудов, „тука нашите още стоят на место; очакват Тодораки Ковачова. Гледаме, че твърде много се забави и не знаеме коя е причината. Затова са в голямо неспокойствие приятелите ...“.²⁷

Междувременно, предизвиканата от четите на Панайот Хитов и Филип Тотю шумотевица поставила правителството на Румъния в деликатна ситуация, тъй като Високата порта и Западните велики сили открито обвинили Букурещ, че подкрепя прехвърлянето на въоръжени чети в пределите на Турция. За да засвидетелства лоялното си отношение към Портата, румънското правителство решило да вземе превантивни мерки за недопускане преминаването на нови чети на юг от р. Дунав, и на 24 май 40 български младежи от Турну Мъгуреле били демонстративно разоръжени.²⁸ Така планът на ТЦБК за прехвърляне на въоръжена чета в района на Турну Мъгуреле пропаднал, а според свидетелствата на Тома Хитров, Теофан Райнов, Иван Кършовски и други доживели до Освобождението поборници, Васил Ганчев Плевналията бил арестуван и интерниран в Питещ.²⁹ Каква точно е била съдбата обаче на другия войвода – Тодор Ковачов, не е много ясно.

Някои косвени податки, извлечени от по-късната корес-

²⁶ Бурмов, Ал. Четническото движение в България през 1867 г. В: Избрани произведения. Т. II, с.127; Грънчаров, М. Васил Ганчев в българското националнореволуционно движение през 60-те години на XIX в. ИПр., 1990, кн.11 – 12, с.49.

²⁷ БИА, ф.5, а.е.3, л.33 – 34 – Писмо на Данаил Попов, Турну Мъгуреле до Иван Грудов, Букурещ от 6 юни 1867 г.

²⁸ Велики, К. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850 – 1878). С., 1982, с.79.

²⁹ БИА, кол.47, а.е.249, л.41.

понденция на Ходжата с Панайот Хитов, дават основание да се предположи, че най-вероятно след провала на Турнумъгурелската чета Тодор Ковачов заминава за сръбската столица и се включва във Втората българска легия. Действително, в известните досега списъци на легионерите от есента на 1867 г. името на Ходжата не се среща, но в подкрепа на една подобна хипотеза могат да се приведат поне четири аргумента:

Първо – сред документалното наследство на Тодор Н. Ковачов липсват каквито и да било податки, доказващи неговия престой във Влашко от лятото на 1867 г. до пролетта на 1868 г. Сигурни свидетелства, че Ходжата отново е на румънска земя има едва от юни – юли 1868 г., когато той пребивава известно време заедно с Панайот Хитов в Браила, а впоследствие посещава сам Галац и Букурещ.³⁰

Второ – в периода от лятото на 1868 г., когато Втората българска легия е вече разпусната, до началото на 1870 г., когато Тодор Ковачов е обвинен от Васил Левски в предателство, Ходжата поддържа активни кореспондентски и лични контакти предимно с лица от средите на бившите легионери. Нещо повече, той непрекъснато информира Панайот Хитов за движението на отделни по-изявени участници в легията и помага на някои от тях да се настанят във Влашко. Показателен пример в това отношение е случаят с Петър Мишайков, който след установяването си в Турну Мъгуреле, отсяда в дома на Тодор Ковачов за повече от два месеца.³¹

Трето – В почти всички свои писма до Панайот Хитов, Тодор Ковачов не пропуска да изпрати специалните си поздрави до дядо Ильо, до Цеко войвода, до Йордан Попов, до Коста Лазарович – все лица, които той би могъл да познава добре и отблизо само от един по-продължителен престой в Белград. Прочее, в писмото си от 24 май 1869 г. Ходжата изрично моли войводата Панайот Хитов да поздрави „офицерите“ и да им яви, „че техните ученици съществуват и напредват“.³²

³⁰ БИА, ф.87, II А 9073 – Писмо на Тодор Ковачов, Галац до Панайот Хитов от 20 август 1868 г.; публ. ДСАВ, т. I, с.319.

³¹ БИА, ф.87, II А 9080 – Писмо на Тодор Ковачов, Турну Мъгуреле до Панайот Хитов от 13 февруари 1869 г.; публ. ДСАВ, т. I, 325 – 326.

³² БИА, ф.87, II А 9088 – Писмо на Тодор Ковачов, Турну Мъгуреле до Панайот Хитов от 24 май 1869; публ. ДСАВ, с.332.

Четвърто – Както вече беше отбелязано, по време на Сръбско-турската война от 1876 г. на Тодор Ковачов е поверено командването на едно от подразделенията в четата на Филип Тотю. Трудно е да се допусне, че подобен пост ще бъде поверен на човек без необходимия опит и знание. Още повече, че в оригиналния списък на тази чета Ходжата е отбелязан дори като офицер,³³ а внимателният прочит на животописните свидетелства за Тодор Ковачов насочва към извода, че единствената възможност той да усвои азбуката на военната наука е била Белградската легия. Включеният понастоящем в научно обръщение документален материал обаче не позволява все още да се изясни колко време Тодор Ковачов остава в Сърбия и кога по-точно той се завръща във Влашко.

Множество изворови податки подсказват, че в началото на 1868 г. комитетските дейци в Турну Мъгуреле подновили усилията си за прехвърлянето на въоръжена чета в българските земи, като и този път начело на подготовката застанал Васил Ганчев Плевналията. Но според едно писмо на живеещия в Александрия емигрант Атанас Кузма Топузаноглу до Иван Грудов, в началото на месец февруари 1868 г. Васил Ганчев бил арестуван, и заедно „с негови 2-3 народни българи“ бил отново вкаран в затвора.³⁴ Малко по-късно Плевналията бил изпратен в Букурещ,³⁵ като в хода на извършеното от румънската полиция разследване били намерени и конфискувани „голям брой оръжия и снаряжение, освен това и униформи, предназначени за българските бунтовници“.³⁶ Всичко това се отразило неблагоприятно върху дейността на местния комитет и разстроило по-нататъшната подготовка на замисляната турнумъгурелска чета.

По всяка вероятност, набирането и екипирането на четници от страна на българските родолюбци в Турну Мъгуреле се извършвало в рамките на една по-голяма и добре координирана инициатива.

³³ Петков, Д., Т. Билчев, Л. Георгиев. Филип Тотю ..., с.216.

³⁴ БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 59 – 60 – Писмо на Атанас Кузма Топузаноглу, Александрия до Иван Грудов, Букурещ от 21 февруари 1868 г.

³⁵ БИА, кол. 47, а.е. 249, л.41 – Свидетелство на Иван Кършовски, Теофан Райнов и Тома Хитров от 30 юни 1893 г.

³⁶ Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи. С., 1988, док. 27, с. 83 – Доклад на австро-унгарския генерален консул в Букурещ барон Карл фон Едер от 2 март 1868 г.

тива на революционната ни емиграция в Румъния и Сърбия, която трябвало да се осъществи през пролетта на 1868 г.³⁷ Показателна в това отношение е записката на английския консул в Русе Робърт Далиел от 13/25 януари 1868 г., в която той изрично отбелязва, че в най-скоро време се очаквало преминаването на български чети от Галац, Браила, Измаил, Гюргево и Турну Мъгуреле.³⁸ Все в тази връзка би трябвало да се разглежда и изразеното от Васил Левски желание в писмото му до Найдено Геров от 1 февруари 1868 г., да го освободят по-рано от легията, като преди да тръгне за в Българско, той искал да мине първо през Влашко.³⁹ Съвсем не е случаен и фактът, че тъкмо през март и април 1868 г. в Букурещ последователно започнали да пристигат Иван Кършовски, Еремия Петров, Иван Стоянов, Петър Мишайков, Васил Иванов Калофереца, Симеон Арнаудов и други напуснали вече Белград доброволци от Втората българска легия.⁴⁰ В този именно контекст логично би било да се очаква, че и Тодор Ковачов ще да е бил сред участниците в подготовката на замисляната за пролетта на 1868 г. въоръжена акция. За съжаление, липсват каквито и да било достоверни сведения, които биха подкрепили или напълно отхвърлили подобно предположение. Единственото сигурно нещо е, че през лятото на 1868 г. Тодор Н. Ковачов придружава Панайот Хитов в Галац и Браила,⁴¹ където войводата престоял известно време, след като напразно се опитал да убеди Хаджи Димитър и Стефан Караджа да не избързват с преминаването си в Българско.

До началото на месец октомври 1868 г. Ходжата остава в района на Браила и Галац, като най-вероятно, покрай подновената си търговска дейност – изкупуване и препродажба на зърнени храни, той внимателно следял съобщенията за съдбата на Хаджидимитровата чета, а през август и септември активно

³⁷ Маркова, З. Четата от 1868 година. С., 1990, 29 – 45; Шарова, Кр. Привременното Правителство в Балкана и комитетът в Букурещ през 1868 г. ИПР, 1988, кн.9, 28 – 32.

³⁸ Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи ..., док. 7, с.53.

³⁹ ДСВЛ, 4-6.

⁴⁰ БИА, ф.116, а. е. 3, л. 44 – 45; ф.87, П А 9275 и др.

⁴¹ БИА, ф. 87, П А 9073 – Писмо на Т. Ковачов, Галац от 20 август 1868 г. до П. Хитов, Белград; публ. ДСАВ, т.1, с. 319.

подпомагал и усилията на местната емиграция начело с Никола Балкански и Рафаил Атанасов, да организира прехвърлянето на нови чети в българските земи.⁴² Че такъв замисъл действително е съществувал и че съдържащите се в кореспонденцията на Тодор Н. Ковачов сведения за подобни намерения на браилските българи съвсем не са измислица, се вижда добре от донесенията на западноевропейските дипломати от онова време.⁴³ Показателни в това отношение са данните на италианския консул в Русе Александро ди Донато от 6/18 август 1868 г., според който всеки момент се очаквало прехвърлянето на голяма група въоръжени българи от Браила.⁴⁴ Сходна информация се съдържа и в донесенията от месец август 1868 г. на английския генерален консул в Букурещ – Артър Грийн и на управляващия австрийското консулство в Галац – Георг Йостерайхер.⁴⁵ Все в същата посока на разсъждение не би било излишно да се припомни, че по времето, когато Никола Балкански, Тодор Ковачов и Рафаил Атанасов ентусиазирано следят отзвуката от действията на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и търсят възможности за продължаване на започнатото от тях дело, по инициатива на Васил Левски към подготовка на нова чета пристъпват и турнумьгурелци, като той самият пък заминава за Зайчар, откъдето се надявал да набере допълнително доброволци за замисляното прехвърляне в българските земи. Документалното наследство на Тодор Ковачов – Ходжата показва обаче, че въпреки видимото активизиране на революционно настроената ни емиграция, опитите да се предприемат каквито и да било конкретни стъпки за осъществяване на нови въоръжени акции през лятото на 1868 г. претърпели неуспех. Ето защо в началото на октомври 1868 г. Ходжата заминава за Букурещ, а малко по-късно окончателно се завръща в Турну Мъгуреле.

Страхувайки се от политически усложнения, местните власти се опитали първоначално да принудят Тодор Н. Ковачов

⁴² Вж. писмата на Тодор Ковачов до Панайот Хитов от 20 август и 3 септември 1868 г. – ДСАВ, т.1, 319 – 321.

⁴³ Най-цялостно тази идея е развита от проф. Крумка Шарова – вж. **Шарова, Кр.** Привременното правителство в Балкана ..., 19 – 40.

⁴⁴ Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи ..., док. 132, с.234.

⁴⁵ Пак там, док. 133, с.236; док. 148, с.259 и др.

да замине за вътрешността на Влашко, но в крайна сметка се примирили с неговия престой в града и той останал в Турну Мъгуреле. Така следващите десетина месеца бележат кулминацията в революционната дейност на Ходжата. Той е в непрекъснати лични и кореспондентски контакти с Васил Левски, Панайот Хитов, Иван Касабов, Никола Балкански, Иван Кършовски, Димитър Общи и десетки други емигранти от Букурещ, Пловдив, Гюргево, Александрия, Питещ, Браила, Измаил. Постоянно информира войводата Хитов за всичко, което става във Влашко и за получените от България новини. Препраща Хитови писма до други дейци. Подпомага прехвърлянето на отпечатаните за втората обиколка на Левски прокламации в Никопол. Опитва се да проверява по странични канали съмнителните сведения, идващи от вътрешността на страната и т.н., и т.н. Освен с всичко това, през първите месеци на 1869 г. Ходжата се нагърбва и с подготовката на нова чета в района на Турну Мъгуреле, която трябвало да се включи в замисляното от Васил Левски и Панайот Хитов през същата тази 1869 г. въстание в България.⁴⁶ Показателно в това отношение е донесението на френския консул в Русе от 14 август 1869 г., в което подробно се разказва, че Тодор Ходжа и Даниел Папа [Данаил Попов] събрали край Турну Мъгуреле нова чета, но поради липсата на пари, трябвало да я разпуснат.⁴⁷

За влиянието на Тодор Ковачов в тогавашните революционни среди можем да съдим и по писмото на сподвижниците на групата „Млада България“ в Турну Мъгуреле до Кириак Цанков от 25 януари 1869 г., в което, предлагайки да изпратят брата на Данаил Попов – Кирица Попов към Рилския манастир, за да провери сведенията дали наистина там имало народни въстаници, те посочват като свой координатор именно Тодор Ковачов.⁴⁸

⁴⁶ Шарова, Кр. Новото в незавършената книга на Александър Бурмов „Образуване и начална дейност на БРЦК“. ИПр., 1997, кн.3, 102 – 105; Шарова, Кр. Любен Каравелов и Джузепе Мацини (Към въпроса за европейските измерения на българското революционно движение). В: сб. Модерният историк. С., 1999, 174 – 175; 178 – 179.

⁴⁷ Българското националнореволюционно движение 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т.1, С., 1992, док.175, с.288.

⁴⁸ Симеонов, Цв. Писма и документи на Данаил Христов Попов от периода 1867 – 1909 г. ИДА, кн. 45, 1983, док. 5, 94 – 95.

След завръщането на Левски във Влашко обаче, Ходжата остава малко или повече встрани от събитията, довели през есента на 1869 г. до създаването на БРЦК. Действително Апостола на няколко пъти посещава Турну Мъгуреле и се среща с Тодор Ковачов, но като цяло активната работа по консолидирането на новия революционен комитет се осъществява в Букурещ, където по това време вече живее и Любен Каравелов. Ходжата продължава редовно да пише на Панайот Хитов, но отговорите на войводата стават все по-редки, а осведомеността и точността в сведенията на Ковачов намаляват. В тази нова за Тодор Ковачов обстановка идва и писмото на Левски от 13 май 1870 г., в което, позовавайки се на получена информация от Свищов и Турну Мъгуреле, Васил Левски обвинява Ходжата в предателство и настоява Панайот Хитов да прекрати контактите си с него.⁴⁹

За съжаление, историческата ни наука не разполага с категорични податки какво е дало основание на Васил Левски да оттегли доверието си от Тодор Ковачов и по такъв категоричен начин да го обвини в предателство. Не е много ясно и какви точно са били сведенията, които Апостола е получил срещу Ходжата от Турну Мъгуреле и Свищов. Така конкретните причини, довели до изолирането на Тодор Ковачов от комитетските дела през пролетта на 1870 г., продължават да са забулени с неизвестност и до днес. Би могло да се предположи само, че най-вероятно, до промяната в отношението на Левски към Ходжата, се стига под влияние на събитията около залавянето от турските власти на установилия се в Берковско Васил Ганчев Плевналията.

На 11/23 септември 1869 г. съмишлениците на „Млада България“ от Цариград информирали революционните дейци във Влашко с шифровано писмо, че след като Плевналията бил хванат в резултат на предателство, властите извършили арести и на други съзаклятници от Зайчарско и Русенско.⁵⁰ Съобщенията от турската столица предизвикали сериозни смущения в средите на турнумъгурелските българи, тъй като тъкмо местните дейци били най-подробно запознати както с плановете на Васил Левски за организиране на въстание в българските земи през лятото на

⁴⁹ ДСВЛ, док. 6, с.13.

⁵⁰ БИА, ф.154, а.е. 21, л.24.

1869 г., така и с конкретния замисъл на Васил Ганчев. На практика, до завръщането на Левски във Влашко в края на август 1869 г., цялата информация за движението на Апостола и на Плевналията преминавала предимно през Тодор Ковачов и Данаил Попов. Неслучайно прокрадващите се по страниците на в. „Дунавска зора“ съобщения за съдбата на Васил Ганчев произхождали от Турну Мъгуреле. Малко след това избухнал и скандалът за шпионската роля на Светослав Сапунов и Теофан Райнов. Засилили се и критиките срещу групата на Георги Живков и Иван Кършовски, с които Тодор Ковачов бил много близък. В тази атмосфера на взаимна подозрителност, съмненията към Тодор Ковачов лесно покълнали и в крайна сметка довели до суровата присъда на Апостола от 13 май 1870 г.

В подкрепа на една подобна хипотеза за причините, довели до откритите обвинения срещу Ходжата, може да се приведе бележката на Любен Каравелов към Данаил Попов, отпечатана в бр. 11 на в. „Свобода“ от 18 януари 1870 г., чрез която Каравелов отказва да се меси в „домашните работи“ на турнумъгурелци и саркастично им препоръчва да си извикат по-добре кадията из Русчук, за да може той да ги помири.

В крайна сметка обвиненията срещу Тодор Ковачов остават недоказани и след 1870 г. никой не ги повдига повече. Да си припомним, че през 1876 г. никой не възразява Ковачов да се включи в подготовката на четите на Христо Ботев и Таньо Стоянов. И ако по-младите гюргевски дейци може и да не са знаели за някогашните съмнения на Левски, то Данаил Попов и Димитър Ценович са били добре запознати с тях, но нито единият, нито пък другият не подновяват обвиненията срещу Ковачов. Все в същата посока на разсъждения не би било излишно да се отбележи, че след Освобождението, когато политическата партизанщина на строителите на Нова България изкарва наяве и най-малките подробности около набедените някога турски предатели и шпиони, името на Тодор Ковачов отново не се споменава от никого.

При едно внимателно вглеждане в документалните фрагменти за живота на Ходжата, от поизбелелите архивни страници, изписани с почерка на Панайот Хитов и Данаил Попов, на Иван Кършовски и Рафаил Атанасов, на Васил Левски и Иван Касабов,

се очертава силуетът на един обикновен възрожденски българин със своите си добродетели и слабости, със своите си лични успехи и драми. Лишен от театралното самохвалство на едни, чужд на користолюбието на други, Годор Ковачов е сред малцината наши поборници, които остават извън полезрението на общественото внимание. Дали от скромност или пък поради останалата дълбоко в него натрапчива отсянка за някаква си несъществуваща вина, след Освобождението той не се впуска да търси облаги за миналите си заслуги. Нещо повече. Дори собствената му съпруга узнава за неговата причастност към революционното движение едва години след кончината му и то съвсем случайно – от страниците на нашумялата по онова време книга на Филип Симидов за „прочутия Филип Тотю“. Подчертавам всичко това не за да „реабилитирам“ голословно Ковачов пред съда на историята, а за да отбележа само, че днешните поколения българи сме все още в дълг към подобните на Ходжата революционни дейци.

Ангел Кънчев като помощник на Васил Левски

Родната историопис отдавна и заслужено е отредила на Ангел Кънчев мястото на един от най-близките и най-достойни съмишленици на Васил Левски. Оскъдните автентични свидетелства, с които разполагат изследователите обаче, не позволяват все още да се възстанови пълният обем и характерът на свършеното от Ангел Кънчев в качеството му на помощник на Левски. Малкото пощадени от времето документи пък поставят редица дискуссионни въпроси, чиито ясни отговори биха хвърлили по-обилна светлина върху реалните заслуги на Ангел Кънчев в освободителните борби на българския народ, и биха обогатили съществено представите ни за развитието на комитетското дело през есента и зимата на 1871 г. Без претенции за изчерпателност, ще се опитам да изложа личната си позиция по част от тези все още нерешени, но важни за историята на политическото ни Възраждане въпроси.

1. За задачите, с които е натоварен Ангел Кънчев, когато преминава от Влашко в Българско

В научната книжнина трайно е залегнал тезисът, че Ангел Кънчев пристига в Ловеч през август 1871 г., за да стане помощник на Апостола. За съжаление, българската историопис не разполага с достоверни сведения, които да разкриват кога и от кого младият тревенец е упълномощен да поеме подобни задължения. Според най-популярната версия, още докато се готвел за последните си изпити в Табор, у него се оформя решението да се завърне в Българско, за да се включи, според силите си, в комитетските дела. Срещите в Белград с Панайот Хитов и Любен Каравелов допълнително подхранват желанието му за пряко ангажиране в подготовката на бъдещата революция и го улесняват в осъществяването на контакта с Данаил Попов, а чрез него – и с

вътрешните дейци.¹ Повечето автори приемат при това, че Кънчев идва в Ловеч не като обикновен симпатизант на делото, а с препоръките на БРЦК да поеме функциите на втори помощник на Левски.² Прочее, каквито и да било доказателства в подкрепа на подобни твърдения липсват. Единственият сериозен аргумент, често цитиран от изследователите, е споменът на Панайот Хитов, че при него дошъл Ангел Кънчев и помолил да го препоръча на Дякона за „да вземе и той участие у работата“.³

Можем ли да се доверим напълно на Хитов обаче? За повечето хъшове от онова време опитният войвода е бил действително авторитет, и напълно допустимо е Ангел Кънчев наистина да е разчитал на неговото застъпничество пред Левски. Но дали всеки, който би отишъл при влиятелния войвода, можеше веднага да бъде предложен за помощник на Левски, и което е още по-странно, знаейки колко внимателно Апостола подбира своите най-близки довереници, с какво Ангел Кънчев е бил по-различен от многото други емигранти, че да бъде веднага допуснат до ръководните структури на Вътрешната комитетска организация? Едва ли само демонстрирането на желание за участие в революционната борба би било достатъчно условие, за да бъде възпитаникът на Таборското земеделско училище препоръчан на Левски.

Ангел Кънчев притежава, разбира се, преимущество да се познава и с Хитов, и с Левски още от общия им белградски период (1867 – 1868 г.), т.е. той не е нито някой анонимен авантюрист, нито поредният поразпален юноша, който тепърва трябва да се доказва, че е искрен патриот и че е съпричастен на освободителното дело. Да не забравяме обаче какво ни разкрива другият, често използван от изследователите източник за пътуването на Кънчев до сръбската столица през лятото на 1871 г. – спомените на Никола Обретенов. Известният русенски деец препредава всъщност само един откъс от

¹ Унджиев, Ив. Васил Левски. Биография. С., 1993, 455 – 456.

Бурмов, Ал. Български революционен комитет (1868 – 1877). – В: Избрани произведения. Т. 3. С., 1976, с. 28; Пенчев, К. Ангел Кънчев Ангелов (биографичен очерк). – В: Ангел Кънчев (120 години от рождението му). Габрово, 1970, с. 6; Ванев, Г. Ангел Кънчев (биографичен очерк). С., 1957, с. 15 и др.

³ Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дело, извори. Т. 1. С., 1929, с. 672.

писмото на Ангел Кънчев до Иван Данев от 3 юли 1871 г., в който съвсем ясно се казва: „Крайна нужда ме накара да се отбия в Белград и да търся помощ за да мога да си отида в Българско. Господин Панайот Хитов ми даде 2 австрийски жълтици ...“.⁴ Къде в този текст откриваме доказателство, че Кънчев тръгва за Белград, за да получи препоръките на войводата Хитов? Точно обратното. От признанието на самия Кънчев става ясно, че той прибегва до помощта на Панайот Хитов не защото целенасочено е търсел неговото застъпничество за пред Левски, а заради личните си финансови затруднения.

Как да тълкуваме в крайна сметка информацията, която двата документа ни дават? Ако трябва да бъдем обективни, без да украсяваме и да натъкмяваме известните ни вече факти, трябва да признаем, че не разполагаме с никакви убедителни доказателства, че Ангел Кънчев тръгва от Белград за в Българско, за да стане помощник на Левски. И в подкрепа на подобна констатация е достатъчно да се приведат същите тези хитови спомени, в които войводата недвусмислено заявява пред Кънчев: „не се меся, защото не ме слушат и му разказах всичко и му казах на кой начин ще се намери с Дякона и как трябва да работят и му бях поръчал да ми пиши доколко са напреднали с успеха си ...“.⁵

Преди близо четвърт век, допълнителен и съществен шрих към пребиваването на А. Кънчев в Белград през юли 1871 г. предложи проф. Крумка Шарова. В опитите си да реконструира част от незапазените писма на водещите по това време комитетски дейци, тя достигна до извода, че изпращането на Ангел Кънчев при Дякона е свързано повече с преговорите, които Панайот Хитов и Любен Каравелов водят през юли 1871 г. в сръбската столица с левите омладинци.⁶ Възприемайки идеята за подготовка на общо въстание със сърби, бошняци и херцеговци, двамата поискали да информират подробно Апостола за постигнатите предварителни договори и да съгласуват бъдещите си действия с него. Намерението на А. Кънчев да се завърне в България им предоставяло

⁴ **Обретенов, Н.** Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 130.

⁵ **Страшимиров, Д.** Васил Левски ..., с. 672.

⁶ **Шарова, Кр.** Опит за реконструкция на незапазени писма на В. Левски, Л. Каравелов, Д. Ценович, Д. Хр. Попов и други дейци на БРЦК (септември 1871 – април 1872 г.). – В: ИДА, кн. 53, 1987, 31 – 41.

добра възможност да направят това, и то чрез доверен човек. Както изтъква проф. Шарова, подобна мисия „била несъмнено от такова естество, че можела да се повери на сигурен човек, а не на лист хартия“.⁷ Че тъкмо такава е била първоначалната задача на Кънчев – да представи на Левски възможностите за общи действия с другите южнославянски народи, а не да стане негов помощник, Крумка Шарова доказва и с конкретни аргументи, извлечени от запазената и разменена през юли-септември 1871 г. кореспонденция между Панайот Хитов, Ангел Кънчев, Данаил Попов и Васил Левски. Особено показателен в това отношение е един пасаж от писмото на войводата Хитов до Левски от 30 юли: „Ето принасящият писмото ми ще ви разкаже за много работи и ще видите дали е тъй или не. А ще ви моля да ми отговорите или упълномощите някой от вас да дойде да се споразумеем и да говорим подробно за всичко“.⁸

Съвсем наскоро, Веселина Антонова предложи още една възможна посока за интерпретация на характера на мисията на Ангел Кънчев – изграждането на частен революционен комитет в Русе.⁹ Намирам аргументите на колегата В. Антонова за убедителни. Русенският комитет е бил действително изключително важен както за ВРО, така и за БРЦК, и напълно е възможно Любен Каравелов целенасочено да е възложил на младия тревненец да създаде здраво революционно ядро в града. Считам обаче, че направените от проф. Крумка Шарова и от Веселина Антонова изводи и оценки не изчерпват докрай темата за задачите, с които Кънчев се завръща през август 1871 г. в Българско. Защо да не потърсим отговорите на интересуващите ни въпроси кой и с каква цел изпраща Ангел Кънчев при Апостола в контекста на отношенията между Панайот Хитов и Васил Левски?

Знайно е, че тъкмо през пролетта и лятото на 1871 г. напрежението между Дякона и неговия някогашен войвода ескалира заради идейните различия помежду им относно начина, по който трябва да се подготвя и да се води борбата срещу Високата порта.

⁷ Пак там, с. 34.

⁸ **Страшимиров, Д.** Васил Левски ..., с. 325.

⁹ **Антонова, В.** Ангел Кънчев – 160 години от рождението му. – В: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 12. С., 2010, 132 – 134.

Особено показателно в това отношение е писмото на Левски до Хитов от 10 май 1871 г., в което Апостола изрично заявява: „Пишетте: чи ми са радватите на работити ми, като ма съветовате да са варда да не би направим някаква погрешка, защото времената ни носат сега погрешки? Как си ми разбрал работити, чи ми са радваш тъй сляпо? И как разбираш времето! Във Влашко и Сърбия или в Българско? ... Защо ще отидиш в Сърбия и защо искаш да додиш сами в Стара планина? От тия ти планове твои, ходини и дохождани, разбира се, че ни не вярваш, затова ни ги и неразясняваш. Следователно крийш се от нас, тогава и ний от тебе?... Проклет да си в българското име, ако ти само извлечеш нещо из писмата ни и кажиш другиму, докато не ти се е позволило от Привременното правителство из Българско“.¹⁰

Строгийт и назидателен тон, с който В. Левски пише на П. Хитов, неминуемо е наранил самолюбието на войводата и това е повече от очевидно. Неслучайно Хитов с горчивина и обида си припомня какво е казал на дошлия при него Кънчев: „не се меся, защото не ме слушат“. Желанието на Ангел Кънчев да се завърне в Българско и да се включи в комитетското дело открива пред Хитов възможност не само да запознае подробно Левски с постигнатите договорености за общи действия със сърби и черногорци, но и да проучи с помощта на доверен човек доколко твърденията на Дякона за свършеното от него са истинни. Тъкмо в тази посока може да се тълкува и една от ключовите за характера на мисията на Ангел Кънчев податки – бележката на Кънчев до Хитов от 29 септември: „Бай Панайоте, додох, видях и в истинността на гореизложеното се убедих. Освен да додите тука, другото сичко е лъжа! Ваш А. Кънчев.“¹¹

2. За изпращането на Ангел Кънчев от Левски във Влашко

Всички биографи на Ангел Кънчев отделят подобаващо място в изследванията си на неговата конкретна дейност като помощник на Апостола. Сред известните факти за различните

¹⁰ Васил Левски. Документи в два тома. Т. 2. Автентичен текст . Исторически коментар. С., 2009, 36 – 37.

¹¹ Пак там, с. 58.

задачи, които той изпълнява, често се отбелязва и намерението на Дякона да изпрати своя помощник във Влашко във връзка със замисленото обсъждане на „Наредата“ от емигрантските комитети, преди нейното окончателно приемане. В научната литература се твърди обаче, че заради въведената от властите карантина по Дунав, проектираното пътуване на Кънчев не се осъществява.

Критичният анализ на документалното наследство, отнасящо се до комитетското дело от края на 1871 г. до началото на 1872 г., ми дава сериозно основание да допусна, че Ангел Кънчев е успял все пак да изпълни поставената му от Левски задача. Както е добре известно, в писмото си до Данаил Попов от 29 септември 1871 г. Апостола споделя, че се е срещнал с Кънчев „и от сега вече А. К. остава с мене на нашата работа и до край“.¹² Между 1 и 3 октомври двамата, придружавани от Марин поп Луканов, пътуват до Плевен. Около 6-7 октомври започва съвместната обиколка на Левски с Димитър Общи и Ангел Кънчев, завършила на 15 ноември, когато тримата се завръщат в Ловеч. През следващите десетина дни в града се провежда прословутото заседание с членовете на Ловешкия комитет, на което след продължителни разисквания по повод изразеното от Димитър Общи недоволство от недоверието на Васил Левски към него, е решено двамата помощници да получат по-голяма самостоятелност. Съдейки по писмата на Апостола до Данаил Попов и до Теофан Райнов от 25 ноември 1871 г., точно по това време се оформя и идеята за изпращането на Ангел Кънчев във Влашко.¹³

Писмото на Иван Драсов до Данаил Попов от 14 декември 1871 г. показва, че Ангел Кънчев тръгва за Влашко непосредствено след 25 ноември, но „се върна без да може да отиде там“, заради наложената от властите карантина по границата.¹⁴ Тази именно информация е и основният аргумент за наложилата се в научната книжнина теза, че замисленото пътуване действително не се осъществява, но как да обясним тогава защо месец по-късно Ив. Драсов пише на Д. Попов (10 януари 1872 г.): „А. К. пратихме за там и тая

¹² Пак там, с. 59.

¹³ Пак там, 62 – 64.

¹⁴ Иван Драсов в българското националнореволуционно движение (1871 – 1877 г.). Документален сборник. Варна, 2007, с. 25.

неделя го очакваме да се завърне“.¹⁵ Ако съпоставим сигурните свидетелства, че на 11 януари 1872 г. Кънчев е в Русе, където получава от местния комитет 1000 гроша, то допустимо е да се мисли, че помощникът на Левски преминава през града, завръщайки се именно от Влашко. И още нещо. В писмото си до Анастас поп Хинов от 25 август 1872 г. самият Апостол отбелязва, че бил дал на Кънчев пълномощно „отдето ма викаха, да каже всичко щото знае и от като са завърна, няма за много почина ...“¹⁶. Според мен и двете писма подсказват, макар и косвено, че в крайна сметка Ангел Кънчев е съумял да изпълни поставеното му от Левски поръчение и най-вероятно това е станало в началото на м. януари 1872 г.

Някои автори свързват новата мисия на Кънчев с евентуалното обсъждане на „Наредата“ с представителите на емигрантските комитети. Крумка Шарова, не без основание приема пък, че Данаил Попов и Ангел Кънчев са упълномощени да запознаят Любен Каравелов със състоянието на работата на вътрешните комитети и особено с възникналия спор около правомощията на двамата помощници на Апостола.¹⁷ Като приемам за основателни горните предположения, склонен съм да твърдя, че сред въпросите, които Ангел Кънчев е трябвало да обсъжда с емигрантските дейци, е била и темата за готовността на българите да се включат в изпълнение на замисъла за скорошно общо въстание със сърби и черногорци. Събраната по време на обиколката на В. Левски, Д. Общи и А. Кънчев информация за реалното състояние и възможностите на комитетската организация е била най-сериозният аргумент на Левски срещу всякакво прибързано обвързване с плановете на омладинците, привърженици на каквото имало в средите на емиграцията както в Сърбия, така и във Влашко.

3. За авторството на „Наредата“

Родната историография отдавна е свързала и свързва „Наредата на работниците за освобождението на българския народ“ с името на Васил Левски. Нещо повече. Проектоуставът на БРЦК се оценява като единственият програмен документ на Апостола

¹⁵ Пак там, с. 27.

¹⁶ Васил Левски. Документи в два тома ..., с. 137.

¹⁷ Пак там, с. 229.

и като най-ярката, най-демократичната, най-прогресивната и най-завършената идейна платформа на българското националноосвободително движение. Самото поставяне под съмнение на авторството на Левски се възприема като груба манипулация, като истинско посегателство върху един от скрижалите на политическото ни Възраждане. За добрите познавачи на документалното наследство на прословутото комитетско десетилетие обаче въпросът кой и кога написва „Наредата“ съвсем не е неоснователен, тъй като редица преки и косвени податки насочват към активното участие на Ангел Кънчев в изработването на този изключително важен за развитието на ВРО и на БРЦК документ. Достатъчно е да припомним знаковата позиция на Димитър Страшимиров, който, подчертавайки, че „произхождението на уставопроекта в ръкопис е нещо твърде тъмно“¹⁸, допуска възможността, „щото проектът да е бил изработен заедно от двамата дейци в България – Левски и Кънчев с предварително споразумение с Каравелова“¹⁹. От историографска гледна точка е любопитно да се отбележи, че докъм 40-те години на миналия век, благодарение на свидетелствата на Данаил Попов, Никола Обретенов, Христо Иванов-Големия, Иван Драсов, тезата за съавторството на Ангел Кънчев е била значително по-популярна. Едва след отпечатването на капиталния труд на Иван Унджиев за Левски, където се отделя подобаващо място и на „Наредата“,²⁰ съмненията са категорични отхвърлени.

Осъзнавам, че с оглед на включените в научно обръщение документални материали, кой знае какво ново по темата не би могло да се каже. Обективният прочит на аргументите на Иван Унджиев показва обаче, че обвиненията срещу гореизброените дейци в преиначаване на фактите, са неубедителни. В същото време трудно може да се обори тезата, че „Наредата“ е колективно дело. За съжаление, дали поради ширещата се в средите на професионалната ни гилдия автоцензура, било поради някакви други съображения, публичен дебат или каквото и да било инакомислие по този щекотлив въпрос не се допускат. Единственото

¹⁸ **Страшимиров, Д.** История на Априлското въстание. Второ фототипно издание. С., 1996, с. 94.

¹⁹ Пак там, с. 116.

²⁰ **Унджиев, Ив.** Васил Левски. Биография. С., 1947.

изключение в това отношение през последните десетилетия е официалното признание, че §8 и §9 от Наказателния закон към „Наредата“ са дело на Ангел Кънчев.²¹ Искрено се надявам, 175-та годишнина от рождението на Васил Левски да послужи като повод за едно сериозно обсъждане между специалистите на всички „за“ и „против“ участието на помощника на Левски в съставянето на „Наредата“, за да може веднъж завинаги спорът да се разреши в полза на историческата истина.

²¹ Вж. бележките към „Наредата“ в сб. Васил Левски. Документи в два тома ..., с. 54.

Опит за групов портрет на сподвижниците на Васил Левски (историографски проблеми)¹

В голямата тема за Васил Левски и българското национално-революционно движение проучванията, посветени на съратниците на Апостола, имат своите отколешни традиции. Още първите биографи на Левски отделят подобаващо се място в своите съчинения на най-близките му сподвижници, отбелязвайки техните конкретни заслуги и роля за успеха на неговите начинания.² Все през десетилетията непосредствено след Освобождението се появяват и първите по-кратки или по-обширни очерци за такива фигури от близкото обкръжение на Левски като Ангел Кънчев, отец Геннадий, Христо Иванов-Големия, Данаил Попов.³ С годините интересът към съратниците на Левски се засилва. Издават се техни спомени и документални наследства, подготвят се популярни и по-солидни научни биографии. Подобаващо място техните имена заемат и в множеството юбилейни сборници и вестници за Левски, в регионалните поселищни проучвания, в разнообразните и твърде ценни издания на местните музеи, архиви, землячески дружби. Изобщо, съвременната българска историография разполага със солидно количество публикации за сподвижниците на Апостола, което допринася съществено не само за по-цялостното осветляване

¹ Текстът е публикуван в: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 9. С., 2007, 19 – 26.

² **Кирков, Г.** Васил Левски (Дяконът). Черти от живота, дейността и трагическата му кончина. С., 1882; **Стоянов, З.** Васил Левски (Дяконът). Чърти из живота му. Пловдив, 1883; **Заимов, С.** Васил Левски – Дяконът. С., 1895 и др.

³ **Кършовски, С.** Василий Левски и Ангел Кънчев в Елена. Спомени. Търново, 1880; **Симидов, Ф.** Отец Геннадий. – Поборник-опълченец, 1, 1898, № 3, 1 – 2; същ. Христо Иванов (Големия). – Поборник-опълченец, 1, 1898, № 2, 10 – 12; № 3, 11 – 12 и др.

действието на Левски, но и за по-пълното осмисляне мащабите на неговото дело.⁴

Без да правя подробен и аналитичен преглед на вече постигнатото, достатъчно е, струва ми се, да отбележа христомайтийните в това отношение трудове на Любомир Дойчев, Петър Чолов, д-р Параскев Стоянов, биографиите на Димитър Ценович, Данаил Попов, Ангел Кънчев, Атанас Узунов, Димитър Общи, Матей Преображенски, Тодор Пеев, Кольо Ганчев и т.н. и т.н.⁵ Всички те осезаемо разширяват нашите представи за хода на политическото ни Възраждане, обогатяват с нови и нови детайли развоя на борбите за освобождение на България, и още нещо. В известен смисъл, тези публикации са атестат и за зрелостта на родната хуманитаристика, тъй като недвусмислено показват, че сме преодолели една от илюзиите на романтичната историопис, според която историята се прави само от водачите, само от героите. В тази, на думи отдавна отречена, но ширеща се в писанията ни схема, дейците от по-задните редички на историята продължават да остават анонимни. Техните безлики силуети се споменават обикновено само като цифри, а в драматичните конфликти на предосвобожденската ни история те присъстват най-често като статистика или като фон. А, тъкмо без тях, нито Левски би могъл да стане Апостол на свободата, нито пък самото ни национално Възраждане би могло да постигне това, което ни е завещало. Тъкмо това ми изначално разбираше за мястото и ролята на отделната лич-

⁴ **Васил Левски и неговите сподвижници.** Исторически и родови изследвания. – В: Родови четения, №5, 1994 и № 9, 1997; **Йонков, Хр.** Старозагорският революционер Кольо Ганчев. Стара Загора, 1995; **Луканов, П.** Възрожденският деец поп Лукан Лилов и неговият род. В. Търново, 1999; **Милтенова, М.** Обирът на Орханйиската хазна (1872). Диарбекирски заточеници от Орхание и Орханйиско. С., 2001; **Родове на основатели на Плевенския революционен комитет и диарбекирските заточеници.** Плевен, 1995; **Симеонов, Цв.** Данаил Попов. Чистонародният деец. Живот и дело (1840 – 1909). С., 1987; **Станоев, И.** Димитър Общи. Доброволец до причастието. С., 1993; **Пеев Т.** Научни изследвания. С., 1994 и др.

⁵ **Дойчев, Л.** Сподвижници на Апостола. С., 1981; същ. Сподвижнички на Апостола. С., 1984; **Стоянов, П.** Градът Ловеч като център на Българския Централен Революционен комитет, столица на Васил Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков. Ловеч, 1901; **Чолов, П.** На Левски най-верни другари. С., 1965

ност ме мотивира да направя и настоящето изложение, в което ще се опитам да представя някои мои историографски наблюдения за проблемите, пред които се изправя всеки изследовател, поставящ си за задача да очертае облика на „работниците за освобождението на българския народ“ от времето на Левски.

Поне три обстоятелства от принципно естество правят трудно изпълнима задачата да се изгради груповият портрет на сподвижниците на Васил Левски. Първата трудност произтича от липсата на достатъчно ясни и аргументирани критерии, по които да преценим кои измежду симпатизантите на революционното дело от края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. бихме могли да причислим към категорията „съратници на Левски“.

Едно от безспорните качества на Васил Левски като организатор и ръководител на българската национална революция е неговото умение да печели доверието на хората, да открива и привлича съмишленици там, където други преди, а и след него, не успяват да намерят нужната подкрепа. Ако приемем, че Апостола започва да се откроява и изявява като самостоятелен политически деец от Първата си обиколка, т.е. от декември 1868 г. насетне, то само за четири години той успява многократно да премине през десетки селища от двете страни на Стара планина. Среща се и се запознава със стотици хора, като повечето от тях приемат неговото идейно кредо, доверяват му се и активно се включват в освободителната борба. Независимо, че контактите с повечето от тях имат инцидентен характер, независимо кой какъв пост заема и какви задачи изпълнява, независимо кой колко пъти ще се среща и лично ще подпомага Левски, в по-широкия смисъл на думата всички те са сподвижници и съмишленици на Апостола, защото комитетската тайна ги свързва веднъж завинаги и ги прави неделима част от една и съща конспиративна общност. И за да не прозвучи това твърдение някак декларативно и общо, ще си позволя два примера.

Първият се отнася до Вульо Ветъв от с. Видраре. Ако се доверим на известните ни факти, двамата се срещат само два пъти – веднъж при създаването на комитета във Видраре, и втори път – около 12-15 август 1872 г. при организирането на злополучното нападение в дома на Денчо Халача в Ловеч. При това, включването

на видрарския куриер в Ловешкото приключение става действително случайно, поради както сам той признава, невъзможността на видрарци да изпратят за помощник на Левски „някай друг“. Две мимолетни срещи, но с огромни последици и за Апостола, и за революционното дело. Прочее, епизодът в Ловеч е единственият документиран случай, в който виждаме Левски да прибегва до употреба на оръжие. Като какъв ще определим при това положение Вуто Ветъов? Съратник ли е той на Левски или не?

Вторият пример се отнася до позабравения Иван Фетваджиев от Калофер, чието тезкер е открито заедно с други комитетски книжа в попадналото в полицията сако на Левски, измъкнато му в Сопот в началото на юли 1869 г. Неприятният инцидент, довел до арестуването и осъждането на Иван Фетваджиев, се случва преди още Левски да започне да гради ВРО. В този смисъл не бихме могли да твърдим, че предоставяйки тезкерето си на Васил Левски, младият калоферец е имал съзнанието, че участва в националната революция. Тази постъпка обаче му коства години в Пловдивския зандан и без да е бил член на комитетската организация, преживените неволи и страдания не го правят по-малко съратник на Апостола от който и да е било от най-близките помощници на Левски.

Подобни примери могат да се дадат и с други известни или по-малко известни дейци от периода 1869 – 1872 г. Тези примери дават основание, според мен, без никакви колебания, говорейки за сподвижниците на Левски, да включваме в тази общност не само най-близките му помощници, куриери, ятаци, но и всички онези, които съзнателно приемат да служат на революционната кауза. Родната ни историопис обаче все още не е в състояние да очертае на това именно национално ниво груповия портрет на тези, които припознават Левски за свой водач и застават зад него в борбата за освобождение на България. Ние все още не можем да посочим реалната цифра не само на положилите клетва и на действително редовните членове на революционните комитети из Влашко и България, но дори продължаваме да спорим кога и кои точно комитети са създадени до края на 1872 г. Колко е техният брой – 50, 100 или повече? И кои от тях наистина са създадени от Левски и с колко от тях той поддържа активна връзка?

В научните ни среди отдавна са придобили популярност събраните навремето от проф. Степан Сиделников данни, според които до гибелта на Апостола функционират 95 революционни комитета и 57 революционни групи. През следващите 2-3 години техният брой нараства с още 25, така че при саморазпадането на БРЦК през 1875 г. организацията е разполагала с общо 177 комитета и групи.⁶ Анализиранията от проф. Сиделников информация показва, че в тези 177 комитета и групи са били ангажирани 1846 души, от които 33,3% са селяни, 20,9% – занаятчии, 15,2% – търговци и ханджии, 11,5% – учители, 7,1% свещеници и монаси. Останалите социални групи в тогавашното възрожденско общество са представени твърде символично.⁷ За съжаление това са единствените по-обобщени щрихи, с които бихме могли да очертаем облика на комитетските дейци от времето на Левски. Какви са тяхната възраст, образование и професия, какви и колко езика знаят, семейното им положение, социалният им статус, какъв е техният политически и обществен опит, какви идеи изповядват, съдбата им след Освобождението? Това са само част от въпросите, на които ние все още нямаме ясен отговор. При това, да не забравяме, че цитираните цифри са отпреди повече от 30 години. През този период у нас се появиха немалко нови публикации на документи и изследвания, допълващи и доразвиващи постигнатото през 60-те години на миналия век. Очевидно, назрял е вече моментът, натрупаният нов материал да се осмисли критично и на тази именно основа да се направи пореден опит за изготвяне на по-цялостен и по-реалистичен портрет на участниците в революционните дела по времето на Левски.

Второто обстоятелство, което ни ограничава при опитите да възпроизведем груповия портрет на съратниците на Апостола, произтича от конспиративния характер на неговата дейност. Имам предвид, че реконструирайки заслугите на един или друг поборник от епохата на комитетското десетилетие, ние боравим

⁶ Сидельников, С. К вопросу о революционных комитетах и группах в период деятельности Болгарского революционного центрального комитета (1869 – 1876). – В: 100-летие Освобождения Болгарии от османского ига. 1878 – 1978. Москва, 1978, с. 133.

⁷ Пак там, с. 136.

с крайно фрагментарен автентичен изворов материал. В редица конкретни случаи, основното градиво за запълване на сериозните празноти в информацията за Вътрешната революционна организация и особено за членовете на Частните революционни комитети са следосвобожденските спомени. Противоречиви и обагрени от лични пристрастия, този вид източници „пренареждат“ не само заслугите на отделните дейци, но и тяхното място „до“ или „близо“ до Апостола. Емблематични в това отношение са някои от мемоарните текстове на Филип Симидов, Никола Обретенов, Иван Андонов и т.н. Но не само за това е думата. По-важно е, че оцелялото документално наследство на комитетската организация ни предоставя твърде оскъдна информация за ежедневните контакти на Апостола, за неговите реални отношения с хората, с които се среща и с които заедно подготвя народа за въстание, за това доколко той сам, по своя си аршин премерва кой колко струва и в зависимост от това приема едни за свои близки другари, а други държи на дистанция.

Малко знаем например по какви точно критерии Левски подбира помощниците си за Североизточна и Северозападна България. Защо измежду многото си съратници и познайници в съответните райони той се спира точно на Йордан Стоянов и Мито Цветков? В пълномощното на Йордан Стоянов, изготвено на 15 ноември 1872 г. в Сливен, Апостола изрично отбелязва, че той му бил препоръчан „от няколко места за искрен, деятелен и постоянен работник в светата ни народна цел ... Следователно това лице, което има от няколко места препоръчителни писма за работник, затова и дава му се това упълномощие, да действа по тия места: Джумайско, Османпазарско, Хаджиолу-Пазарджишко и в околността Котленска, като Медвен, Градец, Жеравна и пр.“⁸. При избора на Мито Цветков обаче подобна аргументация липсва. В неговото „Упълномощие“ се посочва само, че той се „упълномощава за в Лом и в Оряхово да направи съгласието на речените места по-лесен път и по-сигурно за споразумение с Ц[ентралния] т к[омите]т и с другите места на окръжието им“.⁹

⁸ Васил Левски. Документално наследство. С., 1973, 231 – 232.

⁹ Пак там, с. 220.

Предоверил ли се е в тези два случая Левски на местните комитети или все пак е намерил начин да „изпита“ своите бъдещи помощници? Кой ли пък се крие под псевдонима Иван Муратооглу Афъзаа, определен между 9 и 15 ноември 1872 г. за организатор в района на Тулчанско? Като познаваме високите изисквания, на които според Васил Левски трябва да отговарят окръжните пълномощници, очевидно е, че и избраникът му за Тулчанско не е случаен човек, най-малкото той вече е привлякъл по някакъв начин вниманието на Апостола. Но кой е той и как попада в кръга на съратниците на Левски? С какво основание да не включим сред сподвижниците на Левски и героят от Панайотхитовата чета търновецът Иван Тодоров, известен ни още и като Иван Капетан. Явно споменът за неговата саможертва от пролетта на 1867 г. се е загнездил дълбоко в душата на Левски и години наред той го носи в себе си, та дори му отделя и място в личния си бележник. Тези, а и други подобни случаи ми дават основание да считам, че несигурността и непълнотата в представите ни за обкръжението, което се ползва с най-голямо доверие от страна на Левски, ще продължават да бъдат едно от големите предизвикателства пред родното левскиведение. Опитът за реконструкция на незапазените писма на Левски, Л. Каравелов, Д. Попов и други емигрантски дейци на проф. Крумка Шарова подсказва една възможна посока за разбулване на част от тези тайни.¹⁰ Но несигурността за жалост трудно може да се компенсира без издирването на нов, неизвестен ни все още изворов материал, както и без прилагането на по-модерни, интердисциплинарни методи на анализ и осмисляне на вече натрупаната информация.

Третото обстоятелство, което затруднява да се направи сравнително реалистичен портрет на съратниците на Левски, е свързано със специфичния начин, по който Апостола се вписва и присъства в политическия живот на българите от края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. Хронологическите и географските параметри на неговата активна дейност са много

¹⁰ Шарова, К. Опит за реконструкция на незапазени писма на В. Левски, Л. Каравелов, Г. Живков, Д. Хр. Попов и др. [уги] от края на 1870 и началото на 1871 г. – Известия на държавните архиви. Т. 51, 1986, 3 – 52; Т. 52, 1986, 3 – 91; Т. 53, 1987, 29 – 99.

сгъстени. За един сравнително кратък период, някак на един дъх, той разгръща мащабна по териториален обхват и изключително интензивна по характер конспиративна работа. По различно време, през различните етапи от неговия живот, пътищата на Васил Левски се пресичат с различни категории лица – емигранти, търговци и фабриканти, селяни и ратаи, неграмотни и високообразовани, учители и духовници, екзалтирани хъшове и дълбокомислени политикани, препатили в борбата срещу чуждото владичество ветерани и разпалени младежи. Един истински калейдоскоп, в който като че ли е представена цялата социална и политическа шарения на тогавашното българско общество.

Разбира се, не всички, с които съдбата среща Левски, могат да се причислят към групата на неговите сподвижници. Както беше вече отбелязано по-горе, с една част от тези хора Апостола остава свързан завинаги. Сред тях не могат да не се споменат имената на Христо Иванов – Големия, Данаил Попов, Иван Арабаджията, Георги Данчов Зографина. Други, било поради някакви лични или идейни подбуди, било поради чисто случайни обстоятелства, прекъсват връзките си с Левски и в един момент остават встрани от неговото обкръжение. С трети Апостола сам се разделя. Четвърти пък се появяват в обкръжението му мимолетно. Изобщо, ако проследим израстването на Левски от легионер в Белград при Георги Раковски и знаменосец в четата на Панайот Хитов до ръководител на ВРО и идеолог на националната революция ще установим, че групата на условно обозначаващите като негови съратници е много динамична.

Особено видими са промените в кръга от доверениците на Левски из средите на емиграцията. През 1870 г. например Апостола прекъсва всякакви контакти с един от най-близките си сподвижници от периода на Първата и Втората си обиколка – Тодор Ковачов. Причината са достигналите до Левски подозрения, че Тодор Ковачов е свързан с турските власти. Обвиненията в крайна сметка се оказват неоснователни, но сянката на съмнение върху Тодор Ковачов тегне чак до лятото на 1876 г.¹¹ Покрай раз-

¹¹ Митев, Пл. Политическата дейност на Тодор Ковачов в периода 1867 – 1870 г. – В: сб. Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. С., 2000, 37 – 46.

разилите се пък през 1871 г. „шионски“ разкрития в средите на емиграцията и покрай опитите на т.нар. дуалисти в редиците на БРЦК да притиснат Л. Каравелов, Васил Левски демонстративно се отдръпва от Георги Живков и Теофан Райнов. Почти по същото време, заради опитите да се обвържат плановете на БРЦК със сръбската политика, охлаждат и отношенията му с Димитър Ценович. Още през 1870 г. Апостола ще преустанови и връзките си с Иван Касабов. А казусът „Анастас п. Хинов“? А поп Кръстьо Никифоров? Изобщо правим ли ясно разграничение между „съратници“ и „съидейници“ на Левски и къде всъщност минава границата между „общоделството“ (разбирай съзнателното участие в борбата за освобождение на България) и споделянето (защитата) на едни и същи идеали като например идеала за „демократска република“ или идеала за „свобода народна, свобода лична и свобода религиозна“?

Вглеждайки се в конкретните лица на споменатите по-горе дейци, без ни най-малко притеснение и колебание можем да направим констатацията, че в определен период от живота на Апостола всички те са сред най-близките му съратници. Те са до него в трудни моменти. Те го подкрепят при вземането на важни решения. Те му помагат да осъществи своите намерения. Но съдбата ги разделя. Изпадат ли те при това положение от кръга на съратниците му? Прочее, някои от тях оставят доста ярка следа в политическия ни живот както преди, така и след Освобождението. Показателни в това отношение са обществените изяви на Иван Касабов, Панайот Хитов, Филип Тотю, Иван Кършовски. Други до края на живота си ще останат непознати за широката аудитория за разлика от трети, които пък ще се възползват от всяка предоставила им се възможност, за да се пъчат колко близки и верни сподвижници на Левски са били. Особено фрапантен в това отношение е примерът с Иванчо х. Пенчович, позволил си да твърди дори, че направил всичко възможно, за да спаси Левски от бесилото.

Все в тази посока на разсъждения интерес представлява още един въпрос. В изследванията, посветени на дейността на Васил Левски, мнозина автори обръщат внимание на обстоятелството, че след гибелта на Ангел Кънчев и след първите конфликти с Димитър Общи, той остава без подходящи помощници. В писмото

си до Любен Каравелов от 16 септември 1872 г. Левски признава, че е принуден сам да върши всичко, защото „работниците ни“ са „страшливи“. „Ако е решителен – отбелязва Апостола, то той ще бъде неразсъдителен, ако ли е разсъдителен, то страхът му го не пуца да прекрачи по-нататък“. ¹² Месец по-късно, отново в писмо до председателя на БРЦК в Букурещ, той ще сподели с нескрита тъга: „Още съм сам, не намерих човек, комуто да предам работата си ...“ ¹³

Това състояние на комитетските дела не убягва от погледа и на самите съмишленици на Левски. Месец след неговата гибел, в качеството си на пръв заместник на Апостола, Атанас Узунов настоява пред БРЦК за отлагане на плана за вдигане на въстание през пролетта на 1873 г., аргументирайки се по следния начин: „За да ся свърши тази свята наша цел потребно е още 18 месечно работене, защото досега ние само откривахме хора, а отсега ще ги приготвяваме да бъдат войници. Вие можете да попитате защо да не сте приготвени досега? Аз отговарям. На покойния Левски лежеше голяма работа, т.е. неговият окръг беше твърде голям за това не можеше често да посещава всичките места и с околото си да вижда какво са е работило в него[во]то 6 месечно отсъствие, а пък други работници не беше определил. Затова най-напред трябва по моето мнение да определите 2 лица за България и едно за Тракия. Тези лица да си изберат по двама хора самоотвержени и деятелни и да им определят места, в които да работят, тези пък по-сетне да си намерят в своите си окръзи други лица пак деятелни и самоотвержени като помощници“ ¹⁴

Означават ли тези откровения на Атанас Узунов, че Левски наистина се проваля в качеството си на кадровик на ВРО? Действително ли Апостола не успява да намери и да подготви подходящите за свои най-доверени съратници лица? Максималист ли е към своите съмишленици Левски или, както напоследък е

¹² Васил Левски. Документално наследство ..., с. 215.

¹³ Пак там, с. 225 – Писмо на В. Левски до Л. Каравелов от 30 октомври 1872 г.

¹⁴ БИА, НБКМ, ф. 87, П А 8429^б, л. 1 – 3; публ. в: Митев, Пл. План на Атанас Узунов от 1873 г. за организиране на въстанието в българските земи. – В: Историкът, гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. С., 2001, 75 – 84.

модерно да се говори и пише, умората от годините на напрежение и непрекъснати изпитания взема връх през есента на 1872 г.?

Няма да влизам в задочен спор с т.нар. „медийни историци“, които разбират от всичко. Ще отбележа само, че според мен, цитираните разсъждения ни дават пореден пример за разбирането на Левски за отговорността на политика. Подготовката на националната революция не е игра. На карта са заложени човешки животи и съдбата на един народ. Затова към ръководните кадри на революционната организация Апостола проявява и високателност и максимализъм. А дали наистина успява да се обгради с подходящи съратници, показва го най-близкото му обкръжение – седемте души, които той подбира и сам подготвя да изпълняват различни пълномощия: Васил Йонков, Йордан Стоянов, Матей Преображенски, Мито Цветков, Никола Ръжанков, Сава Младенов и Христо Иванов-Големия.

Средната възраст на тези негови довереници е 33-35 години. Всички те са грамотни и притежават богат житейски опит. Трима са били легионери в Белград, а други трима преминават през суровата школа на хъшовския живот. Двама от тях загиват в сражение с врага, а четирима се включват в Априлското въстание и Руско-турската освободителна война. Убеден съм, че тези данни са достатъчно красноречиви и не се нуждаят от специален коментар, защото, независимо от личната съдба на всеки един от посочените съратници на Левски, и седмината показват, че са достойни за завета на Апостола: „Брате, откакто ти се даде пълномощното, гледай народната работа повече от всичко друго, повече и от себе си да я уважаваш! Честитя Ви венчаването и дай Боже, да е на добре! ...“.

Любен Каравелов (опит за преценка на неговия жизнен път)¹

Съвременната българска историопис разполага с огромна по обем литература, посветена на Любен Каравелов. В над 2000 заглавия (монографии, студии, статии) специалисти от различни области на родната хуманитаристика проучват и популяризират неговия живот, творчеството и политическата му дейност. Общественият интерес към личността и делото на Любен Каравелов се заражда още през 1867 г., когато във в. „Македония“ са отпечатани първите известия за неговите публични изяви.² С годините, материалите за все по-открояващото се присъствие на Каравелов в средите на българската емиграция нарастват. Само до Освобождението техният брой по страниците на възрожденската периодика достига до 54. От 1878 г. до края на XIX в. у нас са издадени нови 126 публикации, между 1900 и 1945 г. – 472, а в периода 1945 г. – 1984 г., когато тържествено беше отбелязана 150 годишнината от рождението на Л. Каравелов, – 859.³

Цитираните частични данни за вече съществуващата научна и популярна книжнина за Каравелов са красноречиво доказателство за неоспоримото място, което той заема в пантеона на Българското национално Възраждане. Посветил изцяло живота си на борбата за отхвърляне на чуждото политическо господство, Любен Каравелов отдава всичките си сили и цялата си творческа енергия, за да служи на своя народ. Талантлив писател, преводач и вестникар, той оставя трайни следи в доосвобожденската ни

¹ Текстът е публикуван в: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. С., 2005, т. 7, 9 – 14.

² Македония, I, бр. 47 от 21 окт. 1867 и бр. 51 от 18 ноем. 1867 г.

³ Данните са извлечени от великолепно подготовения от специалистите на НБКМ справочник: Любен Каравелов 1834 – 1879. Био-библиографски указател. С., 1989.

литература и журналистика, в разпространението сред тогавашните грамотни българи на научните знания, в популяризирането на най-демократичните и най-напредничави завоевания на модерната европейска цивилизация.

Творческият и търсещ гений на Каравелов намира конкретен израз в неговите 212 поетични произведения, в 50-те му повести и разкази, в преводите, в над 210 уводни статии, 116 фейлетона, 110 статии, 107 дописки, десетки политически прегледи, известия, бележки, библиографски справки. Активно сътрудничи на 21 чужди издания, а сам редактира три от най-популярните емигрантски периодични издания – в. „Свобода“, в. „Независимост“ и сп. „Знание“. Негови произведения са издавани в 27 страни на 18 езика. Доказателство за всестранните интереси и за интелектуалните способности на Любен Каравелов е и обстоятелството, че през март 1867 г. той става член-кореспондент на Московското археологическо дружество, а пет години по-късно е избран за член-кореспондент и на Сръбското научно дружество. Безспорна заслуга на Л. Каравелов е и създаването на БРЦК – политическата формация, призвана да подготви и практически да осъществи идеята за освобождение на България чрез всенародна революция. С това си дело Любен Каравелов внася съществени приноси за развитието на националната ни идеология и постепенно се очертава като един от най-авторитетните ръководители на българската емиграция в завършващата фаза на политическото ни Възраждане.

Дори и най-беглият опит да се очертаят многостранните изяви на Любен Каравелов показва, че той действително присъства властно и осезаемо в живота на своите съвременници и напълно заслужено се определя като един от големите будители и водачи на българската нация през 60-те и 70-те години на XIX в. Това до голяма степен обяснява и защо сред биографите на създателя и ръководителя на БРЦК се открояват имената на най-големите авторитети в областта на българската история през XIX в. – Иван Шишманов, Боян Пенев, Димитър Страшимиров, Александър Бурмов, Михаил Димитров, Михаил Арнаудов, Крумка Шарова, Константин Косев. Сложният и противоречив (на пръв поглед) път на Любен Каравелов продължава да изкушава мнозина специалисти и днес, особено онези, които в научния си интерес вече са навлезли в дебрите от истини и полуистини, митове и фалшификации на

прословутото „комитетско десетилетие“. Това изкушение е още по-силно през последното десетилетие, когато мнозина любители пробват перото си в областта на отечествознанието. И докато някои от тях се опитват да разбулят още непознатото,⁴ други, без свян и без задръжки, но с подobaващ медиен шум, рушат съзижданото от няколко поколения професионални историци, пренареждайки миналото ни и неговите герои по свой вкус и предпочитание.

За съжаление, натрупаният масив от книжнина за Любен Каравелов, както и малкият шанс сред документалното богатство на нашите и чуждите архивохранилища да се открие нещо напълно неизвестно за него, поставят сериозни изпитания пред всеки историк, който се опита да надскочи вече казаното и написаното за Каравелов. Затова, пред възможността да се впусна в осветляване на нови и нови детайли от общественно-политическата и културно-просветната дейност на автора на „Българи от старо време“, ще поема риска да изложи в настоящия материал личната си представа за жизнения път на Каравелов.

Пътят на Любен Каравелов от родната Копривщица до ръководителя и идеолога на БРЦК не е нито лек, нито равномерен. Този път преминава през гръцкото училище в Пловдив и абаджийския дюкян в Одрин, през „джелеплъка“ по друмищата на Румелия и търговските кантори на Цариград, през Москва и Белград, Нови Сад и пешенската тъмница, за да се стигне до установяването на Каравелов в Букурещ, където, след множество перипетии и драматични житейски обрати, той се озовава през далечната 1869 г.

На 35 години, блестящ ерудит, талантлив писател и журналист, той вече е спечелил симпатиите на радикално настроените български хъшове из Сърбия и Влашко. Дори „старите“ около Добродетелната дружина, впечатлени от способностите и личните му качества, се опитват да го привлекат за редактор на своя в. „Отечество“.⁵ И ако Каравелов ламтеше за пари и обществен раха-

⁴ Сред най-новите биографични изследвания за Л. Каравелов се откроява трудът на проф. Иван Стоянов – **Стоянов, Ив.** Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му. Велико Търново, 2008.

⁵ По-нов и аналитичен прочит на контактите между Л. Каравелов и дейците на Добродетелната дружина вж. – **Мирчева, К.** Любен Каравелов и българската емиграция в 1869 г. – В: Българското революционно движение

тлък, сътрудничеството с кръга около Христо и Евлоги Георгиеви несъмнено щеше да му ги осигури. Но той вече е направил своя избор, при това години преди да се установи във Влашко. Доказват го съпричастността му към идеите на Херцен, Чернишевски и Прижов, контактите му с руските славянофили и със сръбската Омладина, първият му програмен документ от 1861 г. („С какво може да се помогне на българите“), в който замисля създаването на централизирана революционна организация, чиято цел е „да вдигне българския народ“ и да го приобщи към борбата за национална и политическа еманципация на другите славянски народи.

Решителната стъпка по посока на трайното си обвързване с освободителните борби на българския народ Любен Каравелов предприема в Белград през пролетта на 1867 г., когато по негова инициатива и под негово ръководство в сръбската столица се формира Български комитет, заел се да подготви доброволчески чети за едно евентуално бъдещо въстание в българските земи.⁶ Не без значение е и времето, прекарано в затвора в Будапеща по скалъпеното от политическите му врагове обвинение, че е замесен в организираното от Омладината покушение срещу сръбския княз Михаил Обренович. Именно в затвора Каравелов премисля прочетеното и видяното и съставя адресираното към всички български патриоти програмно обръщение „Мои братя“. Отпечатано през март 1869 г. на страниците на „Народност“ (вестникът на „младите“),⁷ „Мои братя“ изиграва съществена роля за популяризиране идеите на Каравелов и за утвърждаване на неговия авторитет като достоен наследник и продължител на започнатото от Раковски дело. И още нещо.

За първи път в това обръщение Любен Каравелов прогласява един от основните принципи на своето политическо верую: „Ние българите – пише той, търсим пълна слобода, а дека има пълна слобода, там няма вражда и несогласия. Сърбин може да живее както му е воля, грък да живее гръцки, а ромун – ромунски.

в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. С., 2000, 47 – 60.

⁶ Най-цялостно дейността на Любен Каравелов в Сърбия е изследвана от проф. Крумка Шарова – вж. **Шарова, Кр.** Любен Каравелов и българското освободително движение 1860 – 1867. С., 1970.

⁷ Народност, г. II, бр. 16 от 9 март 1869 г.

Тия места, кои са населени с гърци, нека се управляват гърци, а ония, които са населени с българи – българи. Ние желяем пълна слобода и затова не щем да ни се покорява и да ни робува други, така също не щем и ние да се покоряваме и робуваме другиму“.⁸

Изказани преди 135 години, тези мисли показват, че Любен Каравелов изпреварва далеч напред нравите и идеалите на своето време и само с един шрих очертава основите на един нов свят – светът на обединена Европа. С тази именно мечта и с натрупания богат житейски и политически опит Любен Каравелов се озовава през пролетта на 1869 г. в средите на идейно обърканата и разцепена на малки партийки и групички българска емиграция във Влашко. Последвалият отказ да служи на „старите“ затвърждава влиянието му върху колебаещите се между последователите на радикалните въоръжени действия и модния по онова време дуализъм на Тайния комитет и на Добродетелната дружина. И напълно закономерно, още през есента на 1869 г. Любен Каравелов се превръща в обединителната фигура, около която по-радикално настроените емигрантски дейци постепенно се консолидират и в края на същата година поставят началото на БРЦК. Важна роля в тази посока оказва и Каравеловата „Свобода“ – най-революционният вестник в дотогавашната история на българския възрожденски печат.

Любен Каравелов е не само съзидател на новата революционна организация. Той е и автор на основните програмни документи на комитета, а на практика, чак до лятото на 1875 г., той е и единственият легитимен председател на БРЦК. За съжаление, приеман и едновременно отхвърлян, Каравелов и до днес остава една от най-оспорваните политически фигури в доосвобожденската ни история. Някои виждат в него само просветителя, други – революционер-демократа, трети акцентират върху неговите идейни колебания и непоследователност.

Струва ми се, че от дистанцията на времето професионалните историци могат все по-убедително да покажат, че са надрастнали примитивното разделяне на националните ни герои на „отстъпници“ и „последователни революционери“, на „патриоти“ и „чужди агенти“, на „добри“ и по-добри“. Разграничението

⁸ Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 7, С., 1985, с. 55.

от романтичния период на изследванията в областта на Българското Възраждане е още по-наложително, когато става дума за Каравелов, защото, за разлика от „праволинейните“ си съратници в борбата срещу Високата порта, които при всички обстоятелства неотклонно следват избраната посока, той изпитва съмнения, търси компромиса и алтернативните възможности. Като истински интелектуалец на своето време Каравелов не се оставя да бъде повлечен от течението на събитията, а обмисля и преживява всяко свое решение, поемайки отговорност и за своите постъпки, и за съдбата на организацията, която ръководи. Точно това обяснява неговия сложен и привидно противоречив политически път. Прочее, точно това го прави и личност от национална величина, а до голяма степен го приравнява и до образа на модерния политик, който знае кога да спре и кога да продължи, кога да потърси съюзник и кога да заложи на самостоятелните действия.

В подкрепа на горното твърдение могат да се привлекат различни примери както от документалното наследство на Любен Каравелов, така и от развоя на самото комитетско дело. „Българете – отбелязва например през 1870 г. Каравелов, искат свобода лична и свобода народна, свобода нравствена и свобода физическа.“⁹ Това са ключовите думи в програмните документи на Каравелов. Думи, които в най-синтезиран вид съдържат в себе си принципите и духа на модерната демокрация. Още повече, че бъдещето на свободна България Каравелов винаги е свързвал не само със свободата, но и с либералните политически институции и с демократичните държавни традиции. Само тези принципи, според Каравелов, могат да осигурят на българина нужните условия за стопански, духовен и политически просперитет. Само те могат да гарантират на народа „по-добър свободен живот“.

Заслуга на Любен Каравелов е и популяризирането сред по-радикално настроените възрожденски дейци на идеите на републиканизма. Свикнали сме да свързваме разпространението на тези идеи в българското възрожденско общество преди всичко с името на Васил Левски. Без ни най-малко да отричам ролята на

⁹ „Български глас“ – цит. по Плетньов, Г., Ив. Стоянов. Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Велико Търново, 1994, с. 82.

Апостола в това отношение, ще припомня само, че още в първия си по-завършен и по-зрял програмен документ – „Мои братя“, Любен Каравелов свързва своя политически идеал – „чистата човеческа свобода“, с републиканска Америка. По-късно в десетки статии, отпечатани по страниците на „Свобода“ и „Независимост“, бичувайки един или друг недъг в управлението на Османската империя или пък в самото българско общество, Л. Каравелов многократно се позовава на американския пример и зове за изучаване и усвояване уроците на американската история в изграждането на новата българска държава. От основните конституционни принципи до функционирането на църковните и образователните институции, републиканската политическа система, както и механизмите на нейното функциониране (по примера на САЩ), олицетворяват, според Любен Каравелов, най-прогресивните и най-демократичните възгледи за стопанското, социалното и духовното развитие на модерните нации и общества.

Още по-ярко политическите качества и умения на Каравелов проличават през периода 1873 – 1875 г. Разглеждан най-често под знака на задълбочаващата се организационна криза и на отстъплението от идейните завети на Левски, този период от историята на комитетското дело се използва обикновено, за да се илюстрира тезата за постепенната преориентация на Любен Каравелов от революционния демократизъм към просветителството. Автори от различни поколения и от различни историографски школи обвиняват председателя на БРЦК било в малодушие и страх, било в опити да обсеби ръководството на организацията, било в тайни кроежи да подчини националноосвободителното движение на сръбските интереси.

Критичният и безпристрастен прочит на историческите документи от завършващата фаза на политическото ни Възраждане категорично опровергава подобни твърдения. Действително, смъртта на Васил Левски и ударът, който революционната организация изживява вследствие на разкритията, направени от турските власти през есента на 1872 г., имат сериозни последици за съдбата на БРЦК. Част от активните комитетски членове се поотдръпват. Политическият ентузиазъм постепенно отстъпва място на апатията и идейната безпътица. Затруднения възникват и в работата на

Букурещкия централен комитет. Липсват пари. Революционната пропаганда става все по-вяла и беззъба. Пораждат се и личностни конфликти, които допълнително засилват деструктивните тенденции в БРЦК.

Самият Каравелов преживява тежко загубата на Левски и присъдите на останалите заловени комитетски дейци. Въпреки понесените удари обаче председателят на БРЦК продължава активно да работи за практическата подготовка на бъдещата българска революция. Неуморно той търси финансова подкрепа за комитетските начинания, разнообразява средствата за пропагандиране на освободителното дело, опитва се да поразбуди изпадналата в униние емиграция, вдъхва кураж на един, помага на друг, бичува пороците на трети, а едновременно с това намира време и за да пише, превежда, редактира, издава. Любен Каравелов е в стихията си. На зряла възраст (тъкмо прекрачва в четиридесетте), той не робува вече на химери, нито на политически идоли. Прагматизмът и чувството му за отговорност внасят спокойствие и вдъхват увереност.

Разбира се, някои не одобряват поведението му – едни се оплакват, че имал труден характер, други го обвиняват, че бил прекалено чувствителна и лесно ранима натура. Всички го търсят обаче за съвет, а мнението му натежава при решаването на важните въпроси от дейността на комитетската организация. Под негово именно ръководство се подготвят разширеното заседание на БРЦК от 1 март 1873 г., както и общите събрания на комитета през май 1873 г., август и декември 1874 г. По негово настояване през 1874 г. започва изработването на нов устав на БРЦК. На него пак принадлежи и заслугата за практическото реализиране на замисъла за издаване на популярно просветителско списание, под чието прикритие комитетските дейци легално да осъществяват пропаганда на идеята за промяна и за интегриране на българите в модерния европейски свят. Все по това време, извличайки поука от провалите и допуснатите грешки, Любен Каравелов доказва, че изолираните самостоятелни революционни акции са обречени на неуспех. За отхвърлянето на чуждото владичество е нужна помощ, каквато, според Каравелов, може да дойде единствено от Русия, Сърбия и Черна гора. Ето защо председателят на БРЦК аргументирано се противопоставя и през 1874 г., и през 1875 г.

на плановете на по-разпалените влашки хъшове за организиране на самостоятелно българско въстание.

Съзнавам, че подобни разсъждения могат да предизвикат възражението на мнозина. Още повече, че в научната и популярната ни книжнина трайно е залегнало разбирането, че налагането на идеята за самостоятелна българска революция очертава възходящата линия на развитие на българското националноосвободително движение и всяко отклонение от тази линия се възприема като стъпка в погрешна посока, като връщане назад към нещо старо и безполезно. В средата на 70-те години на XIX в. обаче сред преобладаващата част от емиграцията взема връх убеждението, че освобождението на България чрез самостоятелно организирано въстание е невъзможно. И това не е проява нито на политическо късогледство или страх, нито на консерватизъм или пък слугуване на чужди интереси. Защото позицията на Каравелов – да се изчака удобният момент, когато и народът ще бъде по-готов, и когато политическата обстановка на Балканите ще бъде по-благоприятна, е много по-отговорна, а и реалистична. За съжаление, председателят на БРЦК остава неразбран от своите опоненти и в крайна сметка, дълбоко наранен от несправедливо отправените му обвинения, той предпочита да се оттегли от комитетските дела през 1875 г., като продължава да бъде съпричастен и пряко ангажиран с паметните за българската история събития около Априлското въстание от 1876 г. и около последвалата Руско-турска освободителна война.

Такава, според мен, е съдбата и призванието на големите български политици. Любен Каравелов беше безспорно един от тях и ние все още сме му длъжници.

Обиколката на Панайот Хитов из Влашко и Русия през пролетта на 1873 г. (дискусионни и недоизяснени въпроси)¹

Идеята за осъществяване на обиколка из големите емигрантски средища във Влашко и Русия се оформя още в първите дни на януари 1873 г. Целта на букурещките дейци била да се събере парична помощ от по-родолюбиво настроените българи за замисляното по това време от БРЦК всенародно въстание, както и да се осъществи контакт с намиращия се в Одеса Филип Тотю, на когото се предлагало да подкрепи революционното дело.² Както е известно, изпълнението на тази задача било поверено на Тодор Пеев, който според даденото му на 5 януари 1873 г. пълномощно се ползвал с „най-голямото доверие, както на народът, така и на Централният комитет“³.

За съжаление, съвременната българска историопис все още не разполага с никаква конкретна информация дали Тодор Пеев изпълнява в действителност възложеното му поръчение. Нещо повече. Липсата на каквито и да било документални податки за евентуалното пребиваване на Пеев в Одеса подсказва, че неговата мисия въобще не се е осъществила. Най-вероятно това е и основната причина, поради която само два месеца по-късно – в началото на март 1873 г., БРЦК подновява опитите си да влезе в контакт с одеските българи и да осъществи проучвателна обиколка из големите български средища във Влашко, Бесарабия и Русия. Този път обаче мисията е възложена на Панайот Хитов, а задачите

¹ Текстът е публикуван в: Сб. Дойно Дойнов. 75 години наука, мъдрост и достойнство, събрани в един живот. С., 2004, 187 – 198.

² **Бурмов, Ал.** Български революционен централен комитет (1868–1877). – В: Избрани произведения. Т. III, С., 1976, с. 55; **Косев, К.** Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963, 59 – 60 и др.

³ БИА, НБКМ – ф. 5, а. е. 5, л. 36 – 37.

и пълномощията на комитетския пратеник са значително разширени. Показателен в това отношение е сравнителният анализ между пълномощията на Тодор Пеев и Панайот Хитов.

Във възванието към „братята еднородци“ от 5 януари 1873 г., с което Букурещкият комитет снабдява Пеев, се подчертава например, че неговото основно задължение се свежда до събирането на материална подкрепа за предстоящото въстание. „Българският Революционен Централен Комитет – се казва във възванието, ... ви обажда, че времето за народното ни освобождение е дошло. Народът, който е вече развит по морална чест за тая цел доколкото е нужно, [и] е готов на въстание щом му са покаже знак от Централният комитет. Но само с тоя успех революцията не може да се започне. Трябва да са приготвим и материално.

Нарочно затова е и изпратен от България носителят на настоящето Г-н Тодор Пеев, когото Централният комитет упълномощава да обходи Влашка и Руска Бесарабия и част от Русия.

Бълг.[арският] Револ.[юционен] Централен комитет ви го препоръчва, като лице, което се ползува от най-голямото доверие, както на народът, така и на Централният комитет. Вие ще да са постараете да му дадете приличната за в тоя случай помощ и ще да го препоръчате на вашите познати и по други страни, като в същото време ги уверите за истинността на настоящето ни пълномощно писмо. Срещу дадените ви пари ще да приемнете разписка от същият.“⁴

Пълномощното на Панайот Хитов от 1 март 1873 г. е много по-кратко и ясно. Акцентът в него се поставя върху две основни задачи: 1. Да се проучи състоянието на емигрантските комитети; 2. Да се информират местните комитетски дейци за плановете и намеренията на БРЦК. Доколкото пък комитетската организация изпитвала сериозни финансови затруднения в този момент, би могло да се предположи, че Хитов е бил натоварен „устно“ да потърси и финансова подкрепа за подготвяното „предприятие“, тъй като „само с енергия и труд – се подчертава в пълномощното, ще можем по-скоро да постигнем целта си“⁵.

В досегашните изследвания се е наложило мнението, че

⁴ Пак там.

⁵ БИА, НБКМ – ф. 87, II А 9175 – вж. Приложение № 1.

пълномощното на Панайот Хитов е дадено от името на Търновския революционен комитет.⁶ В подкрепа на тезата си проф. Бурмов при-вежда дори текста на едно „Обръщение към съотечествениците“ на Търновския комитет, изготвено на 16 април 1873 г., в което Хитов се препоръчва на одеските българи като официален пратеник на вътрешните комитетски дейци.⁷ Анализът на документалното наследство на комитетската организация от онова време показва категорично обаче, че „Обръщението“ от 16 април е писано след завръщането на Хитов от Русия и има за цел да продължи вече започнатия при престоя на стария войвода в Одеса диалог за съ-трудничество между одеските българи и БРЦК. Показателни за това са както записките на П. Хитов за направените от него пътни разходи, така и сведенията, с които търновци разполагат, че в Одеса имало приготвено голямо количество оръжие – факт, който Панайот Хитов установява в края на март 1873 г. при разговорите си с Иван Кишелски и Николай Тошков.

Що се отнася до изрично отбелязаното в Хитовото пъл-номощно, че документът е изготвен в „България, Мартие 1“ (вж. Приложение № 1), то този текст може да се обясни със засилените мерки за сигурност от страна на БРЦК, който, особено в лицето на Любен Каравелов и Панайот Хитов, трябвало да действа много предпазливо, за да не се привлича ненужно вниманието на румън-ските и руските власти към българската емиграция. Неслучайно, на заседанието от 1 март 1873 г. ръководството на БРЦК решава набирането на парични средства за комитета да се осъществява официално под формата на спомоществователни билети от името на „Българското народно общество“ (вж. Приложение № 2).⁸

Решението на БРЦК да изпрати Панайот Хитов в обиколка из Влашко и Русия било мотивирано и от многократно демон-стрираното в началото на 1873 г. желание на някои по-млади и ентузиазирани одески българи активно да се приобщят към освободителното дело. Интерес в това отношение представляват писмата на учещия се в Одеската семинария Илия п. Луканов до неговия съгражданин Иван Драсов. Още през януари и февруари

⁶ Бурмов, Ал. Цит. съч., 56; Косев, К. Цит. съч., с. 60 и др.

⁷ БИА, НБКМ – II В 57.

⁸ Косев, К. Цит. съч., с. 60 – вж. БИА, НБКМ – ф. 87, II А 8273.

1873 г. той подробно информира Драсов, че български младежи в Одеса са сформирали комитет в града и искат да бъдат „припознати“ като съставна част на революционната организация. Все по същия повод Илия п. Луканов настойчиво се интересува дали БРЦК поддържа връзка с Филип Тотю и с Николай Миронович Тошков, защото и двамата можели да окажат неограничена подкрепа на общата кауза.

В писмото си от 29 януари 1873 г. например Илия п. Луканов разказва, че след като получил от Иван Драсов устава и клетвата на БРЦК, се срещнал с Филип Тотю и той се съгласил да се включи в новоучредения комитет. „Нам щат ни трябва билети за българските колонии – добавя Илия п. Луканов, които са населени с малко или много богати българи, но за това аз ще Ви пиша до реда [допълнително], защото трябва да се опита по-напред духа им, за което ще се мъча да изпратя Филипа ...“⁹

В писмото си от 7 февруари 1873 г. Илия п. Луканов още по-ясно и категорично отбелязва: „Моля Ви да ми известите, ако знаете догде е дошла работата с Н. М. Тошкова ..., защото чрез него нашата работа ще има много по-голям успех тука, а особено в колониите, в които той има голямо влияние. Освен това, почти всеки от тукашните българи, като захванем да му казваме за тая работа, казва ти: „Ако да беше това сериозна някоя работа, Тошков щеше да участвува вътре, види се, че лицата, които са вътре, не са твърде влиятелни, за това не участвува и той“¹⁰.

Чрез Иван Драсов, който поддържа редовна кореспонденция с Данаил Попов, Панайот Хитов и Любен Каравелов, сведенията на Илия п. Луканов достигат до Букурещкия комитет и допълнително мотивират участниците в разширеното заседание на БРЦК от 1 март да решат да изпратят в Бесарабия и Русия П. Хитов. Неслучайно, отговаряйки на 8 март 1873 г. на настойчивите напомняния на Драсов, че одеските младежи очакват разяснения по поставените от тях въпроси,¹¹ Любен Каравелов го информира:

⁹ Унджиев, Ив. В. Левски в преценката на един свой съвременник. (Неизвестни писма на Илия п. Луканов). – ИИБЛ, т. 2, С., 1956, 265 – 266.

¹⁰ Пак там, с. 269.

¹¹ Вж. черновата на писмото на Иван Драсов до Любен Каравелов от втората половина на февруари 1873 г. – ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а. е. 51, л. 1 (цит. по подготовения за печат Документален сборник „Иван Драсов“,

„За споразумение с Филипа и други в Одеса определи се друго лице, което тия дни ще тръгне“¹². Очевидно, продължавайки усилено да подготвя въстание в българските земи, което според предварителните замисли трябвало да избухне през пролетта или лятото на 1873 г., БРЦК изпитвал въпиюща нужда от пари, оръжие и доверени влиятелни лица. Постъпващата от Одеса информация разкривала неизползвани дотогава ресурси и възможности, и Букурещкият комитет не се поколебал да заложи на най-популярния сред своите членове – Панайот Хитов, за да си осигури подкрепата на заможните и по-авторитетни одески дейци.

И така, решението за осъществяването на обиколката на П. Хитов е взето от разширеното заседание на БРЦК на 1 март 1873 г. От ръкописните сметки на войводата, запазени в неговия личен фонд в БИА (вж. Приложение № 3), би могло да се възпроизведе хронологията на цялото пътуване,¹³ а мемоарните му пък бележки позволяват да се очертаят в общи щрихи и конкретните резултати от неговото посещение в отделните центрове на българската емиграция във Влашко, Бесарабия и Русия.¹⁴

Придружаван от Стоян Софийски, П. Хитов тръгва от Букурещ на 12 март. С влак, двамата спътници пристигат най-напред в Плоещ. Настроенията сред местните българи обаче не били никак оптимистични. „От всичките плоещки българи – споделя Хитов, при никого не беше възможно да се приближим или да поговорим за народната работа“¹⁵. Единствено Райчо п. Гръблев, х. Парашкев Бенюв, Стефан дели Минков, Георги Замфиров и Тома Хитров проявили разбиране, но те пък не разполагали с пари, и въпреки че „желаели от все сърце освобождението на народа си“ не могли да помогнат финансово на Централния комитет.

В Плоещ Панайот Хитов и Стоян Софийски останали до

док. 43, 79 –81). Изказвам искрената си благодарност на ст.н.с. д-р Цветолюб Нушев, който ми предостави възможност да ползвам включените в сборника документи.

¹² Каравелов, Л. Събрани съчинения в 9 тома. Т. 9, С., 1968, с. 518.

¹³ БИА, НБКМ – ф. 87, II А 8276.

¹⁴ Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1, С., 1929, док. 515, 668 – 670; Хитов, П. Семейни забележки. Спомени (XVIII век – 1877 година). Русе, 2003, 319 – 320.

¹⁵ Страшимиров, Д. Цит. съч., с. 669; Косев, К. Цит. съч., с. 60.

15 март, когато, отново с влак, се придвижили до Браила. Тук те се задържали до 18 март, но разочарованието било още по-голямо. В спомените си войводата отбелязва, че човекът, препоръчан им от БРЦК, не бил лоялен към делото.¹⁶ Той, твърди Хитов, участвал в комитетските начинания „само [за] да узнава работата и да убежда на противната партия, която беше от богати търговци, които имат влияние навсякъде из Влашко“.¹⁷

На 18 март Панайот Хитов и Стоян Софийски се отправят за Галац, където престояват само един ден и след като се свързват с Рафаил Атанасов, продължават за Болград. Тук остават до 22 март, като по думите на Хитов, обстановката сред болградските дейци, особено сред по-младите, била съвсем различна. Неслучайно войводата подчертава, че ако всички влашки българи били като болградчани, България би се освободила за три месеца.¹⁸

На 22 март представителите на БРЦК напускат Болград и три дена по-късно – на 25 март, са вече в Одеса. За съжаление автентичните документални свидетелства за престоя на П. Хитов там са оскъдни. Не е много ясно колко дена остава той в Одеса, с кого точно се е срещал и какви разговори е водил. В сметките си за направените по време на пътуването из Влашко и Русия разходи Панайот Хитов отбелязва, че е стоял в Одеса от 25 до 29 март.¹⁹ В спомените си пък той твърди, че е пребивавал в града 10 дни.²⁰ Трудно е да се прецени кое от двете сведения е по-достоверно, но ако се вземе предвид, че на 4 април Хитов е вече в Болград, а пътуването дотам е отнемало поне два дена, то най-вероятно войводата и неговият спътник са останали в Одеса най-късно докъм 30 март 1873 г.

Запазените мемоарни бележки на П. Хитов за 1873 г. потвърждават, че една от основните цели на пътуването до Одеса е била търсенето на парични средства за подготвяното по онова време от БРЦК въстание в българските земи. Любопитен в това отношение е разказът на Хитов за един разгорещен негов разговор

¹⁶ Все още е трудно да се изясни кого по-точно визира П. Хитов, но вероятно става дума за Васил Стоянов или за Тодор Пеев.

¹⁷ **Страшимиров, Д.** Цит. съч., с. 669.

¹⁸ Пак там, с. 670.

¹⁹ БИА, НБКМ – ф. 87, II А 8276.

²⁰ **Хитов, П.** Как станах хайдутин. С., 1982, с. 238.

с Иван Кишелски и с Константин Кесяков, състоял се в Делиград по време на Сръбско-турската война от 1876 г. Спорейки чия е вината за злощастния завършек на Априлското въстание, Хитов не издържал на отправените му от Кесяков обвинения и заядливо отговорил: „Господине, аз от 1867 година, от Белград, сега те виждам.²¹ Ти добре знаеш, че още тогава щяхме да се освобождаваме. Ето, оттогава вече е девет години, все се работи, а аз Вас нийде не съм срещал, макар че дохождах и в Русия [през] 1873 година да търся средства. Че се допитвах от приятели какво ще стане с нашия народ, като е приготвен вече за касапницата и ще се побуни. Но без никакви средства и от никъде надежда за помощ [няма] и тъй ще се опропасти. Ето генерал Кишелски и нека [той] каже не седях ли аз в Одеса 10 дена, не бях ли в неговия дом, по цели нощи не му ли сам проповядвах сичко това, че ще се случи в даден момент. Аз ли съм крив? Аз ли бях длъжен тогава на по-видни хора от мене [да кажа], та вие да се постараете и намерите средства. Или да спрете бунта, или да търсите средства за помощ“.²²

От разказа на П. Хитов за срещите и разговорите си с Иван Кишелски могат да се извлекат още три интересни подробности. Първата се отнася до плановете на самия Кишелски, който споделил пред стария войвода, „че като се освободи България, ако се избере за глава на България, той знае как да я управлява“²³. Очевидно, политическите амбиции на Иван Кишелски, датиращи прочее още от края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в., са били все още сериозни и той се е възползвал от посещенията на П. Хитов в Одеса, за да си спечели влиятелен довереник сред комитетските дейци.

Вторият щрих се отнася до контактите на П. Хитов с Николай Тошков. Както беше вече споменато, чрез Илия п. Луканов БРЦК е имал сведения, че Николай Миронович е сред най-авторитетните одески българи. Затова една от задачите на Панайот Хитов в Одеса е била да се види с него и да се опита да го привлече към освободителното дело. С помощта на Иван Кишелски срещата била уредена,

²¹ П. Хитов има предвид, че Константин Кесяков е участвал като доброволец във Втората българска легия.

²² Хитов, П. Фамилиарни забележки ..., 142 – 143.

²³ Пак там, с. 312.

като по време на разговорите станало ясно, че Николай Тошков осигурил вече „за помощ на България“ 8000 пушки.²⁴ Оръжието се съхранявало в неговите тютюневи складове и П. Хитов лично го прегледал. В спомените си войводата споделя, че пушките не му харесали много, но пред Тошков – „тоз добър търговец и патриот, на когото тез пушки може да държаха [струваха] 5 или 8 хиляди лири, аз ги одобрявах и не питах от де ги е купил“.²⁵ По-късно П. Хитов и Н. Тошков обсъдили дори как евентуално да стане прехвърлянето на оръжието в България. В крайна сметка войводата предложил, „щом сме веч готови за да въставаме“, пушките да бъдат натоварени на кораб и да бъдат откарани до Варна, където предварително, под предлог, че ще сечат дърва, да бъдат събрани доверени хора, които ще получат оръжието. Ако властите разкриели пратката, Николай Тошков трябвало да се оправдае, че пушките са били предназначени „за друго място“, но буря го изхвърлила на българския бряг.²⁶ Постигнатата договорка имала изключително значение за плановете на БРЦК, тъй като в лицето на Н. Тошков Букурещкият комитет получил сериозна подкрепа и въпреки, че идеята за всеобщо въстание през 1873 г. въобще не се осъществила, а през последвалите година-две кризата в революционната организация постепенно достигнала своята кулминация, възможността да се разчита на помощ от Одеса била вземана предвид във въоръжените инициативи и на БРЦК, и на БРК.

Третият акцент от престоя на П. Хитов в Одеса е свързан с контактите на войводата с неговия стар познайник Филип Тотю и с Иван Калянджи. Самият Филип Тотю никъде в спомените и документалното си наследство не отбелязва да се е срещал с Хитов в Одеса.²⁷ Затова пък Хитов, не без известна ирония, разказва, че се е видял с Филип Тотю и „като се разговорихме, че няма пари, той ми предложи да му намерим 500 лири, че той имал средство да ги направи [на] 5 и 10 хиляди. Сичко било готово, само тез 5-стотин да му се дадат. Аз, като познавах моя стар другар и неговите планове още от 1867 година – добавя войводата, оставих го и заминах за

²⁴ Пак там., с. 143.

²⁵ Пак там., с. 312.

²⁶ Пак там.

²⁷ **Кожухаров, З.** Филип Тотю войвода. Автобиография, спомени, писма, документи, легенди, предания, песни, фотографии и др. В. Търново, 2001.

Кишинев, да се срещна с г[-н] Ивана Кален[д]жиев, да попитам и него как той мисли за нашите работи. Но той ми каза, че той от военни работи не разбира и затова само с генерал Кишелски мога да се посъветвам. Аз му казах, че и с него се видях, но нашият народ е в отчаяно положение, [за]що[то] ще доди един ден да се побуни, и от нийде няма средства, и ще пропадне. Но той дигаше рамене и пак ми каза, че не разбира от такива работи“.²⁸ Вероятно, при пътуването си до Кишинев, Панайот Хитов е гостувал и на Михаил Чайковски. Доказателства за това могат да се открият в кореспонденцията на Хитов от лятото и есента на 1873 г., но за съжаление повече подробности за разговорите му с известния полски деец, поне засега, не могат да се установят.

За да бъде по-пълна картината за престоя на Панайот Хитов в Одеса, ще си позволя да представя и гледната точка на един страничен свидетел – Илия п. Луканов. В писмо до Иван Драсов от 31 март 1873 г. той разказва следното: „Тия дни беше тука Панайот; мисля че той трябва да е бил изпратен оттам, но аз не можах да говоря с него за работата, защото мислях, че той е дошъл по своя работа, както и сам той ми казваше. Още повече ме накараха да не говоря за това неговите думи за нашите злочести заточеници и обесници, които той всякак се стараеше да очерни колко може повече, като изкарваше себясил не участвающ.“²⁹ ... аз пак отидох при него, за да видя дано поговоря нещо за работа, но не можах да го намеря, а на утринта той си отишъл още когато съм бил в училището. Според както ся научих, той трябва да е свършил тука добра работа. Дай боже! Само това аз не можах да разбера с каква цел той тъй ревностно кореше другите“³⁰.

Изказаното от Илия п. Луканов мнение не трябва да буди недоумение. Още през януари 1873 г., научавайки за масовите разкрития в страната, Хитов неведнъж изразява критичното си отношение за допуснатите от комитетските дейци грешки. Що се отнася до показното представяне на неговото пребиваване в Одеса като частна инициатива, то подобно поведение е било напълно в

²⁸ Хитов, П. Фамилиарни забележки ..., с. 313.

²⁹ Илия п. Луканов има предвид осъдените по Арабаконашкото дело комитетски дейци.

³⁰ Документален сборник Иван Драсов ..., док. 70, 137 – 138.

духа на възприетите от БРЦК по-строги конспиративни правила. По-важното в случая обаче е, че дори в очите на пренебрегнатите и засегнатите от Хитовото „високомерие“ одески младежи, неговата мисия в града им е била успешна.

Обратният път на Панайот Хитов и Стоян Софийски към Букурещ повтаря познатия вече маршрут – през Болград, Измаил, Галац и Браила, като в румънската столица двамата спътници се завръщат на 13 април 1873 г. За едномесечното си пътуване войводата похарчва 978 гроша, а събраните помощи от него възлизали на 135 рубли, 10 наполеона и 14 австрийски жълтици. Малко покъсно, на път за Белград, където войводата пристига на 24 май 1873 г., Хитов получава от дейци в Слатина и Крайова още 13 наполеона. Като се приспаднат обаче и разходите за завръщането в Сърбия – още 802 гр., за БРЦК реално не останала почти никаква парична подкрепа. Така финансовите резултати от обиколката из Влашко, Бесарабия и Русия се оказали твърде скромни.

Резултатите и от другите две основни задачи, които били възложени на П. Хитов – изясняване състоянието на емигрантските комитети и установяване на организационни контакти с бесарабските и одеските българи, не били много оптимистични. Обиколката на войводата Хитов показала недвусмислено, че само половин година след Общото събрание в Букурещ, комитетското дело във Влашко било напълно замряло. От представените на събранието 12 комитета от Влашко и Бесарабия, активно функциониращи през март и април 1873 г. се оказали само два-три. Апатията и безпаричието били повсеместни, а желанието на младите и по-ентузиазирани емигранти да се предприемат последователни и радикални действия от страна на БРЦК не били достатъчни, за да се започне действително ефективна подготовка на въстание в българските земи. Ако към това добавим и правителствените промени в Сърбия след смъртта на военния министър Блазнавац, става ясно защо опитният и обръгнал на битки войвода достига до извода, че единственото, което може да се направи при това положение, за да се поддържа духа на населението, е да се използва добре изпитаната четническа тактика. Ето защо в писмото си до Иван Драсов от 14 юни 1873 г. той споделя: „Не, брате, на нищо не можеме да се надееме. От нийде нашите богати българи и по Русия и по Влашко не щат да ни чуят за друго освен за Екзархията – само на нея се надеят. Така също и

на нашето събрание не можа да стане ... На работата развалението е от несъгласието. Видях веч отде е корена на поразата, но какво да правя – безпомощно възкликва той.^{31с}

Приложение:

№ 1

Пълномощно на Панайот Хитов от БРЦК

Упълномощие

Упълномощаваме приносящият на настоящето Господин Панайот Хитов, комуто като член и съучастник на народното ни дружество ще поверите и разкажете за сичко що е действувало съставеното за същата цел в[ъв] вашият град дружество, което председавате. Господин Панайот Хитов ще ви разкаже в същото време и устно нужните наставления, които му са дадоха, следователно вие трябва да положите сичките си трудове да ускорявате предприятието и действията на работата, защото само с енергия и труд ще можем по-скоро да постигнем целта си.

България, 1873 Мартие 1

[печат на “Български револ. централни комитетъ”]³²
[БИА, НБКМ – ф. 87, II А 9175]

№ 2

Разписки за дадени от П. Хитов пари на
Българското народно общество

№ 2³³

Расписка

Господ. Панајот Хитоф

Подарява 1 # (една жълтица австрийска) за “Българското народно общество в Букурещ”

Букурещ, 1873 майя 12³⁴

[БИА, НБКМ – ф. 87, II А 8273]

³¹ Документален сборник Иван Драсов ..., док. 81, 156 – 157.

³² Със същия печат е подпечатано и пълномощното на Тодор Пеев от 5 януари 1873 г. – БИА, НБКМ – ф. 5, а. е. 5, л. 36 – 37.

³³ На името на Панайот Хитов са запазени две идентични разписки, съответно под № 2 и 3.

³⁴ Най-вероятно, при попълването на бланките под № 2 и 3, месецът е нанесен грешно, тъй като върху бланки с №№ 13 и 14 (на името на Кириак Цанков) и №№ 15, 16 и 17 (на името на Димитър Ценович), датата 12 март е много ясно изписана – вж. БИА, НБКМ – ф. 5, а. е. 4, л. 5 и ф. 80, II А 7324^{а-в}. Възможно е и бланки с №№ 2 и 3 да са били запазени за Панайот Хитов, като той е платил дължимата сума едва на 12 май 1873 г.

Сметки на Панайот Хитов за направените разходи по време на престоя му във Влашко и Южна Русия (12 март – 24 май 1873 г.)

- От 12 марта до 15 марта
 Парво от Букурещ до Половешт [Плоещ] на железницата
 гроше – 54
 От Полуешт [Плоещ] на хана
 и за кирия на железницата до Ибраил [Браила] – 84
До 15 марта – 138 [гроша]
 У Ибраил [Браила] от 15 до 18 [март] на хана – 54
 За кирия до Галас [Галац] – 142³⁵ [вярната сума на сбора до
 тук е 192 гр.]
 И у Галас на хана и за подпис на пашепорта – 62
 [До] марта 19 – 194 [вярната сума на сбора до тук е 254 гр.]
 От Галас до Болград за кирия – 32
 У Болград на хана – 30
 [До] марта 22 – 216 [вярната сума на сбора е 316 гр.]
 От Болград до Кобел [Кубей] и у Кобел на хана – 24
 [До] марта 23 – 240 [вярната сума на сбора е 340 гр.]
 От Кобел до Одеса за кирия и едене по пътя – 135
 [До] марта 25 [вярната сума на сбора е 475 гр.]
 У Одеса за едени от 25 до 29 [март] – 72
 447 [вярната сума на сбора е 547 гр.]
 април 4 и 5 от Болград до Исмаил
 и до Галас – 126
 465 [вярната сума на сбора е 673 гр.]
 У Галас на хана и на парахода
 до Браила 9 априлия – 27
 492 [вярната сума на сбора е 700 гр.]
 От 9 априлия да 13 април
 у Ибраила на хана и за едене – 96
 за железница до Букорешт – 108
 априлия 13 видена сметку у Букурешт – 696 [вярната сума
 на сбора е 904 гр.]
 от 13 априлия до 16 априлия
 у Букорешт на хана, за одая и едене – 74
 770 [вярната сума на сбора е 978 гр.]
 На Георги [Гюргево] за път – 48
 за едене от 16 до 20 април – 20
 [до] 20 април – 838 [вярната сума на сбора е 1046 гр.]
 От 20 априля до 12 майя
 на хана за одая желтици – 128
 за едене и пране – 270

³⁵ П. Хитов допуска грешка при сумирането на общата сума.

398

838 [сметката до 20 април]

1236 [вярната сума на сбора е 1444 гр.]

13 майя на Йордан и Стоян – 128

1364 [вярната сума на сбора е 1572 гр.]

он – 54
майя 14 от Букурешт до Питеш [Питеш] един наполе-

от Питеш до Кралева [Крайова] – 86

1504 [вярната сума на сбора е 1712 гр.]

От Кралева до Торно Северин [Турну Северин]

За кола и едене по патя – 54

едене – 14

[до] 22 майя Торно Северин – 1572 [вярната сума на сбора
е 1780 гр.]

[Общо] – 1572 [вярната сума на сбора е 1780 гр.]

Стиг[н]ал съм у Белград 24 майя 1873

Сапомощщесвания [спомоществования] дето сам приимал
по пътя

Парву от Ј. Кишелски – 10 робли

От Г.[осподин] Николай М. Тошков – 55 робли

От отец Козма архимандрит Киприански³⁶ – 70 робли

135 робли

От деда Маринче Бенли у Бокорешт десет наполеона – 10

От[?]³⁷ – 1

От Болград младежи – 5

От Смаил [Исмаил] – 3

От Рафаил [Атанасов] Галас # австр. – 5

От Слатина наполеона – 3

От Кралева [Крайова] наполеона – 10

32

3

35 наполеона сам приел сапомощсвования за пат и 135 сто
и тридесет пет робли

година 1873 марта 12 до майя 24

Похарчил сам за патование 44 желтици австришки, които
са намират на тес две книги [листа] написани. Панајот Хитовъ
[БИА, НБКМ – ф. 87, II А 8276]

³⁶ Отец Козма е бил игумен на Киприановския манастир. Панајот Хитов се познава с него от 1866 г., когато заедно с Георги Раковски посещават манастира на път за Одеса. По-късно, по препоръка на Николай Тошков, Раковски и Хитов се връщат при архимандрит Козма Киприански, за да получат помощ за революционната си дейност.

³⁷ Текстът е неясен.

Идейното израстване на Христо Ботев¹

Революционните идеи се открояват като най-същностната част от политическите възгледи на Христо Ботев. Нещо повече. Героичната саможертва в името на революционния идеал отрежда на Ботев да бъде сред първите и най-почитани дейци в пантеона на политическото ни Възраждане. Място, което, независимо от обществените превратности през последните 130 години, днес никой не поставя под съмнение. За разлика от другите трима всепризнати водачи на българската национална революция обаче – Георги Раковски, Васил Левски и Любен Каравелов, Христо Ботев не е оставил след себе си програмни документи от такова естество, които да ни позволят ясно и категорично да открием неговите конкретни приноси в развитието на комитетското дело и в подготовката на българската националноосвободителна революция. Вероятно, мнозина специалисти ще възприемат с неодобрение подобно твърдение, и аз лично бих ги разбрал. Та нали тъкмо Ботев е най-радикалният измежду лидерите на родната емиграция, особено когато става дума за социалните аспекти на националната ни революция? Кой по-остро и по-последователно от него бичува еснафлъка на чорбаджиите, псевдопатриотизма на богатшите, интригантството на самозваните ни духовни пастири? Кой сред тогавашния ни елит се противопоставя на по-висок глас от него срещу социалната неправда и неравенството, срещу потъпкването и незачитането на исконните човешки свободи?

Да! Действително, поетичният и публицистичен талант на Хр. Ботев, съчетан с характерната му експресивна душевност и вулканична енергия, са впечатляващи. Неговата харизма и бунтарски дух, решителност и всеотдайност са завладяващи. Те въздейст-

¹ Текстът е публикуван под заглавието „Революционерът и организаторът на БРК Христо Ботев“ в: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. С., 2008, т. 10, 22 – 30.

ват на по-разпалените хъшовски глави из Влашко и Южна Русия, очакващи решителния момент за разплата с вековния потисник. Те подхранват надеждите и вярата на хилядите млади българи, мечтаещи за по-достойно и сигурно бъдеще. В тези качества се корени в крайна сметка и безспорният авторитет на Христо Ботев като пламенен пропагандатор на революционните идеи и организатор на БРК. Да не забравяме обаче и нещо друго. Още преживе Ботев беше обичан, но и мразен, величан, но и обругаван, и то както от чужди, така и от свои. Прочее, съдбата отреди и след Освобождението, та чак до наши дни, името и делото на поета-революционер да бъдат обект на разгорещени спорове, периодично затихващи, но и избухващи след време с още по-голяма сила. И ако днес, когато отбелязваме 160-та годишнина от рождението на калоферския гений, в популярната книжнина и в медийното пространство продължават да шестват празнословия и небивалици по адрес на Ботев, то своя вина имаме и ние – историците, защото, улисани в собствените си проблеми и крамоли, не успяваме да предложим една убедителна и консенсусна представа за ролята на Христо Ботев в националноосвободителното ни движение, с всичките му заслуги, но и кусури. С пълна сила това важи и по отношение на битуващите в научната литература оценки за това как се формират и еволюират революционните възгледи на Ботев, кое е новото и различното в тях и как конкретно те влияят върху хода на политическото ни Възраждане?

Обективният и критичен прочит на запазеното документално наследство на поета-революционер дава основание, според мен, в идейната еволюция на Ботев да се открият два основни етапа. Първият етап обхваща времето от установяването му във Влашко през септември 1867 г. до събранието на БРЦК в Букурещ от 26 декември 1874 г. В общи линии това са години на политическо съзряване на младия Ботев. Години, в които той започва да изявява творческия си талант и да търси своето място сред многоликата, раздирана от идейни и лични противоборства българска емиграция. През този период, и най-вече от 1871 г. насетне, Христо Ботев се откроява като един от последователните и ревностни сторонници на идеята за отхвърляне на чуждото господство чрез всенародна революция. Особено ясно и категорично тази идея той отстоява

от страниците на „Дума на българските емигранти“, където при всеки удобен повод заявява, че изходът от тежкото положение на българите е в „народната революция“ и в „радикалния преврат“². В хронологически най-рано засвидетелстваните си публицистични изяви по въпроса за евентуалното българско въстание – статиите „Народът вчера, днес и утре“, „Злото“ и „Петрушан“, Ботев не само прокламира революцията, но и отхвърля реформизма и дуализма като изрично отбелязва, че спасението на народа изисква „работа, подземна работа за да се пригответи едно народно общо въстание“³. Показателни за разбиранията на Хр. Ботев по това време са и включените в „Дума на българските емигранти“ три части от брошурата на Ангелаки Савич „Българските въстаници на 1868 под воеводството на Хаджи Димитра и Стефана Караджа“⁴, отпечатаните препечатки на информации от румънската преса, в които се коментира темата за освобождаването на подвластните християнски народи чрез въоръжени действия и др.п.⁵

Приведените примери показват, че още при първите си обществени изяви като емигрант във Влашко Христо Ботев открито демонстрира привързаността си към революционните идеи. Тази констатация обаче не трябва да се абсолютизира, защото внимателният прочит на документалното наследство на Ботев разкрива, че в началото на 70-те години на XIX в. неговите възгледи за бъдещото българско въстание имат общ и декларативен характер. Незапознат с комитетските дела, той е твърде далеч от проблемите на ежедневната, опасна и трудна, а и съвсем не толкова романтична работа по практическата подготовка на българската национална революция. Затова и представите му за бунта са по-скоро израз на един интуитивно направен идеен избор. Избор, предопределен както от господстващите по онова време в хъшовските среди настроения, така и от поетичния патос, на който той вече е подвластен. Прочее, тъкмо това обяснява и импулсивно заявеното през юни 1868 г. желание да се включи в подготвяната от дядо Жельо Браилска чета, широко

² Вж. в. „Дума на българските емигранти“, Браила, г. I, бр. 2 от 25 юни 1871 г.; бр. 3 от 8 юли 1871 г.

³ Вж. „Злото“ в „Дума на българските емигранти“, г. I, бр. 3 от 8 юли 1871 г.

⁴ „Дума на българските емигранти“, г. I, бр. 3, 4 и 5.

⁵ Пак там, г. I, бр. 3 от 8 юли 1871 г., с. 11 и др.

застъпената в поезията и публицистиката му тема за българските хайдуту и чети, необоснованата му вяра, че идеята за освобождение не е угасвала никога у народа и т.н.

Ако съотнесем всичко това към вече включените в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. в употреба от националноосвободителното ни движение политически програми, планове и проекти, лесно може да се установи, че до 1874 г. Христо Ботев няма фактически ясна и по-цялостна представа как да се подготви и осъществи на дело българската национална революция. Разбира се, подобна констатация не би трябвало да се възприема като упрек или обвинение в идейна незрялост по отношение на Ботев. Да не забравяме, че Раковски изготвя Първия си план за освобождение на България, когато е на 37 години и то след като е преминал през изпитанията на Втория браилски бунт, на Цариградските зандани и на Кримската война. Любен Каравелов от своя страна съставя „Мои братя“ на 34 г., а Първата програма на БРЦК – на 36 г. Що се отнася до Левски, първите си по-детайлизирани разработки по въпроса за бъдещото всенародно въстание Апостола излага в края на 1870 – началото на 1871 г., т.е., когато вече е на 33-34 години. Повече от очевидно е, че за да натрупа личен политически опит, за да израстне от последовател и пропагандатор в организатор и ръководител, Ботев има нужда от време, подходящи условия и от конкретен подтик. През август 1874 г., когато участниците в Общото събрание на БРЦК в Букурещ го избират за член на Централния комитет, той е само на 26 години и до този момент присъствието му сред емиграцията се свързва предимно с вестникарските и поетичните му изяви и с хъшовските му „подвизи“ из Браила, Александрия и Букурещ.

Вторият етап в развитието на представите на Христо Ботев за българската революция започва от края на 1874 г. и завършва през пролетта на 1876 г. През този сравнително кратък период от около година и половина Ботев се откроява като един от лидерите на революционната ни емиграция във Влашко и в този смисъл неговите идеи започват да оказват все по-осезаемо влияние върху развоя на комитетското дело. Това всъщност е времето, когато около редакцията на в. „Знаме“ постепенно се консолидира самостоятелна революционна група, а БРЦК изпада в най-тежката

си организационна криза. През лятото на 1875 г. групата на Ботев става инициатор за свикването на „извънредното“ събрание в Букурещ от 12 август и за създаването на „Българския революционен комитет – 1875 г.“ (БРК), с което се осъществява и първата решителна стъпка към практическата реализация на идеята за „всенародно въстание в Българско“. Така очертаният втори период от идейната еволюция на Хр. Ботев съвпада и с важни промени в неговия личен живот. След няколко години на хъшовско безхаберие, Ботев е принуден да поеме грижите за най-малкия си брат Боян и за възрастната си майка, а бракът с Венета Везирева му носи и много нови отговорности, които, ако не из основи, то поне осезаемо променят отношението му към ставащото около него.

Началният тласък на всички тези събития е даден от организираното на 26 декември 1874 г. поредно общо събрание на БРЦК в Букурещ, когато между Каравелов и Ботев избухва конфликт. През следващите месеци Ботев ще вложи много енергия и сили в противоборството си с Каравелов, но паралелно със задълбочаващия се спор с някогашния си патрон и съидейник, Ботев все по-отблизо ще се ангажира и с разработването на редица конкретни въпроси, пряко свързани с идейната платформа на българската национална революция. Още в бр. 2 на „Знаме“ той обосновава тезата, че решаването на Източния въпрос зависи не от великите сили или от съседните балкански страни, а най-вече от българския народ, като открито поставя въпроса „защо да подсмърчаме пред чуждите врата, защо да си правим мили очи и защо да оставяме да се експлоатира нашето отдавна вече осъдено от множество горчиви опити доверие?“⁶. „Цели 30 или 40 години вече стават – отбелязва Ботев, от както българският народ се е надеял на Сърбия да приеме на себе си тая чест и цели 30 или 40 години той са е лъгал в своите надежди. Напраздно даже и органът на нашата емиграция, „Независимост“, е проповядвала в продължението на едно доволно дълго време сближение и споразумение между тие два свързани с общи интереси народа; ние виждаме, че и досега още не е са изработило нищо и че досега още не са е дошло до никакво споразумение ... Но да оставиме това и да продължиме своето обозрение, т.е. да видиме де лежат средствата за нашето спасение ... И така, нека говори кой

⁶ „Знаме“, Букурещ, г. I, бр. 2 от 15 декември 1874 г., с. 5.

що ще, а ние ще да кажем, че решението на нерешимият до сега въпрос лежи единствено връз широките плещи на нашият немалочислен народ, а смъртта на Турция са намира в неговите яжки и напукани от труд ръце.“⁷

В бр. 3 на в. „Знаме“ поетът-революционер още по-категорично заявява: „нашият народ притежава доволно нравствени и материални сили, за да излезе сам на политическата сцена на Балканския полуостров и да премери силите си със силите на издихающийят турски деспотизъм“⁸. През януари 1875 г. Христо Ботев открито заклемява радетелите на идеята, че българите имат нужда първо от наука и образование, знание и развитие, „пак тогава вече да са мисли за неговото политическо освобождение“, противопоставяйки на това „опасно“ за освободителното ни дело мислене тезата, че „единственото спасение на нашият народ са състои в революцията“⁹.

Покрай призивите си за „всеобща българска революция“, в началото на 1875 г. Хр. Ботев дава за първи път и една по-пространна обосновка на необходимостта от единодействие между емиграцията и народа, което според него ще бъде най-добрата гаранция за успеха на бъдещото всеобщо въстание. В бр. 5 на в. „Знаме“ Ботев лансира и идеята това въстание да се подготви от „една корпорация, която да покрие Балканският полуостров с мрежата на революционната пропаганда, да прибере нейните жици в една галваническа батарея и по тях, като по психически телеграф да дава тон и направление на сяка една обмислена народна демонстрация и на сяко едно разумно човеческо стремление по пътя на истинната свобода. Тая корпорация трябва да събере в едно цяло разпръснатите и разединените сили на народът, да ги подложи под точна и вярна сметка в паралел със силите на притеснителите и, когато вече види, че тие сили са цели, здрави и достатъчни, за да строшат петивековните ръждясали вериги на робството, изведнъж да се драсне кибритата на въстанието и да осветли свободата на Балканският полуостров“¹⁰.

⁷ Пак там.

⁸ „Знаме“, г. I, бр. 3 от 22 декември 1874 г., с. 9.

⁹ „Знаме“, г. I, бр. 4 от 5 януари 1875 г., с. 13.

¹⁰ „Знаме“, г. I, бр. 5 от 12 януари 1875 г., с. 17.

Горечитираните разсъждения пораждаат разночетие сред изследователите на Христо Ботев. Някои автори като Михаил Арнаудов, Михаил Димитров и Иван Унджиев търсят в тях доказателство за неговото идейно израстване. Други пък като Крумка Шарова възприемат прокламираните в първите броеве на в. „Знаме“ възгледи като опит да се върне революционното дело назад към един вече изживян период от нашето националноосвободително движение.¹¹ Ако се абстрахираме от пристрастията на отделните автори обаче, както и от идеологическата обремененост, с която досегашните изследвания по темата бяха дълбоко белязани, критичният анализ на документалното наследство на Хр. Ботев неминуемо ще ни подтикне да констатираме, че, под една или друга форма, от края на 1874 г. и в началото на 1875 г., Христо Ботев действително популяризира последователно поне четири идеи, които чертаят по същество нова посока за развитието на комитетските дела след „ерата“ на Васил Левски: прилагане на по-децентрализиран модел за ръководство на комитетската мрежа; „реабилитация“ на четничеството, което според него все още не е изчерпало своите възможности; възприемане на тезата, че народът вече е готов да започне въоръжена борба за отхвърляне на чуждото политическо господство; поставяне акцента в работата на БРЦК върху емиграцията.

Без да влизам в ролята на съдник доколко тези разбирания на Ботев са били основателни или не, ще си позволя да отбележа, че защитаваните от него позиции са естествено отражение на положението, в което той се озовава след събранието от 26 декември 1874 г. Разпратата му с Каравелов и ширещата се по това време сред емиграцията политическа апатия, подозрителността и предубежденията, с които го посрещат старите комитетски дейци във Влашко, трудностите по издаването и разпространението на в. „Знаме“, сериозните организационни проблеми на вътрешните комитети – всичко това се стоварва върху Христо Ботев изведнъж. И въпреки че организационният му опит е все още твърде скромен, въпреки че не владее тънкостите на задкулиската политическа борба, в качеството си на неформален лидер на противниците на Любен

¹¹ Шарова, Кр. Българският революционен комитет – 1875 г. В: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 1, С., 1995, 46 – 55.

Каравелов, той се чувства длъжен да изрази и публично да защити позициите си по злободневните въпроси на комитетската тактика. Точно тази обстановка предопределя, според мен, недовършеността и общия характер на ботевите представи за начините, по които революционната организация трябва да постигне освобождението на България. Това прочее, обяснява и смесицата от четнически романтизъм и революционен оптимизъм, които прозират в неговите възгледи от началото на 1875 г. През последвалите няколко месеца обаче задълбочаващият се конфликт с Любен Каравелов, както и новите отговорности, които изникват пред Хр. Ботев във връзка с обособяването сред революционната емиграция на самостоятелната група около него и Стефан Стамболов, подтикват редактора на в. „Знаме“ да се включи постепенно в изработването и популяризирането на по-цялостни и по-конкретни планове за практическото осъществяване на идеята за всенародно въстание в Българско. Силно влияние в тази посока оказват и контактите на Христо Ботев с Иван Семерджиев в началото на април 1875 г.

Конкретността и прагматичността в програмата на Ив. Семерджиев впечатляват неопитния в конспиративните дела Христо Ботев и стават своеобразен катализатор за по-бързото избистряне и обогатяване на неговите представи за бъдещото българско въстание. Показателни в това отношение са новото разбиране за необходимостта от ефективна революционна пропаганда сред населението; назначаването на подходящи „пропагандисти“, които да поемат организационната тежест при подготовката на бъдещото въстание; привличането на вниманието на европейската общественост към положението на подвластното християнско население в Османската империя; предварителната подготовка на чети в съседните на България страни и др. Посочените акценти могат да се открият както в практическата подготовка на замисленото от БРК за през месец септември 1875 г. „всенародно въстание“, така и в действията на гюргевските апостоли през пролетта на 1876 г. Това се дължи на идейната приемственост в дейността на БРК и на организаторите на Априлското въстание, но в не малка степен е заслуга и лично на Христо Ботев, който чрез в. „Знаме“ или пък чрез кореспонденцията си с едни или други комитетски дейци, чрез прякото си участие в заседанията на БРК или пък при личните си

посещения и срещи в различните емигрантски центрове из Влашко и Южна Русия, последователно ги популяризира и отстоява.

През пролетта и лятото на 1875 г. в разбиранията на Хр. Ботев за всеобщото въстание в Българско настъпва и още една съществена промяна. Под влияние на разрастващите се размирици в Херцеговина и Босна, той постепенно се отказва от идеята за самостоятелни български действия и през месеците юни и юли започва да разглежда вече бъдещото българско въстание като съставна част от едно общо южнославянско въоръжено начинание. Убеден в изпълнимостта на подобна акция, Ботев открито призовава сънародниците си от страниците на „Знаме“ да не чакат повече никого и доказва, че „сяко едно отлагане на бунта е за наша вреда“¹².

По това именно време, опирайки се на авторитета на Панайот Хитов и разчитайки на революционния ентузиазъм, обхванал емигрантските среди във Влашко и Сърбия, Христо Ботев, Стефан Стамболов и Иван Драсов организират „народното българско събрание“ в Букурещ на 12 август 1875 г. и успяват да убедят присъстващите на това събрание в необходимостта от съставяне на петчленен комитет („Български революционен комитет – 1875 г.“), който трябвало да се заеме с практическата подготовка на „всенародно въстание в Българско“¹³. Христо Ботев е не само сред учредителите и членовете на БРК. Участвайки активно в работата на комитета до 22 август 1875 г., когато заминава за Одеса, за да се срещне с Филип Тотю, той се изявява и като един от главните вдъхновители на усилията на БРК да изработи плана за подготовка на бъдещото въстание. За съжаление, документалният материал, с който разполага съвременната българска историопис, не позволява ясно и категорично да се определи каква по-точна роля е играл Христо Ботев в този процес. Единственото сигурно нещо е, че до 21 август (включително), той е присъствал на заседанията на БРК и активно е участвал в дискусиите, в хода на които комитетът е доразвил възприетите още на 12 август основни положения за организиране на бъдещото въстание. Специално внимание в това отношение заслужава изготвеното от БРК Обръщение от 21 август 1875 г., в

¹² „Знаме“, г. I, бр. 19 от 22 юни 1875 г., с. 72.

¹³ Митев, Пл. Българският революционен комитет ..., 67 – 119.

което членовете на комитета се отказват от първоначалната идея тежестта в бъдещото въстание да падне върху емигрантските чети, като акцентът в подготовката на народния бунт се поставя вече върху работата на вътрешните комитетски структури. Отпада и идеята Хитовата чета да премине в българските земи през Сърбия, като за подкрепа на „силите на отсрещните ни братя“ БРК се ориентира към сформирани на няколко чети само на територията на Влашко. Симптоматични за настъпващите в планове на БРК промени са и текстовете на писмото на комитета до Филип Тотю и пълномощното, с което Ботев тръгва към Одеса¹⁴. И в двата документа, в чието съставяне участва и самият Ботев, се говори за подготовка на въстанието отвътре и за „една огромна и добре организирана чета“, която трябвало да се командва от Филип Тотю и която трябвало да премине в българските земи през Влашко¹⁵.

Пътуването до Русия също оказва влияние върху революционните разбирания на Ботев. Първоначално ентузиазмът му от започнатото дело се засилва с всеки изминал ден, а увереността в крайната победа нараства след всяка нова среща с представителите на българската емиграция в Браила, Галац, Кишинев, Николаев и Одеса¹⁶. В началото на септември 1875 г. обаче, непосредствено преди да тръгне за Букурещ, опиянението на Ботев отстъпва постепенно място на трезвия разум и на политическия прагматизъм. Важна роля за тази промяна изиграват разговорите с Тодор Минков, който се опитал да убеди Ботев, че едно българско въстание няма да доведе до отхвърляне на чуждото господство, защото в дадения момент Русия няма да подкрепи каквато и да била самостоятелна българска инициатива. Дали само под натиска на Тодор Минков, или пък под влияние и на някакви други, неизвестни ни все още обстоятелства, Хр. Ботев наистина започва да премисля чутото през последните дни на престоя си в Русия, и в крайна сметка се убеждава в правотата на одеските настоятели, съгласявайки се с

¹⁴ Ботев, Хр. Събрани съчинения. Т. 3. С., 1980, с. 227.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Най-доброто доказателство в подкрепа на подобна констатация е писмото на Христо Ботев до Михаил Греков, изготвено в Николаев на 30 август 1875 г., в което по един типично „ботевски“ маниер той разкрива революционния си възторг и нетърпението си борбата да се захване час по-скоро – вж. Ботев, Христо. Пос. съч., с.229.

техния извод, че окончателното решаване на българския въпрос зависи изцяло от великите сили и от тяхното желание да се заемат с промяна на статуквото на Балканите.

Първите симптоми за тази промяна са трудно доловими, защото, след като напуска Одеса, Христо Ботев продължава да действа според вече начертания от БРК план. На 17 септември той пристига заедно с Филип Тотю в Галац. На 18 септември е в Браила, а на 19-ти е вече в Букурещ. Същият ден БРК получава съобщение от Русе, че бунтът в България е вече вдигнат. Следват няколко дни, изпълнени с надежди, но известията за провала в Стара Загора окончателно отрезвяват Ботев и на 30 септември той си подава оставката като член на БРК. За мотивите, подтикнали Ботев към това решение, са изказвани различни мнения – от неспособаните обвинения в парични злоупотреби до личностните дразги с Иван Драсов и Стефан Стамболов. Без да навлизам в дебрите на този отколешен спор ще си позволя да отбележа само, че едва ли е необходимо да се изчаква откриването на нови и нови свидетелства, за да се стигне до извода, че през втората половина на месец септември 1875 г. в представите на Христо Ботев и останалите членове на БРК за бъдещото българско въстание действително се появяват различия. И доколкото към 30 септември – денят, в който Ботев изготвя оставката си, информацията на букурещките дейци за случилото се във вътрешността на страната все още не е била пълна, с което в не малка степен се обясняват и решенията на събранието от 1 октомври 1875 г., основателно би могло да се твърди, че „неискреността“ помежду членовете на БРК покълва под напора на впечатленията на Ботев от престоя му в Русия. Що се отнася до това, в какво по-точно Ботевите „убеждения се не посрещнаха“ с убежденията на останалите членове на Букурещкия комитет, ако се доверим на спомените на участниците в тези събития, Христо Ботев открито се противопоставил на частичните въстанически действия, което напълно съответства на възгледите на одеските настоятели. Прочее, в публичните изяви на Ботев от есента на 1875 г. и пролетта на 1876 г. има достатъчно белези, които навеждат на извода, че след провала на замисленото от БРК всеобщо въстание той все по-последователно защитава идеята бъдещите въоръжени български акции да бъдат подчинени на по-общ

замисъл, разчитащ не само на силите на подвластните на Портата християнски народи, но и отчитащ решаващата в това отношение роля на великите европейски сили. Показателни за това са контактите на Христо Ботев със сръбската дипломация през декември 1875 – началото на 1876 г. и недоизясненото му все още пътуване в началото на 1876 г. до Триест. Все в тази посока би трябвало да се разглеждат и последователните усилия на Ботев за спечелване симпатиите на европейската демократична общественост за българската национална кауза чрез осъществяване на целенасочена пропаганда в чуждестранната преса, превъзходно „режисираното“ завладяване на „Радецки“ и т.н. Изобщо, цялостното политическо поведение на Ботев след „заарските събития“ недвусмислено показва, че той не е вече онзи възторжен революционер от началото на 70-те години на XIX в., който възприема всеобщото въстание като самоцел, като спонтанен изблик на народната воля за свобода. Понагрупал политически и житейски опит, преживял болката на неуспеха и изпитал завистта и озлоблението на онези, които, за да прикрият собствените си грешки хвърлят вината върху него, той осъзнава отговорността на политическия лидер и постепенно започва да възприема революционната борба единствено като средство за оказване натиск на Великите сили в изгодна за българите посока.

Вероятно твърдението, че през последните месеци от живота си Хр. Ботев поставя под съмнение възможността за успех на едно самостоятелно българско въстание, ще прозвучи пресилено. Още повече, че десетилетия наред българската историопис защитава тезата, че развитието на освободителните борби на българския народ през втората и третата четвърт на XIX в. върви във възходяща линия: от стихийните и локално ограничени прояви към организираното националноосвободително движение, от заверите и четничеството към всеобщото народно въстание, от търсенето на външна помощ към налагането на идеята за самостоятелна и независима българска революция. Далеч съм от мисълта да отхвърлям съществуването на подобни линии в политическото ни Възраждане. Убеден съм обаче, че абсолютизирането на така очертаната схема и задължителното подвеждане на всички и на всичко към нея ни отдалечава от безпристрастното осмисляне на

възрожденската епоха и ни отнема възможността да възстановим достатъчно вярно и пълно цялата палитра от идеи и възгледи, политически пристрастия и вътрешни борби, характеризиращи обществения живот на тогавашната българска емиграция. Убеден съм също така, че подобен подход подхранва никому ненужни вече митове, от които възрожденските ни дейци едва ли имат нужда, за да останат в националната ни историческа памет. С още по-голяма сила това важи за Христо Ботев.

Обществено-политическата дейност на Стоян Заимов до Освобождението (дискусии и нерешени въпроси)¹

Да се проследи мястото и ролята на големите фигури в политическото ни Възраждане е трудна и изключително отговорна задача. С особена сила тази констатация важи за Стоян Заимов, който не само оставя ярка следа в развитието на националнореволюционното движение, но по-късно се откроява и като един от най-ентузиазирания му популяризатори. Заимов принадлежеше към онова поколение възрожденски дейци, родено по време или около Кримската война, на което бе съдено да подготви и да осъществи на дело освобождението на България. Той имаше шанса рано да срещне Апостола и още 15-16 годишен се приобщи към революционната кауза, но съдбата не бе много благосклонна към него. Няма друг, или поне аз не познавам такъв комитетски деец от 60-те и 70-те години на XIX в., който да е осъждан веднъж на доживотно заточение в Диарбекир, една година по-късно да избяга оттам, за да се включи в ръководството на двете най-амбициозни въстанически начинания на революционната ни емиграция през XIX в., след което отново да попадне в ръцете на властите и повторно да бъде изпратен на заточение – този път в още по-страшната за политическите врагове на падишаха крепост Сен Жан д'Акр. И всичко това се случва само за няколко си 3-4 години, когато бъдещият автор на „Миналото“ е само на 20-23 години. Можем само да гадаем каква воля и вяра е трябвало да притежава той, за да устои на всички изпитания и терзания, какъв стоицизъм е трябвало да покаже, за да надмогне физическите мъчения, унижението, страха.

След Освобождението обаче заслугите на преминалия през горнилото на турските зандани поборник потъват в забравата,

¹ Текстът е публикуван в сп. Наше минало. Бр. 26, ноември, 2003, 22 – 28.

а неговото дело и име постепенно са обгърнати от историографски митологеми, спекулации и манипулации. Достатъчно е да припомним, че и досега българската историопис не е намерила сили да представи на широката читателска аудитория една сериозна, академично написана биография на Стоян Заимов. Сред камарата публикации за апостолите на българската революция, най-малко заглавия са посветени на ръководителя на Врачански революционен окръг, а единственото качествено направено проучване за Заимов като изследовател на комитетското десетилетие продължава да бъде великолепната студия на проф. Крумка Шарова.² Искрено се надявам честванията на 150-годишнината от рождението на Стоян Заимов да провокират нов интерес към неговата личност и затова ще се опитам да очертая някои от най-дискусионните и нерешени въпроси от обществено-политическата му дейност до Освобождението.

Първият дискуссионен въпрос е свързан с ролята на Стоян Заимов в прословутото „хасковско приключение“ от 1873 г. В общи линии, покушението срещу хасковския чорбаджия х. Ставри Примо и последвалите го драматични за националноосвободителното ни движение събития, са добре документирани и изследвани от българската историопис.³ Проблемът е, че сред включената в научно обръщение информация за хода на организираното по хасковското покушение следствие съществуват податки, уличаващи Стоян Заимов в предателство.

В писмо до съпругата и тъщата си от 26 декември 1874 г. деецът на Хасковския революционен комитет Мирчо Попов отбелязва например: „Това копиле, тая черна душа, без да помисли в каква още нова беда хвърга толко невинни души, дързна изново [подч. мое – П.М.] да нанесе последен удар на другарите си, които със своята безсъвестност ги е направил да се отделят [от] сичко,

² Шарова, Кр. „Миналото“ на Стоян Заимов и мястото му в българската историческа наука. От мемоари към история. – ИДА, кн. 50, 1985, 47 – 89.

³ Протоколи от съдебния процес срещу Атанас Узунов и другите подсъдими по Хасковското покушение през 1873 г. С., 1975; **Възвъзова-Каратеодорова, К.** Атанас Узунов (1851 – 1907). На Левски верен помощник. С., 1994; вж. и посочената там литература.

което е най-мило и най-драго за тях“⁴. Тези силни по адрес на Ст. Заимов думи са изречени във връзка с бягството му от Диарбекир в края на 1874 г., но контекстът им е достатъчно ясен – според Мирчо Попов, вината за арестуването и осъждането на хасковските дейци принадлежи именно на Заимов.

Още по-пряк в обвиненията е Петър Берковски, който в писмо до Панайот Хитов открито нарича Стоян Заимов „предател“ и представител на „искариотското племе между българете“.⁵ Къде по-завоалирано, къде по-директно, мотивът за евентуалната измяна на Ст. Заимов по време на разпитите в Хасково, Пловдив и Одрин може да се срещне и в други свидетелства от епохата на Възраждането. Интересното в случая е, че всички те произхождат от средите на най-близките приятели на даскал Стоян – все членове на Хасковския революционен комитет или техни близки родственици. За съжаление цитираните обвинения никога не са били обект на сериозен и критичен анализ, и аз си позволявам да се спра на тях, защото недобросъвестни и недобронамерени към Стоян Заимов историци лесно могат да ги преекспонираат, за да хвърлят сянка на съмнение върху неговата репутация на поборник и име на герой. Каква е истината и има ли в действителност основание да се подхранват съмнения спрямо поведението на Стоян Заимов?

Внимателният прочит на документацията, отнасяща се до „Хасковското покушение“ по категоричен начин показва, че Стоян Заимов няма пряка вина за направените от турските власти разкрития. Той е привикан на разпит в конака още на 5 май 1873 г. и е действително първият задържан деец на местния революционен комитет. Неговото арестуване обаче си е било чиста случайност – на разследващия покушението му хрумвало да покаже обувките на Атанас Узунов на градските обушари и един от тях разпознал, че те принадлежат на даскал Стоян. Малко по-късно в конака са привикани още двама от членовете на Хасковския комитет – Мирчо Попов и Петър Берковски, но тяхното задържане не се дължи на

⁴ **Томова, Д., Ел. Харбова.** Писма на Мирчо Попов от Диарбекир до Мария Попова. – ИДА, 1993, кн. 65, с. 261.

⁵ **Страшимиров, Д.** Архив на Възраждането. Т. 1, С., 1908, с. 462 – Писмо на Петър Берковски до Панайот Хитов от 20 февруари 1875 г.

информация, дадена от Заимов, а на свидетелските показания на налбантина Димитър Янков и на касапина Христо Иванов, които разказват, че Стоян Заимов, Мирчо Попов и Петър Берковски са разговаряли предния ден с „непознатия“ Атанас Узунов.⁶ Оттук нататък, за умело водещия следствието турски чиновник не представлявало трудност да се досети, че тримата хасковски учители са били свързани с Узунов и затова те били задържани в ареста.

В хода на следствието, Заимов е официално разпитван 14 пъти. При 9 от разпитите е имало и очни ставки с различни свидетели и заподозряни, като протоколите от съдебния процес недвусмислено показват, че Стоян Заимов не издава нищо и никого. Показателни в това отношение са първите дни от неговото задържане (от 5 до 10 май), когато е разпитван 11 пъти и при всичките очни ставки отрича да познава и да се е виждал с Атанас Узунов. По същото време Мирчо Попов – най-гръмогласният измежду по-късните обвинители на Заимов признава, че Петър Берковски е разговарял с „непознатия“, и че даскал Стоян е притежавал револвер, подобен на онзи, с който Атанас Узунов стреля по х. Ставри.⁷

В началото на юни 1873 г., когато по инициатива на Атанас Узунов арестуваните по „хасковското покушение“ променят тактиката, решавайки да направят известни признания, за да привлекат вниманието на европейската дипломация към българския политически въпрос, най-лаконичен в „саморазкритията“ е Заимов, като в новите си показания той стриктно се придържа към онова, което Узунов вече е разказал на следователя.⁸ За разлика от него обаче Мирчо Попов е доста по-словоохотлив, и на 3, 11 и особено на 17 юни спонтанно издава част от новите комитетски псевдоними, структурата на организацията, както и нейните военни планове.⁹ Всичко това ми дава основание да твърдя, че ако в хода на следствието е направено (съзнателно или не) някакво издайничество, то неговият извършител в никакъв случай не е Стоян Заимов.

Вторият дискуссионен въпрос се отнася до бягството на

⁶ Протоколи от съдебния процес ..., 36 – 39.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, 63 – 64.

⁹ Пак там, 83 – 84.

Стоян Заимов от Диарбекир. Известното за това бягство не е много. Самият Заимов разказва в едно писмо до Никола Обретенов след Освобождението, че успял да осъществи замисъла си благодарение на поляка Антон Бенковски.¹⁰ Срещу 5 турски лири той му предоставил френския си паспорт и снабден с чуждите документи, „преспокойно“ напуснал Диарбекир, като през целия път до Влашко се представял на турските власти „за поляк-емигрантин, пострадал за Полша“.¹¹

Дадената от Стоян Заимов през 1882 г. информация на Никола Обретенов, е включена пет години по-късно от Захари Стоянов в т. 2 на „Записки по българските въстания“.¹² Почти по същото време бягството от Диарбекир е брилянтно вплетено и от Иван Вазов като ключов епизод от биографията на една от централните фигури в романа „Под игото“ – Иван Кралича (Бойчо Огнянов). За съжаление, конкретните детайли около хронологията на събитията, свързани с придвижването на Заимов от Диарбекир до Влашко, са все още недоизяснени и главната причина за това е, че до края на живота си авторът на „Миналото“ е много пестелив, когато разказва за този период от комитетските си митарства.

Спорно е например кога Стоян Заимов напуска Диарбекир. Според записките на Анастас п. Хинов, бягството е извършено на 25 октомври 1874 г., а според бележника на Марин п. Луканов – на 13 декември.¹³ През 20-те години на миналия век Заимов си спомня, че е напуснал Диарбекир на 25 ноември 1874 г.,¹⁴ докато някои съвременни историци, позовавайки се на мемоарните бележ-

¹⁰ БИА, II А 8867 – Писмо на Стоян Заимов, Шумен до Никола Обретенов, Русе от 9 декември 1882 г. Писмото е публикувано с малки неточности и пропуски в: **Дойнов, Д.** Гюргевският революционен комитет. С., 1986, 126 – 129.

¹¹ Пак там.

¹² **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. С., 1981, с. 414.

¹³ **Страшимиров, Д.** Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1, С., 1929, с. 656 и с. 662 – Анастас п. Хинов, брат на Данаил Попов, и Марин п. Луканов са заточени в Диарбекир през 1873 г. по т. нар. „Софийско дело“. Вж. и История на Хасково от древността до 1912 г. С., 1995, с. 191.

¹⁴ **Заимов, Ст.** При бюрото на Народното събрание. – Родна мисъл. Плевен, I, 1921, № 8 – 10, с. 482.

ки на Тоне Крайчов¹⁵ приемат, че това е станало на 24 ноември.¹⁶ От посочените четири възможности най-достоверна, според мен, е версията на Марин п. Луканов (13 декември 1874 г.), защото, за разлика от свидетелствата на Анастас п. Хинов, на Тоне Крайчов и на самия Заимов, бележникът на Марин п. Луканов има характер на дневник. В него ловешкият деец отбелязва ден по ден по-важните случки по време на престоя си в Диарбекир и вероятността да запише срещу бягството на Стоян грешна дата е нищожна. Още повече, че при една коректна съпоставка на информацията от кореспонденцията на по-известните диарбекирски заточеници с техни родственици и познати се установява, че Заимов напуска Диарбекир малко преди Коледа, което съответства повече на посочената от Луканов дата, отколкото на късните и поизбледнели вече спомени на 70-годишния Стоян Заимов. Все пак, при отсъствието на автентични документални податки, отговорът на въпроса кога по-точно е осъществено бягството от Диарбекир ще продължава да предизвиква спорове сред специалистите и занапред. Прочее, бягството крие и други неизвестности. Не е много ясен например пътят на Стоян Заимов от Диарбекир до Румъния. Противоречия предизвикват и битоващите в научната литература твърдения за датата на неговото установяване в Букурещ.

Най-подробен в разкриване на обстоятелствата около придвижването на Заимов е Димитър Страшимиров. Ползвайки вероятно устните свидетелства на самия чирпанлия, той приема, че след като се сдобил с паспорта на Антон Бенковски, Заимов „пребродил“ сам, почти гол, „сред зима, в студ и сняг, негостоприемните планини на Северо-Западна Мала Азия и през Ерзерум, Карс и Трапезунд, се озовал в Цариград, при своя школки другар от Стара Загора – Асен Руселиев.¹⁷ С помощта на Руселиев, ученик по това време в Роберт колеж, избягалият от Диарбекир заточеник се укрива повече от 15 дни в американския колеж и впоследствие, с негови средства, успява да се прехвърли във Влашко.

¹⁵ Крайчов, Т. Диарбекирски дневник и спомени. С., 1989, с. 109.

¹⁶ Вж. Заимов, Ст. Записки от терсханата. 1868 – 1878. С., 1999, с. 353.

¹⁷ Страшимиров, Д. История на Априлското въстание. С., 1996, с. 221.

Разказаното от Д. Страшимиров се повтаря в общи линии от всички, които по някакъв повод са се докосвали до живота или революционното дело на Ст. Заимов. Единствените по-съществени различия се свеждат до изказаното от някои съвременни изследователи мнение, че с уреждане на престома на Заимов в Роберт колеж лично е бил ангажиран директорът на колежа д-р Джордж Уошбърн.¹⁸ От известно уточнение се нуждае и пристигането на Заимов в Букурещ. Досега в литературата са изтъквани две различни мнения по този въпрос. Според Иван Унджиев например бъдещият апостол се озовава в румънската столица през март 1875 г.,¹⁹ докато един от малкото биографи на Стоян Заимов – Данко Димитров, позовавайки се на спомените на чирпанския поборник твърди, че това е станало още на 7 януари (Ивановден) 1875 г.

Трудно е да се прецени коя от посочените дати е по-достоверна, но ще си позволя да отбележа, че която и дата да бъде приета, то тя трябва да бъде съобразена с датата на бягството от Диарбекир. Очевидно, ако Стоян Заимов е напуснал Диарбекир на 13 декември, той не би могъл за 20 дена да пропътува пеша „в студ и сняг негостоприемните планини на Северо-Западна Мала Азия“, да стигне до Трапезунд и оттам да се озове в Цариград, и след 15-дневен престой в турската столица да смогне да пристигне за Ивановден в Букурещ. Т.е., за да се намира в румънската столица на 7 януари 1875 г. Заимов е, или избягал от Диарбекир на 25 ноември (може и по-рано), или действително е стигнал в Букурещ едва през месец март. Прочее, внимателният прочит на включения в научно обръщение документален материал показва, че към настоящия момент повече яснота върху бягството на Стоян Заимов от Диарбекир едва ли може да се внесе. По-голямо внимание заслужава обаче един друг, малко по-страничен, но съвсем не по-маловажен аспект на споменатите вече събития. Става дума за оценката, моралната и научната оценка, която може и трябва да се даде на извършеното от Стоян Заимов бягство. Какво имам предвид?

¹⁸ Заимов, Ст. Записки от ..., с. 353.

¹⁹ Унджиев, Ив. Георги Бенковски. Биография. С., 1983, с. 48. Подобна позиция се защитава и от младата изследователка Светлана Мухова – вж. Мухова, Св. Георги Бенковски. С., 2002, с. 20.

На 6 март 1875 г. двадесет заточеници от Диарбекир изпращат молба до влиятелния български търговец в Цариград Христо Тъпчилещов, в която настояват за неговото застъпничество да бъде облекчен техният режим, тъй като след бягството на Стоян Заимов, а малко след това и на сливналията Таньо Стоянов, властите наложили строги наказателни мерки спрямо всички затворници и заточеници. „По причина за избягването на двама души – отбелязват в молбата си българските заточеници, бидохме хвърлени в един от лошите затвори, дето мнозина от нас стават жертва на глада придружаван с лошаваините на затвора ...“.²⁰

Специалният режим за българските заточеници продължил повече от половин година. В бр. 11 на в. „Знаме“ от 16 март 1875 г. Христо Ботев помества дори специално известие по този повод, а в бр. 16 от 17 май с.г. е отпечатана обширна дописка за Диарбекирските мъченици и от Данаил Попов.²¹ Интересното в случая е, че повечето от заточениците хвърлят вината за страданията си изцяло върху Стоян Заимов. Още на 26 декември 1874 г. например известният тетевенски деец Дочо Мръвков отбелязва в писмо до брат си: „един проклет от хаскюлиете побегна, бог да го убие!“.²² В писмо до Данаил Попов от 29 май 1875 г. поп Минчо Кънчев пък се оплаква, че причина за тежкото му положение е „избегнуването на двама изроди“ – Стоян Заимов и Таньо Стоянов.²³ Не по-ласкави са отзивите по това време за Заимов и на двама от най-близките му приятели от Хасково – Петър Берковски и Мирчо Попов.²⁴ Изобщо, мотивът, че Заимовото бягство става причина за множество допълнителни страдания на останалите диарбекирски заточеници и дори ускорява смъртта на някои от тях поради рязкото влошаване на условията, при които те са поставени почти през цялата 1875 г., се оказва твърде популярен и след Освобождението трайно се вгражда в мемоарната и в научната книжнина. Имат ли обаче подобни оценки основания?

²⁰ Жечев, Н. Из кореспонденцията на българските политически затворници от 60-те – 70-те години на XIX в. – ИДА, 1963, кн. 7, 232 – 238.

²¹ Знаме, г. I, № 11 от 16 март 1875 г. и № 16 от 17 май 1875 г.

²² Атанасова, М. Писма на Дочо Мръвков. – ИДА, 1983, кн. 45, с. 159.

²³ Жечев, Н. Цит. съч., с. 240.

²⁴ Страшимиров, Д. Архив на Възраждането ..., с. 462; Томова, Д., Ел. Харбова. Цит. съч., с. 261.

Отговорът на този въпрос би трябвало да бъде категорично „не“ и аргументите за това са няколко.

Критичният анализ на документалните свидетелства за съдбата на изпратените на заточение в Диарбекир комитетски дейци показва, че действително след бягството на Заимов турските власти въвеждат допълнителни мерки за сигурност, като затварят всички осъдени българи във вътрешното кале на крепостта. Тези мерки обаче имат временен характер и само след няколко дни, срещу съответно поръчителство, заточениците отново получават възможност да ходят свободно из града.

Ситуацията коренно се променя през януари 1875 г., когато от Диарбекир избягва сливналията Таньо Стоянов. Ето какво пише по този повод Дочо Мръвков в писмо до брат си: „Любезни ми едноутробни ми братко Ангелчо, здравей, Сос жалост ви известявам какво един от вечните липсва – сливналия. И правителството ни сбра всички заточени и ни запре в темницата. Ние не знаеме какво ще стане. И поръчители сме си дали. И ни запреха на 20 януари“.²⁵

В спомените на Георги Ив. Минчев – един от осъдените по „хасковското приключение“ дейци, също се отбелязва, че едва след бягството на Таньо Стоянов всички българи били хвърлени в затвора.²⁶ Поп Минчо Кънчев от своя страна, в типичния си непринуден изказ, споделя в писмо до баща си: “Този Таню Уйгунсуза, прост, неучен, но страшен хайдутяга! Когато ни събраха на 17 януар за Заимов, той досега не знаел за колко години е определен да лежи тук, в Диарбекир, но в този ден се научил, че бил вечно заточен и още нея ноц избягнал. ... Сега, като се научи правителството, събра ни всички заточени българи, без да ни пита, блъсна ни в един влажен зандан, стана три дни, човек не пускат да приближи около зандана, не знаем изново ли ще ни изпитуват, или в Мека Медина закарат; за хляб ни не питат ...“.²⁷

Приведените примери, а към тях могат да се добавят и други, по недвусмислен начин показват, че репресивните мерки спрямо заточениците в Диарбекир са провокирани не от бягството

²⁵ Атанасова, М. Цит. съч., с. 161.

²⁶ Златарова, Т. Цената на свободата. С., 1988, с. 150.

²⁷ Кънчев, поп Минчо. Видрица. С., 1985, 455 – 456.

на Стоян Заимов, а от това на Таньо Стоянов. Нещо повече. Ако се доверим на известието във в. „Знаме“ от 16 март 1875 г. и на писмото на Христо Ботев до Иван Драсов от същата дата, с непрекъснатите си опити да привлекат вниманието на властите и на обществеността към собственото си положение, посочвайки при това като причина за сполетелите ги нови нещастия Заимовото бягство, затворените в Диарбекирската крепост българи допълнително настройвали местните управници към затягане режима на заточените. „Диарбекирските братя – отбелязва с укор Ботев, са направили твърде зле дето пишат, че [Стоян Заимов и Таньо Стоянов – б.м. П.М.] са побягнали“, тъй като „тамошните арапи казват пред правителството, че те са се удавили“.²⁸

Прелюбопитни в това отношение са думите на хасковския учител Мирчо Попов, който в писмо до съпругата си от 26 декември 1874 г. – т.е. преди още Таньо Стоянов да се реши да бяга, чистосърдечно обвинява правителствените чиновници, че проявили мудност и че не направили нищо, за да заловят Стоян Заимов. „По тая причина – признава Мирчо Попов, ний повторихме, потретихме и даже почетвъртихме да искаме улавянieto на този злосторник, като моляхме правителството да изпрати хора, за да го уловят, и да телеграфира по градищата и скелите“.²⁹ С други думи, най-шумните обвинители на Заимов не само искрено желаели залавянето на беглеца, но и съзнателно улеснявали с действията си властите при неговото преследване. И още нещо. Две години по-късно – през 1876 г., една част от тези „примерни“ заточеници като Мирчо Попов и Петър Берковски също побягват, без въобще да помислят дали ще навредят с нещо на останалите в Диарбекир сънародници.

Позволявам си да отделя внимание на този въпрос, защото, струва ми се, че в научната и популярната книжнина темата за съдбата на българските заточеници е обвита с прекалено много идеализъм и героизъм, докато реалните, човешките отношения, включващи както другарството и взаимопомощта, така и личните конфликти, нетърпимостта, завистта, понякога и омразата остават, за съжаление, неизяснени. А точно в тази пресечна точка между

²⁸ Съчинения на Христо Ботев. Т. 3, С., 1945, с. 399.

²⁹ Томова, Д., Ел. Харбова. Цит. съч., с. 262.

чувството за самосъхранение и обществената отговорност, между личното его и революционния дълг, е ключът, според мен, за разбиране на духовната същност, моралната стойност и сила на всички онези запратени по волята на падишаха из малоазийските крепости българи. Защото едно е да използваш престоя си в Диарбекир, за да завъртиш печеливша търговийка или пък да склониш глава пред съдбата, чакайки благоволенieto на султана, друго е да не паднеш духом и да не спреш да търсиш възможност да избягаш, за да продължиш отново борбата, за която си се клел пред бога и камата.

Стоян Заимов прави своя избор без колебание и независимо, че не получава одобрението на всичките си приятели и съидейници, неотклонно го отстоява, посвещавайки се изцяло на освободителното дело и на националната кауза. Неслучайно след бягството си от Диарбекир той не търси спокойствието на емигрантския живот, а предпочита веднага да се включи в комитетското движение. По същия начин след Освобождението, за разлика от повечето от доскорошните си съратници, не се впуска да прави политическа кариера, а решава да замине за Русия, за да се доучи, след което да продължи да служи на своя народ като гимназиален учител и просветен деец.

Разбира се, изборният от Заимов път не е нито лесен, нито пък винаги е равен. Трудностите и изпитанията понякога са непосилни, а и изкушенията и колебанията не са малко. Но като че ли точно тази невероятна смесица от ситуации и условности, в чийто водовъртеж той се забърква след бягството си от Диарбекир, позволява още по-ясно да се очертае портрета на истинския, на живия Заимов. Всъщност Диарбекирлята, под каквото име става известен Стоян Заимов сред букурешките хъшове, попада във Влашко в един драматичен за комитетското дело момент. Момент, в който между двамата най-авторитетни водачи на БРЦК (Любен Каравелов и Христо Ботев) възниква сериозен сблъсък, а апатията и идейната безпътица в средите на революционната ни емиграция вземат постепенно връх. Все още опиянен от първите глътки свобода след почти две години по турските зандани, Заимов бързо, бързо се оказва въввлечен в разгарящия се конфликт между Ботев и Каравелов и още преди напълно да се ориентира в неговата същност, той трябва да вземе страна в това пагубно за единството

на БРЦК противоборство. И дали защото кръгът на Ботев повече му е импонирал с енергичността и непримиримостта си, или по някаква друга причина, но в крайна сметка младият чирпанлия се оказва сред противниците на Любен Каравелов. Това пък от своя страна предопределя по-нататъшните му изяви на полето на националноосвободителното ни движение.

Около средата на месец май 1875 г. Заимов напуска Букурещ. Снабден с препоръчително писмо от Стефан Стамболов, той се установява в Браила.³⁰ Какви по-точно са били мотивите за това преместване е трудно да се установи, но месец по-късно, с помощта на Тодор Пеев и с материалната подкрепа на Димитър Паничков, той започва да издава хумуристичния вестник „Михал“. Вестникът е малък и непретенциозен. Читателската аудитория и финансовата му издръжка са скромни. Въпреки това, още след появата на първия брой през юни 1875 г., около „Михал“ и неговия млад редактор се заформя шумен обществен скандал, предизвикан от публикуваните във вестника материали с груби нападки срещу Любен Каравелов. Реакциите на поддръжниците на Каравелов са бурни. Те заклеяват Заимов като клеветник и осъждат неговото непристойно отношение към председателя на БРЦК. Някои от абонатите отказват да получават вестника, други го връщат на издателя. В рубриката „Книжевни известия“ на в. „Знаме“ Христо Ботев си позволява дори да иронизира „умствените способности“ на „публиката“ на „Михал“.³¹

От дистанцията на времето отрицателната оценка, която преобладаващата част от тогавашната българска емиграция дава за Заимовия вестник, изглежда основателна и обяснима. Но с оглед изясняване ролята на самия Стоян Заимов във възникналия скандал е нужно да се отбележи, че Диарбекирлията се оказва въввлечен в разпратата между Каравелов и Ботев, без да е бил детайлно запознат с нейната същност и предистория. Всъщност „доброто и полезно за нас момче“, както Стефан Стамболов представя Заимов на Тодор Пеев,³² издава „Михал“ с благосло-

³⁰ АБАН, ф. 22 к, а. е. 130, л. 1 – Писмо на Стефан Стамболов до Тодор Пеев от 14 май 1875 г.

³¹ Знаме, г. I, № 19 от 22 юни 1875 г.

³² АБАН, ф. 22 к, а. е. 130, л. 1.

вията на Ботев и по негово тъкмо внушение превръща вестника в средство за атаки срещу Любен Каравелов. Доверчивият редактор на „Михал“ не допуска, че се е оказал „употребен“ и едва след Освобождението разбира за двойната игра на своя тогавашен застъпник и кумир.³³

Извън интригата на спора Каравелов – Ботев, престоят на Стоян Заимов в Браила се оказва поредната школа за младия революционер. Тук той придобива опит и самочувствие. Тук разгръща таланта си на пропагандатор и агитатор, тук усвоява организационните тъкности на комитетската работа. Тези именно качества не остават незабелязани от местните емигрантски функционери и когато новосъздаденият на 12 август 1875 г. в Букурещ БРК започва да подготвя „всенародно въстание в Българско“, нему е поверено изпълнението на един от най-отговорните и най-амбициозни планове на комитета – да организира опожаряването на турската столица.³⁴

Оценките за това начинание в научната литература се разпростират в широкия диапазон от пълното одобрение до неговото крайно отрицание. Без да навлизам в детайлите на спора какъв би бил за освободителното дело на българите евентуалният ефект от подпалването на Цариград ще отбележа само, че за краткото време, което е предоставено на Заимов от БРК (15-20 дена), той успява да набере доброволци за осъществяване на замислената диверсионна акция, организира тяхното изпращане в Цариград и осигурява значителна част от нужните за делото финансови средства. В крайна сметка всичко се проваля, но вината за това не е само на Стоян Заимов, както внушава от страниците на „Записките“ си Захари Стоянов.³⁵ Напротив. Оставен без пари и без постоянна връзка с изпратените във вътрешността на страната апостоли, след неколkokратни неуспешни опити да изкопчи информация от Букурещкия комитет дали въстанието ще го бъде или не, Стоян Заимов взима трудното, но и най-отговорно в създалата

³³ Вж. **Заимов, Ст.** Христо Ботев, опит за Биография от З. Стоянов. – В: СБНУНК, кн. 1, С., 1889, 193 – 256.

³⁴ За повече подробности по този замисъл вж. **Митев, Пл.** Българският революционен комитет 1875 г. С., 1998, 235 – 262.

³⁵ **Стоянов, З.** Записки по ..., 150 – 151.

се ситуация решение – да прекрати изпълнението на одобрения от БРК план и да изтегли групата си към Влашко.³⁶

Завръщайки се в Браила, а оттам в Букурещ, Заимов не се отчайва от неуспеха. Спечелил си уважението на решителен, всеотдаен и способен деец, през последвалите три-четири месеца той вече е в центъра на революционните събития. Участва в дискусиите за по-нататъшната съдба на освободителното дело, обикаля с проучвателна мисия северозападните български земи, играе решаваща роля в заседанията на гюргевските апостоли, поема ръководството на подготовката на Априлското въстание в Трети революционен окръг. Тези събития са подробно изследвани от българската историопис, като по някои от въпросите, засягащи изявите на Стоян Заимов от есента на 1875 г. до пролетта на 1876 г., в научната литература съществува консенсус, а по други специалистите продължават да водят спорове. Показателни в това отношение са битуващите по страниците на историческата книжнина различни оценки за свършеното и несвършеното от Стоян Заимов като апостол на Врачански окръг, за истината около възникналото „недоразумение“ между действията на врачани и четата на Христо Ботев, за поведението на Заимов след провала на въстанието, за неговите прословути „самопризнания“ пред турското следствие и т.н. Без да разглеждам всички тези „парливи“ проблеми, които, рано или късно, родната историография ще трябва да изясни, ще открия само още един акцент – ролята, която Стоян Заимов играе в живота на Георги Бенковски.

В огромната по обем научна и популярна литература, посветена на Априлското въстание, отношенията между Ст. Заимов и Г. Бенковски се представят обикновено фрагментарно и едностранчиво. Нещо повече. Мнозина автори се изкушават дори, като сравняват съдбата на въстанието в Средногорието и във Врачанско, да противопоставят двамата апостоли един на друг, отбелязвайки величието, прозорливостта и таланта на Бенковски за сметка на неудачията и провалите, белязали организационната дейност на Стоян Заимов. Всъщност, една от големите заслуги на Стоян Заимов в политическото ни Възраждане е откриването на Георги Бенковски за националнореволюционното движение.

³⁶ Митев, Пл. Цит. съч., 256 – 262.

Ако се доверим на оскъдните документални свидетелства, с които разполага съвременната българска историопис, съдбата събира Стоян Заимов и Бенковски случайно. Попаднали в средите на букурещките хъшове почти по едно и също време, двамата бързо се сприятеляват и за кратко използват дори една и съща букурещка квартира. И въпреки че Стоян Заимов е с десет години по-млад, тъкмо той става „учител“ и „наставник“ на Бенковски в комитетските дела. Той го запознава и приобщава с разноликата, но радикално настроена група на Стамболов и Ботев. Нему Гаврил Хлътев дължи името, с което остава в националния ни пантеон. Той го възпира от изпълнението на безумния замисъл на Христо Ботев за убийството на Любен Каравелов. Стоян Заимов ангажира Георги Бенковски в разпространението на в. „Михал“. Той го учи търпеливо на „българската азбука по Войниковата граматика“, включва го в четата на т. нар. „цариградски палачи“. След провала на подготовяното от БРК „всенародно въстание“ през септември 1875 г., по настояване именно на Заимов, бъдещият войвода на „Хвърковатата чета“ е посветен в плановете на гюргевските апостоли и по-късно е упълномощен да отговаря заедно с Панайот Волов за Пловдивско („Западна Тракия“). В годините след Освобождението пък Стоян Заимов играе важна роля за популяризиране делото на Георги Бенковски и за поправяне на редица неточности в появилите се в различни писания биографични сведения за него.³⁷ Усилията в тази посока очертават една специфична сфера в народополезната дейност на Стоян Заимов, която има изключително значение не само за съхраняване историческата памет за отминалото комитетско десетилетие, но която и до ден днешен служи като основно градиво за политическото ни Възраждане.

³⁷ Вж. **Заимов, Ст.** Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов. С., 1895, 90 – 93.

Триптих за възрожденския даскал Мирчо Попов¹

Дългогодишните ми занимания с история ме научиха, че едно от най-трудните неща в нашата професия е да дадеш ясен и категоричен отговор кое е определящото в съдбата на един човек. Ницшеанското начало или социално-класовата принадлежност? Общественото положение или произходът? Личните способности и знанията, опитът? Верността към една кауза или умението да се адаптираш, да се приспособяваш, да оцелееш? Парите или любовта? Къде историкът трябва да търси скритите пружини, които изтласкват обикновения, „малкия“ човек от пространствата на „микроисторията“ в зоните на „макроисторията“?

Българската историография има отколешни традиции в биографичния жанр. Постигнатото обаче е все още далеч от нивото на добрите чужди образци в подобен тип изследвания и една от вероятните причини за това състояние на родната биографична историопис би могла да се потърси в обстоятелството, че мнозина автори остават в руслото на старите житийни традиции, предпочитайки да съсредоточат усилията си само към реконструиране на конкретните факти, отразяващи формирането на съответната личност, характера на нейната обществена дейност, заслугите и мястото ѝ в българската история. Не че такива дирения са вече излишни, нито пък безинтересни, но миналото, както прочее и реалният живот, са твърде многолики и ако искаме да изясним добре едно или друго събитие, трябва непременно да се опитаме да надзърнем в интимния свят на своя герой, да се докоснем, доколкото изворовият материал ни позволява, до неговото вътрешно „Аз“, да потърсим и да обясним различното у него, да се доближим до неговия начин на мислене и поведение. Ще илюстрирам това си разбиране за „биографичната“

¹ Текстът е публикуван в Сб. Учител на учителите. Юбилеен сборник в чест на професор Йордан Шопов. С., 2006, 204 – 212.

история с няколко епизода из живота на възрожденския даскал Мирчо Попов.

За едни позабравен, за други непознат, хасковският учител Мирчо Попов принадлежи към онази многобройна група възрожденски дейци, които по една или друга причина остават в сянката на големите личности-водачи в нашата национална история. За кратък период от време обаче – пролетта и лятото на 1873 г., той се оказва в центъра на изключително важни и драматични за национално-свободителното ни движение събития, които задълбочават кризата във вътрешната комитетска организация и довеждат до арестуването на 22-ма революционни деятели от Хасковско, Сливенско, Старозагорско, Чирпанско, Пазарджишко, Пловдивско. Оценка в научната литература за тези събития, придобили по-късно известност като т.нар. „Хасковско съзаклятие“, са противоречиви, но сред изследователите надделява мнението, че съществена роля за направените от турските власти разкрития, а оттук и за новия удар, който е нанесен на освободителното дело, изиграва тъкмо Мирчо Попов.

Издайник или мъченик е даскал Мирчо? Как и защо той започва да сътрудничи на властите и къде въобще минава границата между предателството и верността към комитетската клетва? Отразяват ли се всички тези събития върху възгледите му, върху неговата собствена съвест? Изпитва ли Мирчо Попов някаква „вина“ и ако не, защо? Ще потърся отговорите на част от тези въпроси в следващите страници, които условно назовах „триптих“, тъй като в биографията на даскал Мирчо за периода до Освобождението ясно могат да се щрихират три различни негови „портрета“, отразяващи съответно три отчетливо открояващи се етапа в неговия живот.

Мирчо Димитров Попов е роден в Казанлък около 1840/1845 г., а умира на 28 януари 1926 г. в Стара Загора.² За се-

² В научната литература няма единно мнение относно годината, в която е роден Мирчо Попов. Някои автори, позовавайки се на смъртния акт приемат, че Мирчо Попов е роден през 1840 г. Други изследователи считат, че по-достоверна е годината 1844 – вж. **Асенов, А.** 130 години от рождението на художника Патрики Сандов. – Минало, 2012, кн. 2, с. 29. Трета група автори, аргументирайки се с личните показания на М. Попов пред турското следствие от 1873 г. считат, че хасковският учител се е родил през 1843

мейството и за ранните години от живота му се знае твърде малко. Бащата – Петко Попов, е бил учител в Казанлък и Одрин и е участвал активно в църковното движение. Мирчо бил първородният син на даскал Петко, който имал още пет деца (Стефан, Антон, Иванка, Донка и Марийка).³ Учил първоначално в родния си град, а по-късно в Истанбул. Известно време живял в Одрин, където посещавал училището на Лазаристите, след което учителствал последователно в Казанлък и в Хасково. Тук именно се запознал със седемнадесетгодишната Мария Стоилова – учителка в местното девическо училище, и през пролетта на 1869 г. се оженил за нея. Установил се трайно в Хасково, Мирчо Попов бързо си спечелва име и авторитет в града и активно се включва в обществено-политическия и духовен живот на тамошната българска община.

В началото на 70-те години на XIX в., по нашенските си представи, Хасково е бил сравнително голям град. Според официалната турска статистика от последното предосвобожденско десетилетие в града имало 2492 къщи, а населението наброявало около 12 хил. души (българи, турци и няколко еврейски семейства).⁴ Част от българите се занимавали със земеделие, като особено разпространено в близките на града села било отглеждането на тютюн, анасон, сусам, памук. По-предприемчивите хасковлии се насочвали към търговията или към някои от проспериращите занаяти (терзийство, кюркчийство, дялгерство, калпакчийство, копринарство).⁵ Обликът на града и начинът на живот на местното население също видимо и бързо се променяли. Телеграфът (от 1857 г.) и редовната пощенска служба осигурявали постоянна връзка на Хасково с Пловдив, Одрин и Цариград. През 1858 г. е открито читалище „Заря“. Единадесет години по-късно (1869 г.) е учредено и женско дружество. В града имало три черкви и четири училища, в които годишно се обучавали около 330 български младежи и девойки. За подема на българщината в Хасково през 60-те и началото на 70-те години

или през 1845 г. Повече подробности – вж. **Възвъзова-Каратеодорова, К.** Мирчо Попов. – В: Борци за свобода и просвета. С., 1989, 185 – 186.

³ **Асенов, А.** Цит. съч., с. 29.

⁴ История на град Хасково до 1912 г. С., 1995, 99 – 100.

⁵ Пак там, 103 – 109.

на XIX в. говори и фактът, че местни родолюбци стават спомоществатели за издаването на 11 книги, а в градското читалище редовно се получавали най-популярните периодични издания „Македония“, „Право“, „Читалище“.

Въпреки очевидните белези на модернизацията и въпреки позабързаното темпо на живот, времето на един възрожденски учител в непредлагашото кой знае какви развлечения Хасково преминавало обаче еднообразно и монотонно. Школските ангажменти отнемали обикновено целия предобед. Следвали неизбежните домашни занимания и традиционните мъжки сбирки в кафенето, кръчмата или читалището. От сутрин до вечер, ден след ден, този ритъм диктувал ежедневието на средностатистическия възрожденски даскал и само традиционните календарни празници или пък някое извънредно произшествие от регионален характер можело да разнообрази делниците на хората на интелектуалния труд по българските земи в последните предосвобожденски десетилетия.

Документалният материал от личния архив на Мирчо Попов показва, че той самият далеч не се вписвал в така очертаната схема. В началото на 70-те години на XIX в. даскал Мирчо е сред най-образованите и дейни хасковлии. Владеел френски, италиански, турски, гръцки и по-малко – полски и руски език. Непрекъснато четял и разполагал с богата лична библиотека. Интересувал се от новостите в областта на геологията, биологията, физиката, астрономията. Често пътувал в почивните дни до Казанлък, Стара Загора или Пловдив, придружаван почти винаги от съпругата си Мария. Периодично организирали проучвателни експедиции в околностите на Хасково.

Добър учител, Мирчо Попов бил искрено обичан и уважаван от всички свои ученици, а като читалищен деятел си спечелил и славата на най-сладкодумният оратор в целия Хасковски регион. Няколко години той обикалял селата из Хасковско и навсякъде, откъдето минел, сказките му предизвиквали непринудено възхищение и национална възбуда. Обикновено той говорел за историята, но никога не пропускал да зачене и болезнените теми от ежедневието на местните селяни като поредните турски зулуми или пък „мискинските“ дела на фанариотите.

Убеден привърженик на идеята за отхвърляне на чуждото политическо господство, Мирчо Попов е и сред учредителите

на Хасковския революционен комитет и дори е избран за негов секретар.⁶ Документалните податки, с които разполагаме за този период от неговия живот категорично подсказват, че М. Попов открито е защитавал и пропагандирал и републиканизма. Разбира се, в ония години местните революционни дейци гледали на това като на някаква странна Мирчова приумица, но славата му на горещ републиканец се запазила и след Освобождението.

Ако се доверим на произвехтелите снимки от онова време и на запазените свидетелства на някои от неговите най-близки родственици и съратници като Стоян Заимов, Петър Берковски, Теофана Златарова и др., Мирчо Попов е притежавал магнетично излъчване. Строен и винаги елегантно облечен, с грижливо поддържания си външен вид и с изисканите си маниери, той е впечатлявал не само приятелите, но и противниците си. Притежавал чувство за тънък хумор, умеел и великолепно да свири на цигулка, а в „Миналото“ си Стоян Заимов отбелязва, че Мирчо Попов обичал и да пее, бил „заклет“ пушач, както и любител на „скъпите гозби“ и на мастиката.⁷ Тези малки удоволствия той можел да си позволи защото, за разлика от останалите хасковски учители, той бил материално добре обезпечен. Заедно със съпругата си получавали годишна плата от общината в размер на 8000 гр., а отделно, покрай брака си с Мария Стоилова, получил и дюкян и лозе, които отдавал под наем за 2000 гр. годишно. С това приходите на Попови достигали внушителната за Хасково сума от 10 000 гр.⁸

И така, ако трябва да очертаем основните контури от портрета на Мирчо Попов от началото на 70-те години на XIX в. бих отбелязал, че пред нас изпъква образът на един безспорно открито

⁶ В научната литература са изказвани различни мнения относно функциите на М. Попов в Хасковски революционен комитет. Някои автори (вж. **Томова, Д., Е. Харбова.** Писма на Мирчо Попов от Диарбекир до Мария Попова. ИДА, кн. 65, 1993, с. 239) отбелязват, че Мирчо Попов е бил секретар на РК. Други (вж. История на град Хасково ..., с. 188) приемат, че той е подпредседател на комитета, а според Кирила Възвъзова (вж. **Възвъзова–Каратеодорова, К.** Цит. съч., с. 188) М. Попов е изпълнявал едновременно и двете функции.

⁷ **Заимов, С.** Миналото. С., 1983, 340 – 343.

⁸ Пак там, с. 391.

яващ се, способен и общественно ангажиран деец, който, наред с Тодор Пеев, Михаил Греков, Атанас Узунов, Петър Берковски, Райчо Каролев, Панайот Волов, Петър Енчев и още няколко като тях, дава облика на едно ново поколение възрожденски даскали. И още нещо. На 25-26 години Мирчо Попов вече е постигнал всичко или почти всичко, към което се стреми всяко човешко същество – обществено признание, материално благополучие, професионална удовлетвореност, семеен уют. Едно неочаквано събитие обаче слага край на тази възходяща линия в неговия живот. Тази именно промяна е водещата тематична нишка във втората картина от моя триптих за младия хасковски учител.

Всичко започнало със злополучния опит на Атанас Узунов да убие хасковския чорбаджия х. Ставри Примо. Както е добре известно, покушението върху х. Ставри – водач на гръкоманската партия в Хасково, било подготвено от местния революционен комитет заради интригите, които той организирал срещу по-изявените комитетски дейци.

Окончателното решение за изпълнение на смъртната присъда над х. Ставри Примо било взето в дома на Мирчо и Мария Попови на 3 май 1873 г. вечерта. Участвалите в това заседание комитетски дейци дълго и разгорещено обсъждали дали и как да се приведе в действие замисълът за отстраняване на набедения предател. В крайна сметка, присъствалият на спора Атанас Узунов поел ангажимент сам да го убие, като любопитното в случая е, че според протоколите на турското следствие, в последния момент Мирчо Попов се опитал да спре изпълнението на вече взетото решение. При разпита си на 2 юни 1873 г. например Атанас Узунов отбелязва, че преди да напусне дома на Попов, той го разубеждавал да не ходи при х. Ставри. Тази информация се потвърждава прочее и от признанията на самия Мирчо Попов, направени на 3 юни 1873 г.⁹

По-различна версия за позицията на Мирчо Попов може да се открие в мемоарните бележки на Стоян Заимов, който пък твърди, че идейният вдъхновител на акцията бил тъкмо Мирчо Попов. Неговото желание х. Ставри „да умре от ножа на комитета“ било толкова голямо, че по думите на Заимов, пред събралите се в

⁹ Протоколи от съдебния процес срещу Атанас Узунов и другите подсъдими по Хасковското покушение през 1873 г. С., 1975, с. 62 и с. 66.

дома му съзаклятници даскал Мирчо заявил: „Има хаджи Ставря, няма комитет; няма хаджи Ставря, има комитет“.¹⁰

За съжаление, все още е трудно да се установи коя от посочените две тези е по-вярна, тъй като, ако се доверим на включените в научно обръщение документални материали, през втората фаза на следствието, даваните от арестуваните по Хасковското покушение показания са били вече предварително съгласувани. С оглед съдбата на Мирчо Попов обаче по-важно в случая е да се отбележи, че независимо дали даскал Мирчо е изпитвал някакви колебания относно привеждането в действие на уговорения план за убийството на х. Ставри Примо или не, провалът на Атанас Узунов имал пагубни последици за целия Хасковски комитет.

Веднага след залавянето на Атанас Узунов на 4 май 1873 г. местните власти започват разследване и още на следващия ден (5 май), основавайки се на показанията на очевидци, за разпит са извикани и Стоян Заимов, Мирчо Попов и Петър Берковски.¹¹ Тримата хасковски учители са заподозрени, че са познавали Ат. Узунов и че са му съдействали при подготовката на покушението срещу х. Ставри. Без да знаят кой какво е говорил пред следствената комисия, тримата дават противоречиви обяснения за познанството си с Атанас Узунов и това подхранва увереността на полицията, че е попаднала на вярна следа. Само за един ден Мирчо Попов е разпитван три пъти, Стоян Заимов – два пъти, следват и очните ставки. Малко по малко истината излиза наяве и от 3 юни насетне тримата главни обвиняеми – Ат. Узунов, М. Попов и Ст. Заимов, започват доброволно да сътрудничат на следствието.¹²

За промяната в поведението на арестуваните по Хасковското покушение са изказвани различни мнения. Някои твърдят, че арестуваните са пречупени с изтезания. Други обясняват успеха на следствието с обстоятелството, че в хода на делото за членове на специалната следствена комисия били привлечени опитни висши чиновници от управата на Одринския вилает, които умело подвели обвиняемите да им сътрудничат срещу обещанието, че всички арес-

¹⁰ Заимов, С. Цит. съч., с. 400.

¹¹ Възвъзова-Каратеодорова, К. Атанас Узунов – на Левски верен помощник. С., 1994, 118 – 122.

¹² Вж. Протоколи от съдебния процес ..., 62 – 80.

тувани ще бъдат помилвани. Според трети, в основата на всичко стои измислената от Ат. Узунов тактика за привличане вниманието на европейските посланици чрез нов публичен процес.¹³

Анализът на известните до момента автентични документи по Хасковското съзаклятие дава основание да се приеме, че най-правдоподобна е тъкмо тази трета версия. Но с оглед на ролята на даскал Мирчо в последвалите събития, нужно е да се направи едно важно уточнение. Замисълът на Атанас Узунов не е бил да се разкрива същността на революционното дело, а да се покаже на властите и на европейската дипломация, че въпреки щедрите обещания на Портата за реформи, положението на подвластното християнско население непрекъснато се влошавало.¹⁴

Показателни за това са самопризнанията на Ат. Узунов и Ст. Заимов от 2 юни 1873 г. И двамата (особено Стоян Заимов) представят комитетската организация като дело на съмишленици, опитващи се да принудят правителството да прилага законите в държавата „еднакво и за мюсюлманите и за българите, и за гърците, и за всяка народност, и за бедни, и за богати“.¹⁵ За разлика от своите събратя по съдба Мирчо Попов е много по-словоохотлив. Той не само допълва вече казаното от Атанас Узунов за състава на Хасковския революционен комитет, но на 11 и 17 юни предоставя на следствената комисия обширна информация за структурата на комитетската мрежа, за плановете на организацията, за тактическите намерения на БРЦК при подготовката на бъдещото българско въстание.¹⁶ Нещо повече. Мирчо Попов изразява готовност да предаде на властите укритите в дома му комитетски книжа и дори на два пъти пише от затвора на младата си съпруга веднага да му изпрати устава на БРЦК и драмата на Любен Каравелов „Хаджи Димитър Ясенев“.¹⁷

¹³ **Бурмов, Ал.** Български революционен централен комитет (1868–1877). – В: Избрани произведения. Т. 3, С., 1976, 53–54; **Възвъзова-Каратеодорова, К.** Атанас Узунов ..., 128–130.

¹⁴ Повече подробности за плана на Атанас Узунов – вж. **Митев, Пл.** Комитетска жалба до великите сили от 1873 г. – В: Иронията на историята. С., 2004, 69–78.

¹⁵ Протоколи от съдебния процес ..., с. 64.

¹⁶ Пак там, 68–70; 83–84.

¹⁷ **Томова, Д., Е. Харбова.** Цит. съч., с. 245.

Решението на даскал Мирчо доброволно и съзнателно да сътрудничи на турските власти било съпроводено и с облекчаване режима на арестантите, който прочее, ако се доверим на техните близки, бил далеч от представите ни за господстващите по онова време нрави и порядки в турските кауши и зандани. Теофана Златарова свидетелства например, че когато отишла да види прехвърлените в Пловдивския затвор хасковлии, изненадана заварила Мирчо Попов „прикипнен“ да свири на цигулка.¹⁸ В началото на юни 1873 г. самият Попов настоява в писмо до Мария Попова да не се безпокои за него „защото тука ни добре наглеждат и ни хранят. Освен това и за харашлък ни пари дават.“ Малко по-късно той моли съпругата си да му подготви 1 дюшек, 2 възглавници, чаршаф, хавлия, пешкир, прибори за хранене, обувки и чорапи, 3 горни ризи, 3-4 яки, панталони, желетка и късото му черно сетре. И за да не се притеснява жена му как ще изпрати всичко това до Пловдив, той изрично я предупреждава да занесе багажа на каймакамина, който щял да се потруди да осигури транспортирането му по железницата.¹⁹

Повече от очевидно е, че условията, при които са поставени Мирчо Попов, Стоян Заимов, Атанас Узунов и другите арестувани по „хасковското съзаклатие“, не са обичайни. Необичайни за един обвиняем и то по възможно най-тежкото противодържавно престъпление – заговор срещу съществуващия в Османската империя ред, са и разсъжденията на самия Мирчо Попов. В писмата му до вкъщи лъха спокойствие и увереност. Нещо повече. Той е сигурен в справедливостта и снизходителността на падишаха, човекът, срещу когото само месец по-рано той отправя люти закани за мърт и разплата.

Външно Мирчо Попов е същият елегантно облечен и с изискани маниери хасковски даскал. Чувството му за хумор още не го е напуснало и неслучайно турски чиновници от всякакъв ранг с удоволствие си пият кафето с него, за да си побъбрят сладко с учения неверник за голямата Европа.²⁰ В кореспонденцията му с домашните са се запазили дори и непривичните за тогавашните

¹⁸ Златарова, Т. Цената на свободата. С., 1988, с. 48.

¹⁹ Томова, Д., Е. Харбова. Цит. съч., 244 – 245.

²⁰ Заимов, С. Цит. съч., 522 – 532.

български мъже обръщения към съпругата като „Любезная ми съпруго Марие“, „Любезна ми госпожо“ или пък „Мила ми съпруго“. В духовния мир на Мирчо Попов обаче метаморфозата е пълна. От революционната екзалтация не е останала и следа. Желанието за борба е отстъпило пред надеждата, че султановото правителство е милостиво и щедро, и в най-скоро време то ще пусне всички арестувани. У Мирчо Попов липсва и каквото и да било чувство за вина за извършените издайничества. Единствените по-сериозни притеснения идват от раздялата му с Мария Попова и от достигналите до него известия, че „от плач“ и от мъка тя се „поболяла“.²¹

На какво се дължи видимата промяна в поведението и във възгледите на Мирчо Попов? На измамното чувство за „избраност“ и „непогрешимост“, присъщи за повечето от представителите на родната ни интелигенция? Или пък на естествения за всеки човек страх пред неизвестното, пред опасността да изгубиш изведнъж всичко, което вече си постигнал или към което дълго си се стремял? „Странностите“ в държането на Мирчо Попов могат да се дължат и на неговата силна привързаност към съпругата му Мария Стоилова, на неговото изключително желание да се върне по-скоро при жената, която става спътница в неговия живот, без значение от цената, която трябва да плати.

Трудно е да се даде ясен и категоричен отговор на тези въпроси, но едно е сигурно. Ако в началото на следствието Мирчо Попов не е имал сериозни колебания между верността към революционното дело и изкушението да сътрудничи на делото, за да се спаси, то след започнатата от Атанас Узунов „игра“ с властите, пред него се открива неочаквана възможност да „оправдае“ собствената си слабост, чувството си за самосъхранение, с интересите на новата и съгласувана с другите арестанти тактика. Затова и твърде бързо и лесно той успява „да се вживее“ в ролята на разкаял се доброволен сътрудник на следствената комисия. Затова и без особени терзания той си „повярва“, че с показанията си не е пристъпил комитетската клетва, нито пък, че е извършил някакво издайничество. Точно обратното. Година-две по-късно Мирчо Попов ще се изяви като един от най-гръмогласните обвинители на

²¹ Томова, Д., Е. Харбова. Цит. съч., с. 246 и сл.

Стоян Заимов, че уж той бил главният виновник за сполетялото ги нещастие.²² Прочее, крайният резултат от тази „самозаблуда“ има тежки последици за самия Мирчо Попов. Утвърдените от турското правителство присъди за замесените в Хасковското съзаклятие комитетски дейци го сварват напълно неподготвен. Надеждите за скорошно освобождаване рухват изведнъж, а мисълта за доживотната каторга, която получава, го смазва. Веднага след произнасянето на присъдите, без да имат достатъчно време да се опомнят от сполетялото ги пълно разочарование, арестантите са принудени да поемат към Цариград. Следва изнурително 33-дневно пътуване през Анадола, и на 4 февруари 1874 г. първата група заточеници, сред които е и Мирчо Попов, пристига в Диарбекир.

Започва най-тежкият период от живота на хасковския даскал. Нужно е да се отбележи обаче, че мъките и страданията на Мирчо Попов не се дължат толкова на режима, наложен на българските каторжници. Да не забравяме, че преобладаващата част от попадналите в Диарбекир наши сънародници бързо успяват да се приспособят към местната среда и умело се вписват в стопанския живот на града. Загова и мнозина от пребиваващите в Диарбекир български заточеници се връщат по домовете си позамогнали се и със спестени немалки парични суми.

Осъдените по Хасковското покушение комитетски дейци не правят изключение от това неписано правило. Още след първите месеци на адаптация Мирчо Попов се захваща да чиракува при един свищовски майстор, а след като усвоява занаята, си отваря и собствен дюкян. Подобно на другите заточеници и Мирчо Попов е свободен да се разхожда из града и околните села. Веднъж или два пъти месечно получава цариградската преса и личната си кореспонденция, а в останалото време чете поисканите от домашната си библиотека книги, между които са Кратката геометрия на Веселин Груев, Тригонометрията на Нестор Коларов, пространните числителници на Христо Данов, физиката на Гано, 4-томният роман на Ален Льосаж „Жил Блаз Сангилански“ и др.

²² За несправедливите обвинения на Мирчо Попов срещу Стоян Заимов вж. Митев, Пл. Обществено-политическата дейност на Стоян Заимов до Освобождението. (Дискусионни и нерешени въпроси). – В: Наше минало. Чирпан, № 26, 2003, 22 – 23.

Разбира се, далеч съм от мисълта да внушавам, че изобразяването на живота на диарбекирските ни заточеници трябва да бъде в преобладаващо пастелно-идилични краски. Но документалното наследство на Мирчо Попов недвусмислено показва, че за него лично и лишенията, и неудобствата, и телесните изпитания са маловажни. Най-тежка за него е раздялата със съпругата, с жената, към която той продължавал да изпитва искрена и силна обич.

За добро или за зло, ние – професионалните историци, избягваме да се ровим в любовните мъки и терзания на личностите, за които пишем. И ако темата за любовта присъства въобще в нашите изследвания, то тя почти винаги е в услуга на „скандалното“, на „пикантерийното“, т.е. на нещото, което би могло да вдъхне повече свежест и четивност в иначе суховатите ни разкази из областта на голямата политическа или на биографичната история.

В конкретния случай с даскал Мирчо Попов сме изправени пред съвсем различна ситуация, защото опазилата се, бог знай как, кореспонденция между него и съпругата му Мария от времето на неговото заточение, е един уникален за възрожденското ни минало пример на истинска, нежна и одухотворена любов. И за да се докоснем до тази именно дълбоко интимна нишка в портрета на даскал Мирчо, ще си позволя да цитирам само един малък пасаж от неговото писмо до Мария Попова от 9 февруари 1874 г.: „Мъчен беше – отбелязва Мирчо Попов, за нас затворът ..., но сега не е тъй, защото човек може да работи и да си ся прехранва свободно, освен това може, ако е пестелив да си припечели и някоя пара. Едно нещо още мя възпира да ся разпусна, и то е, че като не знам дали сте здрави, сърцето ми е тъй стегнато, щото ни една минута ми не излазят из ума. Ах! Колко ще бъда весел и задоволен, ако приема от вази писмо, от което да ся известя за доброто ви здравие. Аз ща са изново природа и ща бъда най-щастливия на тоя свят. Моятта душа е там, дето сте вий, ако вий сте здрави и весели, то и аз ща съм също здрав и весел. Аз едно нещо обичам само на тоя свят и то сте вий. Няма мене друго по-мило, по-драго и по-любезно от това, за което аз съм ся заклел да споделям с него радости и скърби. Нищо друго няма да мя утеши, няма да мя развесели, освен ваше едно писъмце, което аз с нетърпение очаквам да приема“²³.

²³ Томова, Д., Е. Харбова. Цит. съч., 250 – 251.

През целия си престой в Диарбекир Мирчо Попов търси опование и черпи сили, за да оцелее, в мисълта за Мария. Както сам признава в едно от писмата си до нея, „за ваша[та] любов ще понеса всичко“.²⁴ Тази именно любов го подтиква да предприеме през юни 1876 г. рискованото си бягство от Диарбекир, а малко по-късно и да се запише като доброволец в стрелковата рота на Одеския пехотен полк. В навечерието на Руско-турската освободителна война Мирчо Попов се прехвърля в редиците на Българското опълчение и участва в драматичните и кръвопролитни сражения при Стара Загора и Шишка. Така, преминал през горнилото на собствената си Голгота, изпитал измамността и преходността на успеха и благополучието, пет години след злополучното Хасковско покушение, Мирчо Попов се връща в Хасково, за да се включи според силите си в изграждането на Нова България. В кой от ликовете му ще го запомни историята обаче? В този на пламенния комитетски пропагандатор и републиканец? На издайника? На потиснатия и озлобен към всички заточеник? На саможертвения опълченец? Или на любящия съпруг? А защо и кому прочее е нужен един единствен лик?!?

²⁴ Пак там, с. 254.

Георги Бенковски и българското национално-революционно движение през 1875 г.¹

Годината 1875 има повратно значение в съдбата на Георги Бенковски. За съжаление, документалните податки за живота на апостола през тази решителна и за политическото ни Възраждане година са оскъдни и фрагментарни, което поражда редица непълноти и неточности в проучванията, посветени на неговата обществена и революционна дейност. Без претенции за изчерпателност, в настоящото съобщение ще разгледам пет недоизяснени все още въпроса, позволяващи да се разшири представата за приобщаването на Бенковски към революционната емиграция във Влашко, както и прякото му ангажиране в освободителните борби на българския народ.

1. Обикновено в изследванията за Гаврил Хлътев се отбелязва, че в началото на 1875 г. бъдещият гюргевски апостол се прехвърля с помощта на свои родственици от Лом във Влашко и се установява в Букурещ.² Кога по-точно е станало това обаче все още не може да се каже със сигурност. Мнозина изследователи не обръщат внимание на този въпрос, считайки го за маловажен. Други пък предпочитат да се предоверят на Иван Унджиев, който допуска, че Хлътев пристига в румънската столица през март 1875 г.³ Какви са аргументите на проф. Унджиев?

Всъщност твърдението, че Бенковски се установява в Букурещ през март 1875 г., не се основава на преки документални податки. Единственото сигурно нещо е, че веднага след пристигането си в румънската столица, Гаврил Хлътев се запознава със

¹ Текстът е публикуван в: *Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития*. Т. 6, С., 2004, 73 – 79.

² **Унджиев, Ив.** Георги Бенковски. Биография. С., 1983, с.41. В Лом живеел зетят на Бенковски – Генчо Шиндаров, който държал хан в града.

³ Пак там, с. 48.

Стоян Заимов и заживява в обща квартира с него. Оттук именно проф. Унджиев изгражда своето предположение: „тъй като – отбелязва той, Заимов, избягал от Диарбекир, пристига в румънската столица през март 1875 г., трябва да приемем, че тяхното познание води началото си около тази дата“⁴. Проблемът обаче е, че точната хронология на бягството на Стоян Заимов от Диарбекир и неговото придвижване през Трапезунд и Цариград до Букурещ е също дискуссионна, и ако по времето, когато Иван Унджиев работи по своята книга за Бенковски, в литературата се е приемало, че Заимов действително пристига в румънската столица през март, то в по-новите изследвания идването на Диарбекирлията в Букурещ се отнася до началото на януари 1875 г.⁵ В спомените за заточеническите си митарства Заимов сам отбелязва, че достига до Букурещ в началото на януари и на Ивановден (7 януари) бил вече „неканен и нечакан гост на Хр. Ботев“.⁶ Това означава, че ако наистина Бенковски и Заимов пристигат в Букурещ приблизително по едно и също време, то и Гаврил Хлътев се озовава най-вероятно във Влашко още през януари – най-късно през февруари 1875 г.

Към подобна хипотеза навежда още един косвен аргумент – според летописеца на Копривщенското въстание Никола Беловежов, който черпи своите сведения от сестрата на Бенковски, Хлътев отива в Лом при зет си Генчо Шиндарат „около края на 1874 г.“ и остава при него „2-3 месеца“, т.е. докъм януари-февруари 1875 г.⁷ Същият извод се подкрепя и от свидетелството на Стоян Заимов, че „от март“ той вече учел Хлътев „на четмо и писмо“.⁸ Всичко това дава основание да се предположи, че най-вероятно Георги Бенковски се установява в Букурещ още през януари 1875 г.

Попадайки във Влашко, Георги Бенковски се оказва в непривична за него обстановка. Отначало никой не го познава, а

⁴ Пак там.

⁵ Димитров, Д. Стоян Заимов. Книга за него и неговото време. С., 1971, с. 45.

⁶ Заимов, Ст. При бюрото на Народното събрание. – В: Родна мисъл, г. I, 1921, кн. 8 – 10, с. 482.

⁷ Беловежов, Н. Първата пушка за Априлското въстание. Записки по Копривщенското въстание в 1876 година. С., 1994, с. 28.

⁸ Заимов, Ст. Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов. С., 1895, с. 90.

и той самият няма никакви връзки и контакти в средите на многобройната и пъстролика по онова време българска емиграция в Букурещ. Благодарение на богатия си жизнен опит, натрупан из друмищата на Анадола и в Цариград, Бенковски обаче бързо се адаптира към новите условия и намира радушен прием в кръговете на местните български хъшове. Неслучайно, описвайки портрета на Бенковски от времето на престоя му във Влашко, Стоян Заимов изрично отбелязва, че той „бе от скромните люде; претендираше да знае по-добре от другарите си апостоли житейските тънкости и нищо повече“⁹. По същия повод – способността на Бенковски бързо да печели доверието на хората, Иван Хаджийски добавя, че той вече „бе успял да види величието и нищетата на живота, да разбере потънко силите и пружините, които движат отделните хора и масите. Той наистина познаваше Турската империя, срещу която бе повел смъртна борба, защото не от книга бе научил турски, арабски, румънски, полски и по малко персийски и италиански“¹⁰ а от реалния живот. Тази именно сурова школа не само изгражда характера на бъдещия апостол, но и окончателно го подтиква да намери своето място в революционното дело.

2. Важна роля за приобщаването на Бенковски към комитетските среди изиграва и Стоян Заимов. Доскорошният диарбекски заточеник е съквартирант на Бенковски и през първите месеци на престоя му във Влашко той е неговият най-близък приятел и идеен наставник. Покрай Заимов Бенковски се запознава с Ботев, а по негово предложение става малко по-късно и разпространител на сатиричния вестник „Михал“, издаван от Стоян Заимов в Браила. За период от около три месеца Бенковски успява да внесе в редакцията на вестника 200 наполеона (не малка за онези времена сума), като се показал, по думите на Стоян Заимов, „извънредно честен и деятелен“¹¹. Свидетелствата за връзките на Г. Бенковски с редакцията на „Михал“ обаче поставят нови затруднения пред изследователите.

Как на практика се е реализирало това сътрудничество? Едната възможност (по-лесно осъществимата) е Бенковски да е

⁹ Пак там, с. 91.

¹⁰ Хаджийски, Ив. Съчинения. Т. 1, С., 1974, с. 350.

¹¹ Заимов, Ст. Миналото. Етюди върху ..., с. 90.

получавал по пощата от Браила определен брой вестници, които впоследствие лично е пласирал сред букурещките българи. Другата – или да е пътувал до Браила след излизането на всеки брой (за около два месеца и половина са отпечатани 12 бр.), което означава, че е трябвало да изминава разстоянието Букурещ – Браила – Букурещ веднъж седмично – нещо твърде скъпо и непрактично за редакцията на „Михал“, или пък да се е преместил да живее в Браила, където евентуално е бил поканен от Заимов. Прочее, самият редактор на „Михал“ твърди в спомените си, че „Бенковски, в качеството си [на] агент на вестника, се навърташе в редакцията и всеки ден му се даваше от Заимова по една порция от „българската азбука“ по Войниковата граматика“.¹²

Трудно е да се прецени доколко сведенията на Ст. Заимов са достоверни. Засега поне нямаме сериозно основание да се съмняваме в тях. Още повече, че не разполагаме с автентични доказателства, че през периода юни – средата на август Георги Бенковски неотлъчно е бил в Букурещ. Но ако пък Заимовата информация за сътрудничество на Бенковски с редакцията на „Михал“ е вярна, това означава, че поне за около два месеца той действително е живял в Браила. Дали наистина е било така?

3. В пряка връзка с първите контакти на Бенковски със Заимов и Ботев се намира и още един интересен, но за съжаление слабо проучен епизод от неговия емигрантски живот – намерението на бъдещия апостол да убие Любен Каравелов. Първ за този факт съобщава Захари Стоянов, който в биографичния си труд за Христо Ботев накратко описва как, подтикнат от редактора на в. „Знаме“, без да е много наясно със същността на спора между Ботев и Каравелов, Бенковски лесно склонява да изпълни поставената му задача.

По това време, сред раздираната от идейни противоречия и лични конфликти българска емиграция, влиянието на Христо Ботев върху младите и по-разпалени букурещки хъшлаци било неоспоримо. Неговата дума тежала, всички му се подчинявали и безпрекословно го следвали дори в най-налудничавите начинания, нарушаващи рахатлъка и еснафския морал на по-богатите ни сънародници. Пред „честолюбивия“ и претендиращ още тогава

¹² Пак там.

за „първенство“ Бенковски се откривала – по думите на Захари Стоянов, добра възможност да спечели доверието на Ботевия кръжец и да демонстрира уменията и способностите си. По-късно, като размислил обаче, съвестта на нашия герой не му дала „да дигне ръка“ срещу своя съгражданин и затова замислил само да сплаши стария революционер. На следващия ден след разговора си с Ботев Бенковски – разказва З. Стоянов, отишъл в печатницата на Каравелов уж за да си купи книги, но с цялото си поведение демонстративно показал, че намеренията му са съвсем други. Щом любеновите хора зърнали револвера на Бенковски, веднага предупредили своя работодател и той, както пишел на масата, гологлав избягал през прозореца.¹³

В рецензията си за книгата на Захари Стоянов другият голям летописец на комитетското десетилетие – Стоян Заимов, потвърждава достоверността на Захаристояновия разказ, но прави малко уточнение, според което Бенковски не се отказал сам от изпълнението на поетия ангажимент. Вечерта, след разговора с Ботев, той се прибрал развълнуван в стаята си и споделил притесненията си пред своя съквартирант (Стоян Заимов). Възмутен от пъкления план на Ботев, Заимов „употребил всичкото си изкуство да разубеждава и сполучил – обяснява авторът на „Миналото“, да отвърне от едно партизанско и нечестно убийство бъдещия главатар на Средногорското въстание“¹⁴.

Верни ли са твърденията на двамата най-авторитетни възрожденски мемоаристи и имаме ли достатъчно основания да приемем, че Бенковски действително е бил използван от Христо Ботев, за да си разчисти сметките с Любен Каравелов? За съжаление, оскъдната документална информация, включена в научно обръщение, не позволява все още да се даде ясен и еднозначен отговор на тези въпроси. Прочее, нито един историк след Захари Стоянов и Стоян Заимов не вмениява на Бенковски подобни намерения. Това разбира се не може да бъде използвано като доказателство, че казаното от двамата поборници е невярно. Още повече,

¹³ Стоянов, З. Христо Ботйов. (Опит за биография). – В: Стоянов, З. Съчинения. Т. 2, С., 1983, с. 422.

¹⁴ Заимов, Ст. Христо Ботев, опит за Биография от З. Стоянов. – В: СБНУНК, кн. 1, С., 1889, 232 – 233.

че най-новите изследвания за дейността на т. нар. Ботева група, започнала да се консолидира точно по времето, когато Бенковски живее в Букурещ, недвусмислено показват, че опити за физическо-отстраняване на легитимния председател на БРЦК от неговите опоненти наистина е имало.¹⁵

Критичният прочит на автентичния документален материал за развитието на комитетското дело през 1875 г. дава основание да се приеме, че от двете споменати версии по-правдоподобна е тази на Стоян Заимов, тъй като, ако наистина Бенковски е разиграл описаното от Захари Стоянов театро в печатницата на Каравелов, то все някой от присъстващите щеше да разкаже този епизод след Освобождението. Да не забравяме, че всички сътрудници на Любен Каравелов са многократно интервюирани от Захари Стоянов, от Димитър Страшимиров и от други български изследователи и популяризатори на възрожденската ни история, а и те самите са автори на обширни спомени, публикувани по различно време в пресата и научната периодика. Що се отнася до това кога по-точно се случва всичко разказано от Стоян Заимов, то най-вероятно идеята Бенковски да убие Каравелов се поражда в отрязъка от време между втората половина на март и първата половина на месец май 1875 г. Аргументите за това са поне два:

Първият аргумент е свързан с хода на конфликта между Л. Каравелов и Хр. Ботев. След провала на замисленото за 1 март общо събрание на БРЦК и вследствие на спирането и конфискуването на бр. 11 на в. „Знаме“, личната вражда и неприязънта окончателно обагрят спора между двамата доскорошни съратници и съмишленици. Неслучайно в писмото си до Иван Драсов от 16 март 1875 г. Ботев заявява, че е готов да се бори срещу Каравелов с всички средства, а месец по-късно, след посещението в Букурещ на Иван Семерджиев, той открито подкрепя идеята Любен Каравелов да бъде унищожен „и нравствено, и материално“.¹⁶

Второ – в епистолярното и публицистично наследство на Ботев могат да се открият и други свидетелства, доказващи, че през

¹⁵ Шарова, Кр. Българският революционен комитет 1875 г. – В: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 1, С., 1994, 42 – 128; Митев, Пл. Българският революционен комитет 1875. С., 1998, 15 – 41.

¹⁶ Съчинения на Христо Ботев. С. 1945, т. 3, 394 – 400.

пролетта на 1875 г. той не е чужд на мисълта Каравелов да бъде убит, но ангажирането на Бенковски с тази задача трябва да е станало до средата на месец май, тъй като след 14 май Стоян Заимов заминава за Браила, за да се заеме с издаването на в. „Михал“.¹⁷

При анализа на всички тези събития следва да се подчертае и още един нюанс. Във версиите и на Захари Стоянов, и на Стоян Заимов се отделя специално внимание на душевните терзания на Бенковски, след като обещал на Ботев, че ще убие Каравелов. Свикнали сме да си представяме ръководителя на Средногорското въстание като един решителен, волеви и последователен борец. В едно писмо до Никола Обретенов Заимов отбелязва, че той бил впечатлен от способността на Бенковски „бързо да съобразява“, да се възползва от всяко изгодно обстоятелство, да говори просто, гладко и убедително, да въздейства на „простата маса“.¹⁸ Описанието на разколебания и объркан Бенковски в нощта преди да пристъпи към практическото изпълнение на поетия пред Ботев ангажимент, рязко контрастира с обичайния образ на строгия и неспиращ се пред нищо войвода. И точно това, според мен, е най-ценното в свидетелствата на Стоян Заимов и Захари Стоянов, защото и двамата летописци успяват да уловят и да представят героя като обикновен, напълно земен човек, комуто не са чужди нито съмненията, нито слабостта. Няколко месеца след неосъществилото се покушение над Любен Каравелов обаче Георги Бенковски е вече напълно променен. Колебанията и душевните терзания са остъпили пред решимостта да отдаде всичките си сили на борбата за освобождение на българския народ, като важна роля за този прелом и за неговото окончателно обвързване с революционното движение изиграват събитията, свързани със замисленото от създадения на 12 август 1875 г. БРК „всеобщо въстание“.

4. Във връзка с реализиране плановете на БРК, комитетските дейци в Браила предлагат да се организира подпалването на турската столица.¹⁹ На 21 август 1875 г. БРК одобрява инициатива-

¹⁷ АБАН, ф. 22 К, а. Е. 130, л. 1 – Писмо на Стефан Стамболов, Букурещ до Тодор Пеев, Браила от 14 май 1875 г.

¹⁸ БИА, НБКМ, П А 8867 – Писмо на Стоян Заимов до Никола Обретенов от 9 декември 1882 г.

¹⁹ Шарова, Кр. Цит. съч., с. 95; Митев, Пл. Цит. съч., 239 – 241.

та на браилчани и възлага нейното изпълнение на Стоян Заимов, който от своя страна привлича за помощник Георги Бенковски. Действията на малката група „цариградски палачи“, както сами се наричат участниците в Заимовата четица, са вече добре изяснени в научната литература, затова, без да се спирам на конкретните факти, ще си позволя да акцентирам върху два дискуссионни, макар и по-второстепенни, но пряко свързани с биографията на Бенковски въпроса.

Както е известно, покрай диверсионната акция в Цариград Бенковски получава името, с което завинаги остава в пантеона на нашата история. За това как Гаврил Хлътев се превръща в Георги Бенковски е писано много, като заслугите за разбулването на мистериата около името „Бенковски“ обикновено се преписват на Захари Стоянов. Разказвайки в том втори на своите „Записки“ за последните часове от живота на панагюрския апостол, той пръв в следсвобожденската ни литература представя историята на преименуването на Гаврил Хлътев. Обективността изисква да се отбележи обаче, че Захари Стоянов преписва тази информация от Стоян Заимов, като целият епизод с изповедта на Бенковски е всъщност една художествена измислица. Интересното в случая е, че в условията на модните за поборническите ни среди увлечения по самоизтъкване и кичене с какви ли не измислени подвизи и заслуги, Заимов, за разлика от Захари Стоянов, никога не се опитва да извлече каквито и да било дивиденди от ролята си на „кръстник“ на Гаврил Хлътев. Напротив. Той не само че най-безкористно споделя историята на името „Бенковски“, но впоследствие дори не предявява и обвинение към медвенския летописец за неговото плагиатство.

Вторият въпрос се отнася до твърдението на Стоян Заимов, че след установяването на неговата група в Цариград, към предварителния проект за опожаряване на турската столица бил включен още един елемент – убийството на Абдул Азис. Идеята хрумнала на самия Заимов и той я възложил на Бенковски, който наел дори стая №3 на втория етаж на хотел „Италия“, разположен в централната част на града. Оттам заговорниците се надявали да прострелят султана, когато се придвижвал от Долма бахче към „стария Стамбол“.²⁰

²⁰ Заимов, Ст. Миналото. Етюди ..., с. 69.

Изследователите, докоснали се до темата за плановете и действията на „цариградските палачи“, възприемат разказа на Заимов твърде резервирано. Но едно наскоро публикувано писмо на Тодор Каблешков до Константин Величков от 19 декември 1875 г. показва, че подобен план се въртял и в неговата глава.²¹ Очевидно идеята да се осъществи покушение срещу падишаха, с което да се предизвикат всеобщи размирици в империята, не била чужда и на други революционно настроени комитетски дейци. В този именно смисъл твърдението на Заимов не би трябвало да се отхвърля с лека ръка, поне докато бъдещите проучвания не разбулят докрай тайните на Цариградското дело.

5. Свидетелствата за живота на Георги Бенковски непосредствено след безславното завръщане на Заимовата група във Влашко, са оскъдни. Поради тази причина повечето автори, занимаващи се с предисторията на Априлското въстание, отбелязват в най-общи шрихи, че след кратък престой в Букурещ, Бенковски се присъединява към гюргевските апостоли и взема дейно участие в работата по изработването на плана на бъдещото въстание. Само по-прецизните проучватели като Иван Унджиев и Дойно Дойнов уточняват, че Бенковски всъщност не е сред преките учредители на Гюргевската революционна група, тъй като той е привлечен по изричното застъпничество на Стоян Заимов към нея сравнително късно, когато плановете на гюргевските дейци са вече изготвени.

Внимателният анализ на известните до момента документални материали позволява да се риконструират още няколко детайла от този период в живота на Бенковски. Ако се съди по кореспонденцията на Заимов от Цариград с БРК в Букурещ и с Бразилския комитет, Бенковски напуска най-вероятно турската столица около 18 септември 1875 г. Той е изпратен от Заимов в Букурещ да се свърже с Иван Драсов, за да се реши ще се довършва ли мисията в Цариград или сформираната вече диверсионна група ще се разпусне. Междувременно „заарското приключение“ претърпява фиаско и при новосъздалата се ситуация, след като пристига във Влашко, Бенковски се установява в Букурещ. Тук той прави опит

²¹ Каблешкова-Серафимова, Р. Апостолът от Копривщица. 2001, 45 – 47.

да възстанови стария си занаят – хлебарството, но безуспешно, а и ако перефразирам Димитър Страшимиров, след като веднъж се беше заквасил с революционната мая, едва ли му е било до това отново да разнася симитчета и гевречета из букурещките улици.

В разделните дни на октомври и началото на ноември, когато БРК преставя да функционира, а неговите някогашни членове започват взаимно да се обвиняват за провала на „всеобщото въстание“, Георги Бенковски остава в обкръжението на Христо Ботев и най-вероятно той е един от онези, за които Ботев пише на 18 ноември на Заимов: „Ако имате обща къща и ако ви трябва хора, то при мене има няколко хъшлака, ако щете да ви ги проводя. Аз съм съгласен да им намеря и пари за железницата, само и само да се отърва от тях“²².

В началото на декември Георги Бенковски е вече в Гюргево. Според най-новите проучвания, на 15 декември 1875 г. той и Панайот Волов получават своето общо пълномощно като апостоли „за Западна Тракия“.²³ Оттук именно започва и „звездният миг“ на Бенковски, оттук тръгва и неговият път към безсмъртието.

²² Съчинения на Хр. Ботев ..., с. 412.

²³ Куманов, М. За името на революционния орган в Гюргево в края на 1875 г. – В: Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. С., 2003, 173 – 183.

Павел Бобеков – хилядникът на панагюрци¹

В една от обобщаващите си публикации върху българския XIX век Стефан Бобчев поставя Павел Бобеков по заслуги и по организационни качества редом до Георги Бенковски, Тодор Каблешков, Стефан Стамболов и Панайот Волов². Друг съвременник на драматичните политически събития от последните предсвобожденски години – Константин Величков, откроява П. Бобеков като един от петимата най-заслужили български революционери по време на Априлското въстание. „Бенковски, Волов, Каблешков, Бобеков, Петлешков – отбелязва авторът на „Цариградски сонети“ и на „В тъмницата“, тия пет имена изстъпват неразделно в ума ми всякога, когато мислено се пренесе в Априлското въстание. Който пожелае да го осветли с няколко имена, не може да прескочи никого от тях, без да изпадне в несправедливост и без да накърни характеристиката, която иска да даде за него“³.

Подобни оценки и мнения за водача на панагюрските въстаници могат да се открият в спомените на повечето от преките участници в Априлската епопея от 1876 г. За съжаление с годините, по една или друга причина, името на Павел Бобеков постепенно се забравя и въпреки че едва ли има книга, посветена на въстанието в Средногорието, в която той да не бъде споменат, неговите дела незаслужено остават през последните десетилетия в сянката на свършеното от други местни комитетски дейци. Показателно в това отношение е, че извън кратките енциклопедични справки за Бобеков, днешната българска историопис разполага

¹ Текстът е публикуван в: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. С., 2006, т. 8, 139 – 145.

² Бобчев, Ст. Нови приноси и осветления за Българското Възраждане. С., 1937, с. 91.

³ Величков, К. Пет имена. – В: Повести, разкази и спомени. Т. I. С., 1911, с. 239.

само с една популярна негова биография⁴ и с няколко кратки очерка⁵. Основната причина за това състояние на проучванията за Павел Бобеков е свързана разбира се с фрагментарния характер на автентичните документални свидетелства за неговата обществено-политическа, просветна и революционна дейност. Не без значение е и обстоятелството, че ръководителят на панагюрци умира твърде млад – само на 25 години, но за непопулярността на Бобеков вероятно допринасят и негативните отзиви по негов адрес от страна на Захари Стоянов, който с няколко само шриха около възникналите спорове между Бенковски и Бобеков допринася за формирането у няколко поколения популяризатори и изследователи на Априлското въстание на известен негативизъм и предубеденост в представите за панагюрския даскал и хилядник⁶. Настоящият очерк е скромна опит да се очертае един общаващ портрет на Павел Бобеков, както и да се открие по-ясно неговото реално присъствие в обществено-политическия живот на българите през 70-те години на XIX в.

В живота на Павел Бобеков отчетливо могат да се открият три периода. Първият период включва детството му в Панагюрище, учението му в Цариград и учителстването му в родния град. Вторият период съвпада с подготовката, избухването и погрома на Априлското въстание, а третият период, обхващащ последната година и половина от неговата обществено-политическа дейност, започва от лятото на 1876 г. и продължава до смъртта му в Търново на 17 октомври 1877 г.

⁴ **Стефанов, В.** Павел Бобеков – вождът на панагюрските въстаници. С., 1966.

⁵ **Костурков, Ст.** Павел Бобеков – биографичен очерк. – Иллюстрация Светлина. С., X, 1900, кн. I; **Веселинов, Ив.** Павел Бобеков – Учит. дело, 1972, № 40 от 31 октомври 1972 г.; **Георгиева, Р.** Пламенен патриот и журналист. – Отеч. фронт, 1972, № 722 от 27 окт. 1972 г.; **Горинев, Н.** Павел Бобеков. – Панагюрски вести, 1934, № 37 от 3 ноември 1934 г.; **Зумналов, Л.** Павел Ст. Бобеков. – Оборище, 1939, № 261 от 15 ноември 1939 г.; **Нейков, Ст.** Павел Бобеков – водач на Априлското въстание. – Оборище, 1966, № 11 от 30 април 1966 г.; **Стоилов, Ст.** Поборникът. – Труд, 1966, № 76 от 31 март 1966 г.; **Сугарев, Ат.** Учителят Павел Бобеков и Априлската епопея от 1876 год. – Учит. борба, 1948, № 19 от 13 май 1948 г. и др.

⁶ **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. С., 1981, с. 236 и сл.

Водачът на панагюрските въстаници Павел Бобеков е най-голямото дете в семейството на Станьо и Манто (гъркиня от Цариград, с която бащата на Бобеков се запознава по времето, когато служи в Патриаршията). Ранните години на родения на 14 октомври 1852 г. П. Бобеков не се отличават съществено от тези на неговото поколение – родените между 1850 и 1856 г., поколението, на което се падна тежкия жребий да подготви и да изнесе на плещите си Освобождението на България.

Детството и юношеството на принадлежащите към това поколение българи е твърде по-различно от това на техните бащи и деди. През 50-те и 60-те години на XIX в. Османската империя видимо се променя и белезите на Танзиматските реформи могат да се доловят навсякъде – и в напъните на властта да модернизира основните държавни институции, и в стопанския просперитет на подвластното християнско население, и в по-добрите възможности за по-нататъшен подем на просветното и църковното дело. Още 15-20-годишни, представителите на това поколение, към което принадлежат и повечето от Апостолите на Априлското въстание, включително и Павел Бобеков, притежават самочувствие и граждански дълг. Тяхното идейно формиране започва обикновено от местните училища и преминава през учение в чужбина или в някой от по-реномираните цариградски колежи и лицеи. Впоследствие повечето от тях стават учители, читалищни и обществени дейци. Свободно ползват по 3-4 езика, активно сътрудничат на популярните по онова време български вестници, следят чуждата преса и бързо си спечелват авторитета на лидери на местните младежи. Добре подготвени и информирани, те ясно си дават сметка, че под сянката на падишаха за българите няма бъдеще, затова бързо се приобщават към освободителните борби на подвластното християнско население и само за 2-3 години израстват като водачи на българската национална революция.

Жизненият път на Павел Бобеков в общи линии следва сходна посока и не се различава съществено от описаната по-горе схема. Той също учи първоначално в родния си град, а през 1864 г. баща му го отвежда в Цариград, за да продължи обучението си в някое от столичните училища. Според повечето съвременни изследователи, 12-годишният Бобеков става ученик в американския

Робърт колеж⁷, но във включената до момента документация за първите випуски на откритото само година преди това американско училище липсват податки за П. Бобеков. Единственият българин, записал се през 1864 г. в Робърт колеж е Петко Горбанов. Името на Бобеков не се среща в списъците на новоприетите в колежа и през следващите години⁸. В този смисъл по-достоверно би било да се приеме информацията на някои по-ранни автори, че синът на Станьо е бил ученик не в Робърт колеж, а в гръцката гимназия в Куручешме⁹.

Около 1868 г. Павел Бобеков се прехвърля във Военномедицинското училище в Цариград и остава там до лятото на 1874 г., като успоредно с усвояването на новите знания той активно се включва в културно-просветния живот на местната българска общност. На 19 години той вече превежда и побългарява повестта на Кристоф фон Шмид „Бъдний вечер на Коледа“. Една година по-късно Павел Бобеков е избран за писар на Българското печатарско дружество „Промисление“¹⁰, а от 18 юни 1873 г. става и подпредседател на дружеството¹¹. Дейно участва и в живота на създаденото от българските ученици във Военномедицинското училище дружество „Напред“. Според спомените на Димитър Маринов, членовете на това дружество, сред които се открояват Стефан Бобчев, Атанас Шопов, Хараламби Маринов, Наум Стоянов, Киро Минчов, всяка неделя провеждали заседания, „в които се четяха сказки, ако имаше такива, четехме вестници и се разискваше въру някои статии или въпрос“¹². Учениците подготвяли и ръкописен вестник „Балкан“, като най-често „сказките“ се изнасяли от Димитър Маринов, Стефан Бобчев и Павел Бобеков.¹³

⁷ Стефанов, В. Цит. съч., с. 8.

⁸ Илчев, Ив., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век). С., 2003, 237 – 239.

⁹ Михлюзов, Н. Панагюрското въстание през 1876 год. и борбите за освобождението на България. Пловдив, 1934, 64 – 65.

¹⁰ Тилева, В. Българското печатарско дружество „Промисление“ в Цариград. 1870 – 1885. С., 1985, с. 274.

¹¹ Пак там, с. 295.

¹² Маринов, Д. Спомени из моя живот или моята биография. С., 1992, с. 96.

¹³ Пак там.

Като повечето български младежи в турската столица П. Бобеков следи отблизо развоя на народно-черковния въпрос. Междувременно започва да сътрудничи на сп. „Читалище“ и в. „Право“¹⁴, превежда и издава комедията на Молиер „Насила оженване“¹⁵. По-късно изготвя и проект за превеждане на „Дон Кихот“, като самият превод е завършен през лятото на 1874 г., но не е отпечатан, тъй като по препоръка на Петко Р. Славейков и Иван Найденов, ръководството на печатарското дружество „Промишление“ се отказва от издаването на готовия ръкопис¹⁶.

През 1874 г., след смъртта на по-малкия си брат Георги, Павел Бобеков се завръща в Панагюрище и става учител в местното класно училище. Васил Стефанов предполага, че Бобеков се завръща в родния си град през есента на 1874 г., но по-вероятно е това да е станало още през юли 1874 г., защото последното заседание на Настоятелството на Българското печатарско дружество в Цариград, в което участва и Павел Бобеков, е от 30 юни, а през август, по повод превода на „Дон Кихот“, на председателя на дружество П. Карапетров е възложено да пише на вече установилия се в Панагюрище Бобеков¹⁷.

Учителстването на Павел Бобеков продължава само две години. За този кратък срок обаче той не само допринася за по-нататъшното развитие на учебното дело в родния си град, но и бързо се откроява като един от най-авторитетните и уважавани панагюрци. Благодарение на Бобеков, в учебната програма на местното класно училище е възстановено обучението по френски, география и всеобща история. Дисциплината в училището видимо се подобрява. Активизира се и дейността на училищното настоятелство. С желание Бобеков се включва да помага и на създаденото през 1865 г. читалище „Виделина“. Усилено съдейства и на женското дружество в града „Надежда“. Всичко това не оставя незабелязано от пангюрските първенци и много скоро той е назначен за главен учител, а през 1875 г. поема и ръководството на читалището.

¹⁴ Павел Бобеков има материали в Право, VIII, № 13 от 11 юли 1873; Читалище, IV, № 6 от 15 март 1874 г., № 9 от 1 май 1874 г., № 13 от 1 юли 1874 г.

¹⁵ Насила оженване. Комедия в две действия от Молиера. Превел (от френ.) П. С. Бобеков. Цариград, 1873.

¹⁶ Пак там, с. 345, 354 и др.

¹⁷ Пак там, с. 320 и 325.

Разбира се, покрай ангажиментите си в училището и читалището П. Бобеков постепенно се приобщава и към симпатизиращите на революционните идеи свои съграждани. За съжаление, поради липсата на допълнителни документални податки, все още трудно може да се установи кога и при какви по-точно обстоятелства той се запознава и включва в комитетското дело. Но едно е поне сигурно. При първото посещение на Георги Бенковски в Панагюрище Павел Бобеков е сред малцината поканени в дома на Найден Дринов, пред които апостолът на Западна Тракия разкрива замисъла на гюргевци за организиране на всенародно въстание¹⁸. Павел Бобеков е и сред учредителите на местния революционен комитет, а по-късно се утвърждава и като един от безспорните лидери на местните дейци.

Любопитно е да се отбележи обаче, че още при първата среща на Павел Бобеков с Георги Бенковски (вечерта на 1 февруари 1876 г.) между двамата възниква сериозен спор. Както свидетелства Найден Дринов, „между Бобеков и Бенковски станаха доста прения за начина на действията“ по подготовката и смисъла на бъдещото въстание¹⁹. Едва след подробните и разпалени уверения на Бенковски, участниците в срещата, включително и Бобеков, „се убедихме и взехме решение да се обади от наша страна още на 6-7 души граждани, които и определихме, та да стане събрание и да се основе комитетата“²⁰.

Отделям специално внимание на припламналите при запознанството на Бобеков с Бенковски искрици, защото те са симптоматични не само за една от характерните за Бобековия темперамент черти – внимателно и хладнокръвно да обмисля и преценява своите действия, без да се влияе от каквито и да било странични фактори. Макар и само на 23 години, главният панагюрски даскал умее да сдържа емоциите си и, както подчертава приятелят му Константин Величков, неговата вродена предпазливост създавала често у непознатите усещането за студенина, за „надменост дори“²¹. Дали тази именно разсъдливост наистина

¹⁸ БИА-НБКМ, II А 8530, с. 8 – Спомени на Найден Дринов.

¹⁹ Пак там, с. 9.

²⁰ Пак там.

²¹ Величков, К. Цит. съч., с. 241.

не е подразнила Бенковски, или пък прекомерният ентузиазъм на последния е предизвикал съмнения у Бобеков, трудно може да се установи. Но възникналото напрежение между двамата не остава без последствия за техните бъдещи отношения.

Прочее, случаят Бобеков-Бенковски е емблематичен за нещо много по-съществено, за нещо, което излиза извън тясната рамка на междуличностните отношения. В родната историография отдавна битува романтичната представа, че подвластното българско население посреща гюргевските апостоли възторжено и като дългочакани месии, които най-после ще поведат народа на борба срещу вековния потисник. Недоверието на по-предпазливите бързо е преодоляно, а по-радикално настроените съмишленици на комитетското дело повсеместно подкрепят идеята за скорошно всенародно въстание. И още нещо. Следосвобожденската ни историопис трайно наложи представата, че гюргевските апостоли са априори прави. Те са носители на най-прогресивните възгледи за решаването на българския политически въпрос, тяхната тактика е единствената възможна, а избраният от тях път е най-верният. Всяко друго мнение, всяка друга алтернатива се оценяват като израз на малодушие и страх, като политическа незрялост и не на последно място – като една от основните причини за калпавата подготовка на въстанието в един или друг район.

Струва ми се, че този именно „черно-бял“ подход се нуждае от известни корекции. Защото възникналите тук и там конфликти между гюргевските апостоли и местните комитетски дейци трябва да се изследват по-безпристрастно и по-задълбочено. От една страна тези конфликти свидетелстват за реалните трудности, които апостолите в отделните области е трябвало да преодоляват, но от друга страна, на фона на действителните мащаби на въстанието, пренията между дошлите от Влашко водачи и локалните комитетски структури подсказват, че възможни са били и други варианти за развитие на освободителното дело. В конкретния случай с панагюрци, през всичките два месеца и половина на активна подготовка на бунта, Павел Бобеков и останалите членове на местния революционен комитет изпитват основателни колебания доколко даваните им от Георги Бенковски уверения за всенародния характер на замисленото в Гюргево начинание са достоверни.

Защо е нужно толкова да се бърза? Достатъчно ефективна

ли е извършената вече подготовка? Трябва ли да се рискува животът на жените и децата? Ще се включат ли и другите селища във въстанието? Ще ни подкрепят ли съседните народи? Това са само част от въпросите, които вълнуват и притесняват не само Павел Бобеков. Подобни съмнения, а и конфликти, виждаме и в Сливенско, и в Търновско, и във Врачанско. В този смисъл инакомислието (т.е. мисленето, различаващо се от това на гюргевските апостоли) има осезаемо присъствие сред готовите да се борят за своята свобода съмишленици на революционното дело и то не трябва нито да се игнорира, нито да се омаловажава. Без ни най-малко да поставям под съмнение свършеното от гюргевските апостоли, нито пък значението и смисъла на самото Априлско въстание, убеден съм, че по-доброто осветляване на тези факти ще ни доближи до достоверното и цялостно възпроизвеждане на събитията от пролетта и лятото на 1876 г. Диренията в тази посока ще ни дадат и по-сигурен ориентир за преценка на поведението и реалното място на исторически личности като П. Бобеков, който в рамките на IV революционен окръг се откроява като един от най-влиятелните вътрешнокомитетски опоненти на Бенковски.

Показателни в това отношение са усилията на панагюрци да изпратят „скришом“ от своя апостол доверени лица в Търново и Враца, за да разузнаят какво и как се прави там²². Все в тази посока трябва да се разглежда противопоставянето на П. Бобеков срещу опитите на Г. Бенковски еднолично да предрешава всички въпроси около подготовката на бъдещото въстание, като например решението знамето на Хвърковатата чета да се връчи на Райна п. Георгиева и др.п. В началото на април дейците около П. Бобеков обсъждат дори и идеята за физическото отстраняване на Г. Бенковски²³. Разбира се, независимо от всички тези спорове и сблъсъци, П. Бобеков не се противопоставя самоцелно на идеята за въстание. Напротив. Както справедливо отбелязва К. Величков, той дълго време обмисля първата си стъпка, преди да се отдаде изцяло на въстаническото дело. Но веднъж направил своя избор, Бобеков изиграва съществена роля за подготовката на бунта в Панагюрище. „Съотечествениците му – пише К. Величков, които ценяха

²² БИА-НБКМ, II А 8530, с. 14.

²³ Стоянов, З. Цит. съч., 259 – 260.

характера му и се доверяваха на разума му, не биха прегърнали решително идеята за въстание, ако не бяха видели него в редовете. Само тая услуга, принесена от него на делото, е достатъчна да тури името му между първите дейци. Той се показа в делото, което беше прегърнал, от начало до край, една силна душа, закалена в най-високите добродетели²⁴.

Точно това обяснява единомдушното решение на панагюрци Павел Бобеков да стане техен хилядник. Според спомените на поборника Тома Георгиев, писани само 4 години след Освобождението, изборът става на 25 март вечерта на специално организирано събрание на местния комитет, под ръководството при това на самия Г. Бенковски. „Нощта – разказва Т. Георгиев, беше тъмна и малко дъждовна. Всички насядаха по зелената трева сред полето, което се считаше за безопасно и направиха един кръг. Посред кръга се запалиха няколко фенера и веднага се пристъпи към работа. За хилядник се избра Павел С. Бобеков ...“²⁵ Все в тази посока на разкриване присъствието на П. Бобеков в подготовката и хода на Априлското въстание внимание заслужава и неговото избиране за член на Военния съвет (Главния щаб) на въстанието в Панагюрище. Наистина съветът не е имал строго регламентиран устав, но по признанието на Найденов, въпреки че Павел Бобеков бил най-млад (само на 23 години, като средната възраст на членовете на съвета била 36,5 години), той ръководел заседанията не по никакъв даден му „статут“, а защото бил най-образован и всички се вслушвали в него²⁶.

Личните организаторски качества на Павел Бобеков се открояват и по време на самото въстание в Панагюрско. От момента на обявяването на бунта той е навсякъде, където имат нужда от него. Несъгласията с Бенковски отстъпват пред необходимостта от единство и решителност. Хладнокръвието на П. Бобеков се проявява и в повратния за въстанието в Средногорието момент. Под негово ръководство на 29 април 1876 г. Военният съвет обсъжда надвисналата над Панагюрище опасност и разработва план за защита на града. Предложенията на Хафъз паша за доброволно

²⁴ Величков, К. Цит. съч., с. 242.

²⁵ Георгиев, Т. Бележки за Средногорското въстание в 1876 година. С., 1901, с. 8.

²⁶ БИА-НБКМ, II А 8530, л. 24.

предаване на въстаниците са отхвърлени. На 30 април П. Бобеков лично повежда отряд от около 400 души, с който се опитва да обходи дясното крило на настъпващите турски части, но под местността Никулден доброволците са разбити. Бобеков успява да се върне в Панагюрище, но по-късно, когато съдбата на града е вече окончателно решена, той решава да тръгне заедно с Орчо войвода към Копривщица.

Така, принуден от обстоятелствата, водачът на панагюрските въстаници завинаги напуска родното си място. Следват мъчителните дни, през които Бобеков става свидетел на масовите погроми, на безверието и страха, на предателствата и невинните жертви. Тези събития оставят неизличима следа в неговото съзнание, свидетелство за което е и прословутата му дописка до в. „Ден“, в която разобличава насилието от страна на армията и башибозука спрямо българското население²⁷.

Данните за дейността на Павел Бобеков след потушаването на въстанието в Панагюрище са оскъдни. Със сигурност се знае, че след като напуска родния си град той достига до Копривщица, където изиграва важна роля за спасяването на арестуваните от местните първенци водачи на въстанието, между които е и Тодор Каблешков. По-късно, заедно със сформираната набързо чета, П. Бобеков се отправя към Троян. За разлика от Панайот Волов и Георги Икономов обаче той има шанса да се измъкне от преследващите ги башибозуци и временно да се укрие в с. Самоводен. В края на август той вече е във Влашко и впоследствие участва вероятно като доброволец в Сръбско-турската война.

В началото на 1877 г. Павел Бобеков отново се връща в Румъния и временно се установява в Букурещ, където става уредник на първия български всекидневник – „Секидневний новинар“. Подпомага набирането на доброволци за Руско-турската война и сам се записва като опълченец в състава на Трета дружина. През юли участва в боевете при Стара Загора, където е ранен и вследствие на получените здравословни усложнения е принуден да напусне опълчението. Малко по-късно заминава за Търново и тук на 17 октомври умира.

²⁷ Ден, II, № 40 от 14 юли 1876 г. Дописката на П. Бобеков дава повод на турската цензура да спре издаването на вестника.

Дончо Фесчията – един от участниците в Новоселското въстание през 1876 г.¹

Априлското въстание от 1876 г. е безспорно едно от най-ярките и значими събития в политическото Възраждане на българския народ. Дали покрай обществената си значимост обаче, или поради една наложила се още след Освобождението историографска традиция, това въстание има привилегиата да бъде представяно преди всичко чрез образите и поведението на своите политически водачи и военни ръководители. Нещо повече. Гюргевските апостоли и техните помощници са трайно вписани в националния ни пантеон, а делата и саможертвата на по-изявените местни комитетски дейци от онова време съставляват основното градиво за историческата памет на всяко ново поколение българи.

Убеден съм, че подобен подход за изучаване и осмисляне на Априлското въстание си има своите основания и преимущества. Но без да отправям какъвто и да било укор към предишните и днешните летописци на въстанието считам, че ограничавайки се само в рамките на „голямото“ и „героичното“, родната ни историопис остава в дан спрямо нещо не по-малко значимо и интересно – образът на редовите въстаници, тревогите и съмненията на обикновените хора, които пряко или косвено се включват в борбата срещу Високата порта, обвързвайки съдбата си на живот и смърт с крайния изход на въстанието. Въвлечени веднъж във водовъртежа на бунтовните събития, личните „поражения“ и „победи“ на тези хора остават в сянката на извършеното от апостолите и водачите, а техните мисли и вълнения, болката и страданията им, изпълняват в повечето случаи само ролята на фон, който трябва да потвърди или да засили драматизма на разигралата се през април и май 1876 г. „кървава българска сватба“.

¹ Текстът е публикуван в: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 4, С., 2002, 53 – 61.

Един от тези обикновени и малко известни българи, включил се активно в Априлското въстание и загинал геройски в сражение с врага, е Дончо Фесчията. Неговото име не е непознато за специалистите. Революционната му дейност и конкретната му роля в подготовката и хода на въстанието в района на Севлиево, Батошево, Кръвеник и Ново село се отбелязват във всяка по-сериозна публикация, поставяща си за цел да отрази бунтовните събития на територията на Търновски революционен окръг. При по-внимателно запознаване с литературата, посветена на Априлското въстание обаче се оказва, че информацията, с която разполага съвременната българска историопис за Дончо Фесчията, е оскъдна и фрагментарна. Неслучайно единственото по-обстойно живото-описание за Дончо Фесчията – дело на Йоаким Бакалов, се състои само от три-четири странички,² а всички други изследователи, които споменават по някакъв повод неговото име, се ограничават в по няколко по-обща шриха, интерпретирани нерядко крайно противоречиво.

Кой всъщност е Дончо Фесчията? В каква среда е израстнал и при какви обстоятелства се е формирал? Къде е живял и какво е правел до пролетта на 1876 г.? Откога се включва в комитетското дело? Кога и с каква конкретна задача се е озовал в Севлиевско и Новоселско? Какви по-точно са неговите заслуги за подготовката на въстанието в Кръвеник и Батошево?

Някои автори смятат, че Дончо Фесчията е роден в Стара Загора.³ Други приемат, че той е родом от Габрово,⁴ но включените в научно обръщение исторически свидетелства категорично показват, че Дончо Фесчията е роден през месец юли 1850 г. в Со-

² **Бакалов, Й.** Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 година. С., 1926, 38 – 40.

³ **Гъбенски, Хр., П. Гъбенски.** Историята на града Габрово и Габровските въстания. Габрово, 1903, с. 148; **Страшимиров, Д.** История на Априлското въстание. Т. II, Пловдив, 1907, с. 194; **Челкънова-Станева, Св.** Канали за връзка между Първи революционен окръг и емигрантските дейци в Румъния по време на Априлското въстание от 1876 г. – В: сб. Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг 1876. С., 1978, с. 104 и др.

⁴ Сб. 90 години от Новоселското въстание 1876-1966. Ловеч, 1966, с. 56.

пот.⁵ Майката на Дончо Йовев Лулчов – рожденото име на Дончо Фесчията, се казвала Неда Кандилева. Тя се омъжила рано, но след като родила първия си син Велю, останала вдовица. Повторно се омъжила за Йови (Йовко) Лулчов (Лучов), от когото имала още три деца – Дончо, Лучо и Мила.⁶

До четиринадесетата си годишнина Дончо учил в сопотското взаимно училище, но поради финансови затруднения на семейството, бил принуден да прекъсне обучението си и около 1864 – 1865 г. заминал за Стара Загора при по-големия си брат Велю.⁷ Тук той усвоил първоначално уменията да прави разни балсами, които продавал по панаирите в Узунджово, Сливен, Карнобат, Търговище. По-късно помагал в алъш-вериша на местните търговци шапкари Спиро Фесчи и Власко Фесчи, а най-накрая, с помощта на своите доскорошни работодатели успял да си отвори и собствен дюкян за фесове и шапки, откъдето произлязло и прозвището му Фесчията.

За съжаление, автентичните податки за следващите десетина години от живота на Дончо Йовев са оскъдни. Разполагаме само с откъслечни сведения, някои от които имат дори легендарен характер. Показателен в това отношение е разказът на Йоаким Бакалов за това как, пътувайки веднъж за Карнобат, Дончо преминал през една гора и се спречкал с арнаутина, който я пазел. При спора арнаутинът оскърбил Дончо Фесчията и той, без да се поколебае, го застрелял, след което умело прикрил следите си.⁸ Доколко тази случка, напомняща често срещани в хайдушкия ни епос сюжети, е достоверна, трудно може да се прецени, но едно е сигурно. В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. Дончо Фесчията се очертава вече като зрял и обществено ангажиран младеж.

В подкрепа на подобно твърдение могат да се приведат поне два примера. Първият се отнася до съпричастността на Дончо

⁵ **Кънев, Н.** Бележки за Старозагорското въстание на Христо Стойнов Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет. – ИДА, кн. 18, 1969, с. 189; **Димитров, Г.** Княжество България. Ч. II, Пловдив, 1896, с. 501; вж. също **Бакалов, Й.** Цит. съч., 38 – 40; **Ковачев, Н.** Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972, с. 134.

⁶ **Бакалов, Й.** Цит. съч., с. 38.

⁷ Пак там; вж. и **Ковачев, Н.** Цит. съч., с. 134.

⁸ **Бакалов, Й.** Цит. съч., с. 38

Фесцията към замисления в началото на 1873 г. от Атанас Узунов опит за спасяването на Васил Левски. От записките на поп Минчо Кънчев ясно личи, че през първите дни на февруари 1873 г. на Дончо е възложена отговорната мисия да замине за Пловдив и София, за да узнае докъде е стигнал процесът срещу Апостола и кога по-точно той ще бъде изпратен от София за Цариград. На 8/20 февруари Фесцията действително тръгва от Стара Загора и през Чирпан достига до Пловдив, където научава, че Левски вече е обесен и веднага информира с телеграма комитетските дейци. Телеграмата е получена от Узунов на 12/24 февруари 1873 г. в с. Арабаджиево, след което подготвяното нападение е отменено.⁹

Във връзка с хронологията на това Дончово пътуване до Чирпан и Пловдив в мемоарната книжина могат да се открият известни различия. В спомените си Иван Андонов твърди например, че Дончо Фесцията е тръгнал от Чирпан още на 28 януари и стигнал чак до София, което е малко вероятно.¹⁰ В конкретния случай обаче по-важна е не толкова фактологията, а обстоятелството, че за да бъде изпратен в подобна отговорна мисия, Дончо Фесцията не само е трябвало да бъде вече причастен на революционното дело, но и да е спечелил доверието на организацията. А че това действително е било така се вижда от втория пример, отнасящ се до лятото на 1875 г., когато под ръководството на БРК започва подготовката на „всеобщо народно въстание“ в българските земи.

По признанието на Христо Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет, Дончо е сред онези местни дейци, които „неуморимо работеха между градското население“.¹¹ Иван Андонов също отбелязва в спомените си, че Дончо Фесцията е бил пряко ангажиран в организирането на предстоящия бунт. В началото на септември 1875 г. той и Слави Камбуров представят дори старозагорци на свиканото в Чирпан регионално събрание, което обсъждало какви мерки трябва да се вземат, за да се осигурят нужните за въстанието оръжие и пари. Затова и неслучайно, когато „заарските събития“ претърпяли фи-

⁹ Кънчев, поп Минчо. Видрица. С., 1985, с. 307; Йонков, Хр. Старозагорският революционер Кольо Ганчев. Стара Загора, 1995, 83 – 84.

¹⁰ Андонов, Ив. Из спомените ми от турско време. С., 1995, с. 33.

¹¹ Кънев, Н. Цит. съч., с. 189.

аско, Фесчията попада в списъка на най-издирваните комитетски дейатели и както твърди Иван Андонов, за необходимостта той да бъде заловен, турските власти „телеграфирали до всички по-главни пунктове като Пловдив, Одрин, Цариград и до железнопътните станции“.¹² Тази е и причината непосредствено след провала на замисленото от БРК въстание Дончо Фесчията да емигрира.

Към този именно период от живота на Дончо Йовев се отнася и единственото запазило се по-точно описание на неговия физически портрет – среден на ръст, с широки гърди и изправена снага, голямо чело, черна коса, големи винени очи, правилен нос и черни мустачки. Излъчвал винаги увереност, веселост, жизнерадостност. Обичал да се облича чисто и гиздаво. Притежавал сила, пъргавина и безстрашие. Отличавал се с остроумие, решителност и находчивост. Имал хубав глас и с удоволствие изпълнявал любимите си песни сред приятели, а когато заговорел, всички се вслушвали в него, защото умее да се изказва умно и увлекателно, страстно и убедително. Затова и всички, които го познавали, го обичали и били готови да го следват навсякъде.¹³

За магнетичното излъчване на Дончо Фесчията може да се съди косвено и по силното впечатление и възхищение, което предизвиква неговото емигриране сред сопотските и старозагорските младежи. Всички те били убедени, че той е тръгнал за Херцеговина, за да се присъедини към тамошните бунтовници. Дори младият по онова време Иван Вазов, прекланяйки се пред жертвоготовността на своя съгражданин и връстник, написва в края на 1875 г. стихотворението „Волентинът“, в което пресъздава тревогите и страданията на Дончовата майка.¹⁴

Ходил ли е наистина Дончо Йовев в Херцеговина и откъде Вазов черпи сведения, че Фесчията се включва в четата на Любобратич, е трудно да се каже. Севлиевиеският деец Петьо Буюклиев твърди, че през октомври 1875 г. той все още бил в България и дори писал до пребиваващия по търговски дела в Севлиево Цанко Дюстабанов. В това писмо Дончо съобщавал за извършените в Стара

¹² Андонов, Ив. Кратки възпоменания из моя живот. С., 1996, с. 42 и с. 48.

¹³ Бакалов, Й. Цит. съч., с. 39.

¹⁴ Вазов, Ив. Събрани съчинения. Т. I, 37 – 38.

Загора арести и давал наставления на севлиевици как да се предпазят от предателства. „Между другото – отбелязва Петьо Буюклиев, в писмото молеше да му се намери място в Севлиево, където ще може да се укрие, защото той наскоро щял да пристигне“.¹⁵

Желанието на Фесчията дало повод за свикване членовете на местния комитет, които обмислили внимателно ситуацията в града и решили да му пригответ скривалище в дома на Панайот Ковача. В продължение на няколко месеца обаче Дончо не се обадил повече и едва през март 1876 г., „в един неделен ден“, той неочаквано се появил в Севлиево.¹⁶

Малко по-различно, но и по-достоверно, звучи разказът за живота на Дончо Йовев след „заарските събития“ на Йоаким Бакалов. През 1894 г. той лично разпитвал дончовите родственици в Пловдив и от тях научил, че още в началото на септември 1875 г. Фесчията избягал от Стара Загора и успешно се прехвърлил в Гюргево. По-късно тук дошъл и баща му, за да го убеждава да се върне в Сопот. Но Дончо отказал и най-вероятно до началото на месец март 1876 г. останал в Румъния.¹⁷

Попадайки във Влашко, Дончо Йовев намерил добър прием сред революционно настроената ни емиграция, която точно по това време постепенно се отърсвала от преживяния през септември неуспех и все по-уверено пристъпвала към подготовката на ново въстание в България. При липсата на автентични документални свидетелства обаче може само да се гадае какво точно е правил той през есента на 1875 г. Ако се вземе предвид обстоятелството, че докато Фесчията живеел в Гюргево, тук са се намирали и някои стари негови познайници от Старозагорското въстание като Стефан Стамболов, Георги Икономов, Иван Андонов и други, би могло да се предположи, че макар и да не е бил пряко ангажиран в делата на гюргевските апостоли, Дончо Йовев е бил съпричастен на замисляното от тях начинание. И най-категоричното доказател-

¹⁵ **Марангозов, Ив.** Новоселското въстание. Осемдневната борба под Мара гидик. С., 1937, с. 66.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Според събраната от Йоаким Бакалов информация, Дончо Йовев се е намирал на Узунджовския панаир, където научил, че властите го издирват, за да го арестуват. Без да се бави, той изоставил стоката си на панаира и на 8/20 септември тръгнал към Влашко – вж. **Бакалов, Й.** Цит. съч., с. 39.

ство в подкрепа на подобно твърдение е решението му от началото на 1876 г. да се върне в България, за да се включи в предстоящия бунт, независимо от грозящата го опасност.

За съжаление, твърде малко се знае и за това кога, откъде и с чия помощ Дончо Фесчията се прехвърля в българските земи. Някои автори смятат, че преминаването е осъществено в началото на март 1876 г.¹⁸ Други са по-склонни да приемат, че това е станало чак на 28 март 1876 г. заедно с групата на поп Харитон.¹⁹ Тази група тръгнала от Браила на 16 март, минала през Букурещ и Гюргево, където се забавила десет дни, и оттам с параход се придвижила до Зимнич. Впоследствие, придружавани от Иваница Данчев, членовете на групата преминали Дунав с лодка, като на свищовския бряг били посрещнати от братя Събеви. Два-три дена по-късно местните комитетски дейци осигурили каруци, с които всички заминали към Поликраище и Самоводене, за да се срещнат с апостола на Търновски окръг Стефан Стамболов.²⁰ Преки доказателства обаче, че в тази именно група е бил и Дончо Фесчията, липсват.²¹ Единственото сигурно нещо е, че през март той наистина пристига в Горна Оряховица и след разговор с Иван Семерджиев и другите членове на окръжното ръководство бил определен за помощник на Стефан Пешев в района на Севлиево.²²

По признанието на мнозина от оцелелите след Освобождението поборници, идването на Дончо Йовев в Севлиево дало осезаем тласък на започнатата от местния революционен комитет подготовка за предстоящото въстание. Прикривайки се като търговец на кожи и преди, той се включил дейно в работата на

¹⁸ Павловска, Цв. Военната подготовка на Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг. – ВИС, 1974, кн. I, с. 83; вж. и Ковачев, Н. Цит. съч., с. 86.

¹⁹ Страшимиров, Д. Цит. съч., с. 194.

²⁰ Чепкънова-Станева, Св. Цит. съч., с. 104.

²¹ В нито един от досега известните на специалистите документи, свързани с преминаването на поп Харитон, името на Дончо Йовев не се среща сред придружаващите го лица – вж. Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. I, С., 1954, с. 146; Бояджиев, Ив. Иваница Данчев. Живота и поборническата му деятелност в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869 – 1876 година. Варна, 1901; Маждракова, Огн. Четата на поп Харитон. С., 1963, 18 – 19 и др.

²² Йонкова, Ст. Стефан Пешев (1854 – 1876). Биография. С., 2001, с. 72.

комитета и бързо успял да спечели доверието на севлиевските младежи. Оскъдността на изворите податки обаче отново затруднява възстановяването на всички негови пътувания и срещи в Севлиево и в околните на Севлиево села.

Проучванията на Йоаким Бакалов и Николай Ковачев дават основание да се приеме, че в началото на април 1876 г. Дончо Йовев бил изпратен да помага на батошевци, а след това и на селяните в Кръвеник, като в Батошево се укривал в къщите на Минчо поп Пенков, Недялко Маринов, Кътя Грозювски и в Батошевския манастир, а в Кръвеник бил настанен в дома на Мичо Димов. Ослабяйки се на неговия опит и авторитет, по-будните дейци от двете села се покуражили и още по-настойтелно започнали да търсят оръжие, да приготвят боеприпаси и храна, да разработват тактическите планове за бъдещите бойни действия. Една от безспорните заслуги на Фесчията е свързана и с последователните му усилия да ускори военно-техническата подготовка на населението от района на Новоселско. В Батошево например той „давал наставления“ на местните селяни как да си правят фишеци. В Кръвеник пък, „под управлението на Дончо Фесчиев“, къщата на Минчо Димов била превърната в истински арсенал, където се складирали револвери, патрони, ножове и щикове.²³

За способността на Дончо Фесчията да вдъхва увереност и повече решителност у все още колебаещите се селяни подсказва разказаният от Станчо Бонюв Шипката епизод. По време на едно от заседанията на Батошевския комитет се наложило да се определи човек, който да докара купения и оставен в Ново село барут. Няколко от присъстващите отказали и в този момент Дончо скочил, извадил револвера си и заплашително казал: „Започвам най-напред с убиване на българи!“ Всички изтръпнали, а самият Станчо се престрашил и приел да изпълни задачата. Въпреки това, възмутен от поведението им, Фесчията държал дълга реч, като убеждавал, че въстанието не е сватба, а „юнашка борба“, и че в тази борба „място за бабички“ нямало.²⁴

Неочакваното арестуване на Стефан Пешев на 29 април 1876 г. променило предварителния замисъл на севлиевските апос-

²³ Гъбенски, Хр., П. Гъбенски. Цит. съч., с. 148 и с. 156.

²⁴ Бакалов, Й. Цит. съч., с. 35

толи. Гочо Куев, Йонко Карагъзов и Хайдут Ботьо заминали за Батошевския манастир, където по това време се намирал и Дончо Фесчията. Още същия ден събралите се в манастира дейци провели извънредно съвещание, на което, след като обсъдили възникналата в района ситуация, взели решение да пристъпят към обявяване на въстанието в поверените им села. Дончо Йовев веднага се отправил към Кръвеник и на 30 април свикал ръководството на местния комитет на заседание в дома на Мичо Димов. На следващия ден – 1/13 май (събота), в гората под връх Бабан било организирано и „общоселско“ събрание, на което всички присъстващи приели Кръвеник да се включи в борбата.²⁵

Оттук именно започва и пътят на Дончо Йовев – Фесчията към саможертвата. През последвалите десет епични и драматични дни, дни на възторг, но и на покруса, той е в стихията си. Всеотдаен и решителен, той е готов да се притече на едного за помощ, друго ще смъмри, трети ще заплаши, но винаги ще е сред първите. Виждаме го в Кръвеник и в Ново село, на позициите в Граднишкия или Дебневския боаз, редови войник или войвода на чета, пламенен оратор или умел стрелец.

Първите дни на въстанието били изпълнени с надежди не само за Дончо Йовев, но и за всички българи от района на Кръвеник. Веднага след като бунтът бил обявен, под ръководството на местните водачи започнали приготовления за осигуряване по-добрата защита на селото. Очаквайки всеки момент нападение от страна на турците, комитетските дейци от Кръвеник решили да потърсят помощ от съседните села, и на 2/14 май изпратили в Ново село Дончо Фесчията и Христо Филев. Щом пристигнали, двамата се включили в заседанието на вече определените десетници, което се провеждало в кафенето на Драгньо Стойчов. В хода на дискусиите обаче кметът на Ново село Цонко Иванов се опитал да убеждава присъстващите в „опасността на предприятието“. Възмутен, Дончо Фесчията не се стърпял и насочил револвера си към гърдите му с думите: „Или да се съгласиш с нас, или ей сега си убит!“.²⁶ Тази крайна постъпка на Дончо произвела силен ефект върху участниците в заседанието

²⁵ Ковачев, Н. Цит. съч., 92 – 93; Марангозов, Ив. Цит. съч., с. 78.

²⁶ Марангозов, Ив. Цит. съч., с. 80; Дойчев, Л. Броеницата на подвига. С., 1965, с. 41.

и без повече колебания всички те взели съдбоносното решение за обявяване на въстанието и в Ново село.

На 3/15 май сутринта новоселци сформирали две чети – едната под водителството на Дончо Фесчията и Христо Филев, която тръгнала за Кръвеник, и другата под командата на Йонко Карагъзов, която пък заела позиция при Зла река. Още същия ден следобед четата на Дончо, състояща се от около 75-80 души, пристигнала в Кръвеник и ползвайки черковната хоругва за знаме, веднага се включила в първото по-сериозно (петчасово) сражение срещу турците при Граднишкия боаз.²⁷

През следващите 2-3 дни Фесчията участвал редом с Христо Филев, Стефан Вълков, Никола Дабев, Ради поп Михов и Гочо Куев в ръководството на въстаническите позиции при Граднишкия боаз, но тъй като тук настъпило временно затишие, на 7/19 май той се включил към група габровски въстаници, която трябвало да се присъедини към разположената в района на Ново село чета на Цанко Дюстабанов. След като разговарял лично с войводата, въпреки че бил въоръжен само с една кама, Дончо Фесчията бил разпределен в защитавашата Дебневския боаз подчета на Пенчо Постомпиров.²⁸

На 9/21 май през деня тази подчета водила кратко сражение с прииждащите към Ново село башибозуци. Същия ден следобед, за да не бъдат обградени, останалите около 40, а според някои сведения 72 души, решили да се насочат към връх Мара гидик. Тук те имали намерение да изчакат и други оцелели въстаници, след което трябвало да решат в каква посока да тръгнат. Ношта прекарвали в местността Мезлич, а на 10/22 май продължили, като по пътя срещнали въоръжен селянин, който им разказал, че бил изпратен от 40-50 троянски въстаници да намери Габровската чета и да я заведе при тях. Дончо Фесчията се усъмнил в това и предложил на войводата да задържат селянина, но „болшинството не се съгласили“ и след като се договорили с непознатия за посоката, в която се намирили троянчани, го пуснали.²⁹

²⁷ Гъбенски, Хр., П. Гъбенски. Цит. съч., 157 – 162; Марангозов, Ив. Цит. съч., 77 – 83; Панов, Й. Априлското въстание в Севлиево. – В: Сб. Априлското въстание в Първи ..., 139 – 159.

²⁸ Гъбенски, Хр., П. Гъбенски. Цит. съч., с. 165.

²⁹ Пак там, 177 – 178.

На 11/23 май 1876 г. групата на Пенчо Постомпиров и Дончо Йовев срещнала отново същия селянин, който им съобщил, че пред тях има черкези и ги упътил „по друга посока“.³⁰ Въстаниците и този път повярвали на думите му, но по настояване на Фесчията взели селянина със себе си. Не изминали и 100-150 крачки обаче забелязали пред тях черкези, и едва тогава всички разбрали, че са били предадени. За да избягнат сражението четниците се спуснали през гората към Рани бунар, но и тук били пресрещнати от черкези. Тогава ръководството на четата решило изкачването към Мара гидик да продължи, като хората се разделят на отделения.

Групата, в която се намирал Дончо, била разположена между първото и последното отделение, но така се случило, че тъкмо тази група била разкрита първа. Започнала престрелка, която постепенно прерастнала в ожесточено сражение. Получили подкрепление, черкезите атакували въстаническите позиции и в последвалата ръкопашна схватка Дончо Йовев – Фесчията загинал.

Някои от летописците на Новоселското въстание, като Иван Марангозов например, твърдят, че боят, в който Фесчията е убит, се е водил на 10/22 май 1876 г.³¹ Подобно мнение изказват и Николай Ковачев и Вяра Кирова.³² Съставеният от Георги Бочаров „Дневник“ на Габровската чета обаче дава повече предимство на възприетата от Димитър Страшимиров и от братя Христо и Петър Гъбенски дата – 11/23 май 1876 г.

„Постомпиров и Дончо – разказва писарят на четата на Цанко Дюстабанов за последното сражение на Дончо Йовев, бяха най на първо място, особено Пенчо беше на едно осамотено дърво, щото можеше навред да гледа, но и отвред се виждаше. Близо до него беше Дончо. Ние заловихме на четири страни митризи и войводата беше в сред, в едно каменливо място, отгдето даваше заповеди. След малко появиха се пак черкезите и захванаха с виковете си да пълнят Балкана. Ние стреляхме сполучливо, но и

³⁰ **Бочаров, Г.** Сладко нещо е свободата. Дневник „Габровското въстание 1876 г. априлий 30-ий“. Габрово, 2012, с. 59.

³¹ **Марангозов, Ив.** Цит. съч., с. 94.

³² **Ковачев, Н.** Цит. съч., с. 107 и с. 134; **Кирова, В.** Въстанието в Ново село. – В: Сб. Априлското въстание в Първи ..., с. 171.

те не отстъпваха. Като се продължи гърмежът около един час, то дойдоха още черкези и абазии и се впуснаха върху ни като гладни вълци. Най-напред падна от нас Колчю Влайков. Дончо и Пенчо, като бяха на най-първото място, то се впуснаха върху им няколко души черкези и с ятаганите си [ги] умъртвиха. Като паднаха тези двама, които бяха най-храбрите от помежду ни, то другите захванаха да отстъпват³³.

Юрдан П. Тодоров – член на Търновския окръжен съд през 1876 г. и пряк участник в заседанията на Извънредната комисия, съдила участниците в Априлското въстание от Търновския санджак, също отбелязва във възпоменанията си, че според събраната от комисията информация, Дончо Фесчията загива в боя под Марагидик на 11/23 май 1876 г., заедно с още трима четници (Пенчо Постомпиров, Колю Влайков и Стефан Тодоров). В разказа си за събитията в Севлиево той уточнява обаче, че Дончо е „пронизан с куршум през един бук, зад който сече бил загулил“³⁴.

Въпреки различията относно конкретните обстоятелства, при които Дончо Йовев е бил убит, свидетелствата на Георги Бочаров и Юрдан Тодоров са не само признание за героизма на Фесчията, но и ярко доказателство за това, че до края на живота си сопотският революционер остава верен на дадената от него въстаническа клетва. Така, по възможно най-убедителният начин, той потвърждава поетичното предсказание на Иван Вазов, който още в края на 1875 г. се обръща към майката на Дончо Йовев – Фесчията със стиховете:

„И ако те вест попари
от страшния бой,
че синът ти се удари,
че паднал е той,

като майка поплачи си,
сълзи порони,
но честта благослови си,
а я не кълни.

И пред бога с думи чисти
молитва стори,
повеч майки с чеда исти
той да надари!“

³³ Спомени за Априлското въстание. С., 1975, с. 93.

³⁴ **Теодоров, Юр.** Възпоменания по въстанията в Търновския санджак през 1876 година и по съдението на българските въстаници в Търново. С., 1990, с. 59 и с. 71.

Ботевият четник Юрдан Кършовски¹

По една неписана и отколешна историографска традиция авторите, проучващи събитията, свързани с Априлското въстание, отделят в своите изследвания специално място на гюргевските апостоли и на действията на по-изявените представители на местните комитетски структури. Подобен подход е обясним и до голяма степен обоснован, тъй като благодарение тъкмо на апостолите и на техните верни помощници из Българско и из пръснатите във Влашко, Сърбия и Русия центрове на възрожденската ни емиграция, „кървавата българска сватба“ от пролетта на 1876 г. става възможна. Неслучайно още първите летописци на въстанието (Захари Стоянов и Стоян Заимов) залагат на този именно подход и благодарение на него успяват да пресъздадат по неповторим и безспорно впечатляващ начин епичната драма на българските въстаници. Димитър Страшимиров също вплита в разказа си за бунтовната 1876 г. запомнящите се образи на народните водачи и така съумява да превърне техните митарства и терзания в своеобразен катализатор на жаждата за свобода, на решителността и на готовността за саможертва.

През целия ХХ в. съдбата на ръководителите на революционната организация на регионално и местно ниво се откроява като водещ акцент в почти всички публикации, посветени на Априлското въстание. Нещо повече. С малки изключения, (най-често свързани с подвига на отделни личности като Спас Гинев, Георги Мишев, Таньо Стоянов, Тодор Кирков, Бачо Киро, някои от ботевите четници и др.) в научната, популярната и в учебни-карската книжнина участва на хилядите български въстаници от Средногорието и Родопската област, от Търновско, Габровско, Севлиево, Врачанско остава в сянката на свършеното или нес-

¹ Текстът е публикуван в: История, 2011, кн. 3, 37 – 42, под заглавието „Юрдан Кършовски – един позабравен Ботевски четник“.

вършеното от апостолите. Действително, много трудно би могло историята на въстанието да се реконструира по такъв начин, че в нея, редом до водачите да присъстват и всички реални герои на въстанието, със своите си имена, със своите собствени, конкретни и съвсем неанонимни съдби. Все пак, без ни най-малко да подценявам заслугите на участниците в Апостолското събрание от есента на 1875 г., нито пък подвига на техните последователи, които се заеха на дело да осъществят замисъла на Левски за едно всенародно въстание, считам, че родната ни историопис е в дан към имената на всички онези знайни и незнайни български патриоти, които повярваха на своите предводители и дейно се включиха в борбата за освобождение на България. Един от тези позабравени, редови участници в Априлското въстание е еленчанинът Юрдан Кършовски.

Юрдан Кършовски принадлежи на стар и влиятелен род, който според семейните предания води своето начало от легендарния болярин Кършо – един от верните Шишманови аристократи. След превземането на старопрестолния Търнов той се преселил в землището около днешния връх Острец и тук положил основите на ново селище, като се възползвал от всеки сгоден случай, за да мъсти с върнатата си дружина на завоевателите. С времето, новоформираното селище приело името на болярина, свидетелство за което и до днес прочее е, че централната част около църквата и училището на с. Велковци все още е известна под името „Кършовска махала“.²

Не е ясна съдбата на болярина Кършо. Не ни е известно за жалост нито кога и къде, нито при какви обстоятелства умира той. Знае се, че единственият му син Стойчо също умира рано, а внукът му – Стойко, бил отгледан от вуйчо си Добри. След години вуйчото се оженил за сливенка и оттам тръгнал нов клон на Кършовия род, някои от наследниците на който се разселили към Котел, Тулча, Болград, Исмаил и Плоещ, но вероятно това е станало доста по-късно – някъде по смутните времена около руско-турските войни от 1806 – 1812 г. и 1828 – 1829 г., когато стотици български семейства последвали отстъпващите руски войски и се установили в различни градове из Влашко и Молдова.

² Еленски сборник. С., 1968, с. 354.

Наследниците на първия син – Стойчо обаче предпочели да останат в завещаните им от болярина Кършо земи, като впоследствие се преместили в близката Елена. Тук те успели да опазят семейните традиции и постепенно се утвърдили като една от видните местни фамилии.

Първият по-ярък представител на Кършовския род, за който откриваме преки и автентични свидетелства, е Иван Стойнов Кършовски, роден през 1769 г. Една пощадена от времето приписка ни разкрива, че около Великден 1800 г., в гибелните кърджалийски времена, малко след като Елена преживява поредното разбойническо нападение, трима от по-авторитетните първенци, между които и Иван Кършовски, заминават за Цариград, за да измолят от тогавашния падишах Селим III разрешение за изграждане на защитно кале. Иван Стойнов Кършовски е и сред участниците в прочутите две завери – Гръцката от 1821 г. и Велчовата от 1835 г. Данните, с които разполагаме, разкриват още, че в дома си той открива килийно училище, а за заслугите му за духовната проба да на еленчани можем да съдим и по обстоятелството, че заедно с известния поп Дойно Граматик, той прави през 80-те години на XVIII в. препис на Паисиевата история, който за жалост е безвъзвратно изгубен. Не без значение е и още нещо, утвърдило се през следващите няколко десетилетия като отличителна черта за целия Кършовски род – възпитаването у собствените си деца на любознание, на жажда към просвета, към самоусъвършенстване, към свободомислие.³ Точно тези черти откриваме у сина на Иван Стойнов – Христо, който на 31 години става свещеник, а впоследствие учителства в Елена и Котел, участва във Велчовата завера, изявява се като спомоществовател на български книги, а самият той е притежавал една от най-богатите лични библиотеки в Елена.

Същите качества п. Христо успява да предаде и на своите 7 деца: Иван, Кръстю, Андоничка, Сава, Юрдан, Антон и Мария. Достатъчно е да се отбележи, че и петимата сина на поп Христо получават добро за времето си образование, включват се активно в освободителните борби на българския народ, учителстват или допринасят за развитието на българската книжовност и просвета,

³ Пак там, с. 356.

служат вярно на своя народ и никога не забравят родния си град. Представителите на това поколение Кършовци учат в Елена, Свищов, Търново, Цариград, Букурещ – все в най-елитните по онова време светски училища в българските земи и на Балканите. Техни настояници са едни от най-добрите и популярни възрожденски даскали като Иван Момчилов, Никола Михайловски, Никифор п. Константинов, а географията на селищата, в които някои от тях самите учителстват, включва такива знакови за Възраждането ни градове като Елена, Елхово, Добрич, Хърсово, Черна вода, Гюргево, Пловдив.

Двама от братята – Иван и Кръстю участват в четата на Панайот Хитов. Сава е сред учредителите на Революционния комитет в Елена. Иван се включва и в двете български легии и дейно подкрепя комитетското дело във Влашко. Четирима от братята – Иван, Кръстю, Сава и Юрдан подпомагат организирането на Априлското въстание, а Юрдан се записва в четата на Христо Ботев и дори преминава през горнилото на турските зандани. Антон и Юрдан защитават България и по бойните полета на Сръбско-българската война. В този именно широк диапазон – от даскалското поприще и книжовните занимания, през негодите на четничеството и драмата на българските бунтове, до саможертвата в името на свободна и целокупна България, можем да измерим присъствието на Кършовския род в съдбата на Елена и реалните заслуги на неговите представители в националната ни история.

Сред петимата синове на поп Христо Кършовски най-малко известен е Юрдан.⁴ Спорна е дори годината на неговото раждане. В изготвения от Андрей Матев още през 1876 г. списък на групата ботевци четници, качили се на „Радецки“ от Бекет, срещу името на Юрдан Кършовски е отбелязано, че е на 28 години, което би тряб-

⁴ За Иван и Сава например има специални публикации – вж. **Шарова, Кр.** Иван Кършовски и българското революционно движение през 60-те и 70-те години на XIX век – ИПр, 1990, кн. 3; **Кършовски, П.** Иван Кършовски, живот и дейност. – В: Еленска защита, № 759 от 19 октомври 1940 г.; **Кършовски, С.** Апостолите на свободата в Елена. Ловеч, 1902; **Станев, Хр.** Иван Попхристов Кършовски – един позабравен поборник за свобода и народни правдини. – В: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 11. С., 2009, 237 – 251 и др.

вало да означава, че е роден през 1848 г.⁵ В проучванията за рода на Кършовски обаче се приема, че Юрдан се ражда в Елена на 24 февруари 1852 г.⁶ Със сигурност се знае, че подобно на по-големите си братя (Иван, Кръстю и Сава) и Юрдан учи в прочутата Еленска даскалоливница при даскал Никифор п. Константинов. По-късно решава да се впусне в търговските дела и открива свой дюкян в Търново, където продавал тютюн.⁷ Най-вероятно оттогава датират и контактите му с някои от по-известните дейци на Търновския РК като Иван х. Димитров, Христо Иванов-Големия и др.

Не разполагаме с автентични податки кога Юрдан Кършовски преминава във Влашко, но в началото на 1876 г. той е вече част от онези хъшовски среди, които подкрепят идеята за организиране на въстание и открито изявяват желанието си да се включат в подготвяните емигрантски чети. Името му фигурира дори и в личния бележник на Христо Ботев, където на с. 76 е записан сред бъдещите доброволци.⁸ Запазената кореспонденция с неговия по-голям брат Иван Кършовски, макар и оскъдна и фрагментарна, показва пък, че желанието му да участва във въстанието не е било израз на някакъв спонтанен изблик на патриотизъм, плод на поредната еуфория, обхванала родните ни хъшове. Точно обратното. Присъединяването на Юрдан към Ботевата чета е добре премислена и осъзната постъпка. Неслучайно, той предварително съгласува решението си с другия си брат Кръстю, който също има намерение да се присъедини към четата, но в последния момент е възпрепятстван да се качи на кораба „Радецки“. Показателни за настроенията и мислите на Юрдан са и неговите спомени, в които, само няколко месеца след въстанието, той с гордост ще напише: „Аз се наричам Юрдан Кършовски, които сме петима братя, но само един има за да живея в нашето отечество. Аз съм родом от окръжие Търновско, Елена. Ние четирима сме във Влашко, от които моите двама братя

⁵ **Възпоменателен** сборник по случай стогодишнината от Априлското въстание и Ботевата чета 1876 г. С., 1976, кн. 1, с. 349.

⁶ **Петков, П., Хр. Медникаров, В. Славов.** Родени от Балкана. С., 1995, с. 79.

⁷ В спомените си Ю. Кършовски сам отбелязва, че е „бил тютюнджия в Търново“ – вж. **Бурмов, Ал.** Христо Ботев и неговата чета. С., 1974, с. 211.

⁸ **Личният бележник на Христо Ботйов.** С., 1999, с. 76.

си направиха длъжността още на 1867 година с четите. Но сега е мой ред, то дойдох и аз, за да се потрудим малко“⁹.

Според предварителния план, Юрдан Кършовски е включен в т.нар. „Бекетска група“, ръководена от Перо Македонски. Макар и редови четник, той участва активно във всички събития, свързани с героичния поход на Ботевата чета от стъпването си на „Радецки“ на 16 май 1876 г. до сражението на 21 май при с. Лютиброд. Както самият Юрдан разказва, при настъпилото разпокъсване на четата, той се откъсва и по-късно се изгубва, поради което остава сам и се укрива в малка пещера. Тази информация се потвърждава и от свидетелствата на Никола Обретенов, който също отбелязва, че след гибелта на Ботев на 20 май 1876 г., Юрдан се присъединява към групата на Георги Апостолов, която се насочва към Лютиброд, а при подготвената от турците засада край селото, успява да се спаси, укривайки се в някаква пещера.¹⁰

Почти две седмици младият Кършовски се опитва да оцелее, търсейки път към Сърбия. Без храна, в напълно непознат за него район, при изключително тежки атмосферни условия и под непрекъснатата заплаха от засади и потери, той успява да се придвижи към Орхание, като по пътя среща още един заблудил се четник – Янко Бонов от Горна Оряховица. На 3 юни 1876 г. двамата са заловени в района на с. Врачеш. Отначало са отведени в селото, а ден по-късно са преместени в Орхание, където се срещат и с други арестувани по различно време четници.

На 13 юни, оковани във вериги, всички арестанти са изправени в София и веднага след пристигането си са изправени пред сформирания извънреден съд, председателстван от Едиб ефенди. Наред с други участници в Априлското въстание от Ихтиманско, Златишко, Копривщица, Орханйско и Разлошко, Юрдан Кършовски е подложен на изтезания, кръстосани разпити и очни ставки. Разпитите продължават 54 дена, като шансът на младия Юрдан е в последователно защитаваната от него версия, че той е пътувал с „Радецки“ към „Немско“, за да потърси подходящи минерални бани, където да се лекува. След като бунтовниците превзели кораба, бил принуден под заплаха за живота си да се присъедини към четата за-

⁹ Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 198.

¹⁰ Обретенов, Н. Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 252.

едно с други случайни пасажери. През следващите дни трябвало да се движи с четата, но не участвал лично в сраженията и при първата добра възможност успял да се скрие, след което бил заловен.¹¹

Трудно е да се прецени дали членовете на извънредния съд приели на доверие обясненията на Юрдан Кършовски, но съдбата се оказала благосклонна към него, тъй като на 30 юли султан Мурад V обявява амнистия за всички арестувани и все още неосъдени въстаници.¹² Два дена по-късно (на 1 август) Юрдан Кършовски е освободен от затвора и при условие, че намери гарант, получава разрешение да остане в града. С помощта на Софийския митрополит амнистираните българи са снабдени с нужните им дрехи, храна и пари. Юрдан се възползва от радушното посрещане на софиянци и първоначално се настанява в дома на учителя Миленков. Впоследствие се премества при Нешо Грозев и около един месец работи като зограф, помагайки при изрисуването на стаите в няколко къщи, между които и тази на италианския консул Позитано. В началото на м. септември решава да напусне София и тръгва през Пловдив и Одрин към Цариград. След среща с Найден Геров успява да емигрира в Одеса, а оттам преминава отново във Влашко.¹³

Информацията от спомените на Юрдан Кършовски се потвърждава в общи линии от едно писмо на Йорданка Филаретова до Найден Геров от 9 септември 1876 г. Оказва се, че действително софиянци са организирали събирането на помощ за амнистирания въстаник, за да може той да замине за Цариград, но впечатление прави и още нещо. От разказа на Й. Филаретова се разбира, че двамата са се срещнали лично и са разговаряли подробно върху драматичните събития около неуспялото българско въстание. Вероятно в хода на разговора е възникнала и идеята Кършовски да потърси Найден Геров и да го запознае с всичко, което самата Йорданка Филаретова не е можела да сподели в кореспонденцията си с него.¹⁴ Прочее, не е тайна, че в смутните месеци на 1876 г., тъкмо

¹¹ Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 209.

¹² Даскалов, Здр. Съдбата на Ботевите четници и турското наказателно право. С., 2002, с. 135.

¹³ Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 218.

¹⁴ Възпоменателен сборник, с. 129.

Филаретова е един от сигурните канали за набиране на нужната за руската дипломация информация за случващото се в България. Така, без да разполагаме с подробности за срещата на Юрдан Кършовски с Найден Геров в Цариград, със сигурност можем да приемем, че той дава своя принос за навременното и обективното запознаване на служителите в руското посолство със замислите на българската емиграция и със съдбата на Ботевата чета.

Малко се знае, за жалост, за съдбата на Юрдан Кършовски след завръщането му във Влашко. Липсват, поне за сега, автентични податки за неговата дейност по време на Руско-турската освободителна война и в първите години след Берлинския договор. Спорна е дори годината на неговата смърт. В някои енциклопедични издания например се твърди, че той умира в София още през 1880 г.,¹⁵ но че това не е вярно е видно от свидетелството за поборническата дейност на друг ботев четник – Никола Кючуков, което е подписано лично от Юрдан Кършовски на 14 февруари 1881 г.¹⁶ В този смисъл по-убедително звучи мнението на еленски краеведи, според които Юрдан участва като доброволец в Сръбско-българската война през 1885 г. и в сражението при Сливница е тежко ранен. Изпратен е на лечение в болницата в Стара Загора, но лекарите не успяват да го спасят, и на 1 март 1886 г. той умира от раните си.¹⁷ Единствената следа, оставена ни от него като своеобразен завет към бъдните поколения са спомените му, няколко поизбледнели снимки и писмата му до по-големите му братя ...

¹⁵ Българската възрожденска енциклопедия. С., 1988, с. 375.

¹⁶ Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 239.

¹⁷ Петков, П., Хр. Медникаров, В. Славов. Родени от Балкана ..., с. 79.

Трифон Панов – един позабравен участник в освободителните борби на българския народ¹

Трифон Панов е сред онези възрожденски дейци, чието място и роля в освободителните борби на българския народ от края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. остават все още недоизяснени. В изследванията, посветени на политическото ни Възраждане, името му най-често се споменава във връзка с инициативата на одеските българи да организират в началото на март 1876 г. представително емигрантско събрание, което да избере нов Централен комитет и да изработи общ план за подготовка на ново въстание в българските земи.²

Цялостно биографично проучване за Трифон Панов обаче все още липсва и главната причина за това трябва да се потърси в оскъдния автентичен материал за неговото семейство и за основните етапи от живота му. Наистина, в БИА-НБКМ за Трифон Панов е обособен самостоятелен документален фонд (ф. 367), а в Научния архив на Института по история към БАН се съхраняват и два мемоарни откъса за неговата обществена дейност до Освобождението (инв. № 2297/52 и 2298/52). Сведения за Трифон Панов могат да се открият и в пръснатото из различни фондове и архивни сбирки документално наследство, отразяващо състоянието на комитетското дело във Влашко и Южна Русия през съдбовните за националноосвободителното ни движение есен и зима на 1875 – 1876 г.³ За съжаление, всички тези източници имат крайно фрагментарен характер, поради което известното до момента градиво за животоописанието на Трифон Панов е все още

¹ Текстът е публикуван в: ИПр, 2007, (LXIII), 3 – 4, 389 – 394.

² Повече подробности за тази инициатива вж. у Митев Пл. Браилското събрание от 6 март 1876 г. – ИПр, 2004, № 5 – 6, 277 – 289.

³ Вж. например Априлско въстание 1876. Сборник от документи. Т. 1, С., 1954.

недостатъчно за изготвяне на една действително научна биография за този позабравен възрожденец.

Предполага се, че Трифон Лозанов Панов е роден около 1846 г. в с. Мокреш, Ломско. Баща му Лозан е един от братята на известния бунтар и родолюбец Димитър Панов Гинин,⁴ който през март 1854 г. се прехвърля във Влашко, за да се постави в услуга на руското командване.⁵ След края на Кримската война Д. Панов предпочита да не се завръща в Лом и се установява в Одеса, като още през 1857 г. цялото му семейство го последвало.⁶ Братът на Димитър Панов Лозан също можел да се прехвърли във Влашко, но решава да остане в родния край, където преминава детството и на неговия син Трифон Панов.

Най-вероятно Трифон Панов получава първоначалното си образование в Лом, а около 1861 г. се записва във Втора Киевска гимназия, която успешно завършва през лятото на 1867 г.⁷ Веднага след като полага последния си изпит в гимназията, „разпаден – както сам отбелязва в спомените си, от известията по народното ни раздвижване за освобождение на робът“, Трифон Панов решава да се отправи към Сърбия, където по онова време започнали да се събират доброволци за Втората българска легия.⁸ От Киев той заминава първо за Одеса. Там се снабдява със задграничен паспорт и се качва на немски кораб за Галац, за да продължи впоследствие към Белград, „дето – по думите му, тичешката отиваха младежи българчета, за да постъпят в нарочно устроеното от сръбското правителство училище военно, под название „легия““⁹.

След кратък престой в Галац Трифон Панов продължава пътя си към сръбската столица с австрийския параход „Германия“, като по време на пътуването той има шанса да срещне на палубата на парахода Никола Войводов и Цвятко Павлович. Запознавайки

⁴ Дамянов, С. Димитър Панов Гинин. (Към историята на руско-българската бойна дружба през третата четвърт на XIX в.) – В: В памет на академик Михаил Димитров. С., 1974, с. 602.

⁵ БИА, ф. 120, а. е. 1, л. 1 – 2 – Свидетелство за дейността на Димитър Панов по време на Кримската война от 5 април 1856 г.

⁶ Дамянов, С. Цит. съч., с. 614.

⁷ БИА, ф. 367, а. е. 3, л. 3 – Откъс от спомени на Трифон Панов.

⁸ Пак там, л. 1.

⁹ Пак там.

се с Тр. Панов, двамата войводи споделят намерението си да организират голяма въоръжена чета, с която да се присъединят към вече действащия в близост до сръбската граница Еремия Българов. Младият киевски гимназист бил дори поканен да се включи в бъдещата чета на Н. Войводов и Цв. Павлович. Отначало Тр. Панов отклонява направеното му предложение, като обяснява, че държи да се запише в Белградската легия, но по-късно, запален от ентузиазма на Никола Войводов и Цвятко Павлович, той склонява да се присъедини към тях.¹⁰

На Русенското пристанище, възползвайки се от краткия престой, Трифон Панов слиза на брега. Точно през това време на парахода се качват заптиета и войници, които обграждат Никола Войводов и Цвятко Павлович в салона на I класа. Когато останалите пасажери отново са допуснати на палубата, двамата войводи са вече убити. Станал неволен свидетел на този трагичен инцидент, Панов не се разколебава от вече взетото решение и продължава пътя си към Белград. В Радуетац той слиза от „Германия“ и през Неготин се отправя към сръбската столица, като пръв информира местните власти за жестокото убийство на Н. Войводов и Цв. Павлович.

Установил се в Белград, Трифон Панов се среща с Панайот Хитов и му подарява „калпака на Никола Войводов“, който успява да вземе от каютата на загиналите войводи веднага след като „Германия“ напуска Русенското пристанище. Години по-късно, Трифон Панов обяснява този свой жест към Панайот Хитов с убеждението си, че по онова време Хитов е бил „единственият заслужил българин“, който можел с чест „да носи този калпак“.¹¹ Че Трифон Панов действително се е срещал с П. Хитов свидетелства и Петър Берковски. В спомените си, писани преди 1891 г., той разказва за престоя на своя съгражданин в Белград в края на август 1867 г. и изрично отбелязва, че Трифон Панов подарил калпака на Никола Войводов на Панайот Хитов, който „току що бе пристигнал от Балкана със своята неразбита чета.“¹² Прочее, информацията за подробностите около гибелта на Н. Войводов и Цв. Павлович,

¹⁰ Пак там, л. 1 –2.

¹¹ Пак там, л. 3.

¹² Берковски, П. Из възпоменанията ми. Лом, 1894, с. 67.

която Петър Берковски пръв включва в по-широко обръщение чрез спомените си, изцяло се дължи на Трифон Панов.¹³

В Белград Трифон Панов остава само две-три седмици, през които се опитва, преди да се запише в легията, да проучи конкретните условия за военно обучение, предлагани от страна на сръбското правителство. Това той прави напълно съзнателно, защото до него достигат различни слухове за недоброто отношение на сръбските офицери към българските доброволци. „Почти всяка вечер – спомня си Трифон Панов, ходех при момчетата легионерчета с намерение да поизуча с какво се занимават те и на какво мнение са те за тази работа... За крайно мое съжаление, колкото много и да желяех да постъпя в това училище – легията, не можах да се реша, предвид на крамолите, които забележих между учениците и офицерите преподаватели в това училище“¹⁴. И така, разочарован от атмосферата в легията, Трифон Панов се връща в Киев с намерението да продължи образованието си в някой руски университет.

През 1868 г. той постига целта си и като стипендиант на Одеското настоятелство става студент в Императорския Новоросийски университет.¹⁵ Първоначално се записва в отделението по естествени науки към Физико-математическия факултет, където учи три поредни години, а от учебната 1872/1873 г. става студент в Юридическия факултет. Държавните си изпити полага успешно през лятото на 1876 г. и на 27 септември с.г. получава своята диплома за завършено висше юридическо образование.¹⁶

За съжаление, от известните до момента документални свидетелства за живота на Трифон Панов трудно могат да се възстановят повече подробности относно неговата евентуална обществена дейност в Одеса до края на 1875 г., както и относно неговите контакти с по-изявените по онова време дейци от средите на революционно настроената българска емиграция. Едно обаче е сигурно – независимо от университетските си ангажименти, Тр.

¹³ Пак там, с. 61.

¹⁴ БИА, ф. 367, а. е. 3, л. 3.

¹⁵ БИА, ф. 113, а. е. 65, л. 30 – Отчет на Одеското българско настоятелство.

¹⁶ Пак там, ф. 367, а. е. 1, л. 1 – Атестат № 1998 от 27 септември 1876 г.

Панов остава съпричастен към проблемите на освободителното дело. Неслучайно в края на учебната 1870/1871 г., когато приключва обучението си във Физико-математическия факултет, Трифон Панов се завръща в родното си село Мокреш и полага усилия да се свърже с вече съществуващата в Ломския край комитетска структура. В мемоарните си бележки за този период той разказва дори, че се е срещал с Васил Левски при идването на Апостола в Лом през 1872 г. и че отново посетил Сърбия, като за пореден път се убедил в коварната политика на Белград спрямо българите. По-късно той пребивава и в Букурещ, където пък се запознава с местните комитетски дейци.¹⁷

Наистина, спомените на Трифон Панов не са подкрепени от други автентични податки, но известно уверение в достоверността им ни дават някои косвени свидетелства. От дипломата на Панов може да се установи например, че той полага последните си изпити във Физико-математическия факултет през лятото на 1871 г., а студент в Юридически факултет на Одеския университет става едва през учебната 1872/1873 г., т.е. от лятото на 1871 г. до септември 1872 г. той действително прекъсва образованието си, за да се върне в Ломско.¹⁸ От документалното наследство на Левски е видно пък, че през лятото и есента на 1871 г. Апостола често споменава в своята кореспонденция с Данаил Попов комитета в Лом. Най-вероятно вниманието, което той демонстрира към ломските съзаклятници, се е дължало не само на получавана през втори лица информация, а и на негови лични контакти с някои от по-изявените местни дейци. Разбира се, това съвсем не означава, че Левски непременно се е познавал и с Трифон Панов, но до включването на нов изворов материал, хвърлящ допълнително светлина върху евентуалните контакти между двамата, разказаното от Панов за неговата дейност през 1871 – 1872 г. не трябва напълно да се отхвърля.

Първите сигурни податки за прякото ангажиране на Трифон Панов в освободителното дело се отнасят до края на 1875 и началото на 1876 г. Точно по това време част от одеските българи, в стремежа си да подпомогнат консолидацията на по-радикално

¹⁷ НА, ИИ-БАН, инв. № 2299/1952.

¹⁸ БИА, ф. 367, а. е. 1, л. 1.

настроените емигрантски дейци, сформират Привременен комитет, известен още и под името Одеска дружина.¹⁹ През януари 1876 г. сред членовете на Одеската дружина изкрystalизира и идеята за организиране на представително събрание, което да изработи план за бъдещите действия и да избере централно ръководство,²⁰ като практическото осъществяване на тази инициатива се възлага на Трифон Панов. Така за близо два месеца Панов се оказва в центъра на важни събития, поставили своя отпечатък не само върху живота на българската емиграция във Влашко, но и върху съдбата на освободителното дело.

В края на януари 1876 г. Трифон Панов напуска Одеса и през Кишинев и Болград последователно посещава Галац, Браила, Плоещ, Букурещ, Турну Мъгуреле. Навсякъде той търси контакт с по-изявените и по-ентузиазирани местни българи, среща се с тях, убеждава ги в необходимостта от обединение и от събиране на помощи за организиране на въстание в земите на юг от р. Дунав, поддържа непрекъснат контакт с Одеската дружина и с Филип Тотю, грижи се за отпечаването на замислените политически брошури и тактически пособия. Някъде го посрещат радушно (Браила, Букурещ), другаде пък трябва да се бори с безразличието (Плоещ) или недоверието (Турну Мъгуреле, Галац, Гюргево).²¹ Въпреки всички затруднения обаче той успява да изпълни поставената му задача и на 6 март представители на по-големите емигрантски центрове в Русия и Влашко се събират в Браила, за да изработят конкретни инициативи за по-скорошното разрешаване на българския политически въпрос. И независимо че амбициозните планове на участниците в Браилското събрание остават неосъществени, независимо и от това, че по организационните си способности Трифон Панов видимо отстъпва на много по-опитните от него Иван Драсов, Рафаил Атанасов, Кириак Цанков, Петър Мишайков, Таньо Стоянов, Панайот Хитов, със завидно търпение и всеотдайност той следва избрания път и се опитва на дело да осъществи идеята за обединение на идейно разединената българска емиграция. По-

¹⁹ **Генчев, Н.** Одеското българско настоятелство. – В: Николай Генчев. Научни трудове. Т. 1, С., 2003, с. 382.

²⁰ **Митев, Пл.** Цит. съч., 280 – 289.

²¹ **Априлско въстание ...**, с. 107, 112 – 113, 119, 124 и др.

казателни в това отношение са неговите усилия да привлече за участие в събранието дори Евлоги Георгиев, както и да извлече изгода за българската кауза от евентуалното сътрудничество със сръбското правителство, но една по една надеждите на Трифон Панов рухват.

Разочарован от несекващите крамоли и от апатията на богатите влашки българи, в края на месец март 1876 г. Тр. Панов се завръща в Одеса. Отначало той се опитва да изпълни поетия пред болградчани ангажимент да им изпрати събраните от Одеската дружина парични средства за екипиране на малка емигрантска чета. Парите обаче се оказват недостатъчно, а и набирането им са забавя. Междувременно, подготвеното от гюргежските апостоли въстание в България бързо е потушено и при така създалата се ситуация Трифон Панов видимо се поотдръпва от активна обществена дейност. Единственото по-любопитно от неговия живот през този период е свързано с краткото му романтично увлечение по съпругата на Филип Тотю Ефросина.²²

Данните за тази скандална за времето си история са, разбира се, оскъдни и противоречиви, но от критичния прочит на мемоарните бележки на самия Филип Тотю може да се приеме, че връзката между Ефросина и Трифон Панов започва, след като старият войвода заминава през 1876 г. за Сърбия, за да се включи с доброволческата си чета във войната срещу Турция. В спомените си Филип Тотю обвинява Трифон, че се възползвал от неговото отсъствие, за да „примами“ жена му и за да „изяде“ спестените от него пари.²³ Една година по-късно, когато става преводач и секретар на Владимир Черкаски, Трифон Панов прекъсва връзката си с Ефросина и окончателно я изоставя. След Руско-турската война пък, когато Филип Тотю е арестуван във Влашко по обвинение в грабеж и е осъден на 6 години, руското правителство спира пенсията на войводата, и Ефросина, останала в Одеса напълно сама, изпада в много тежко положение. Изоставена от всички, тя се разболява психически и попада в лудница.²⁴

²² Филип Тотю се жени за Ефросина – най-малката дъщеря на Лазар Чехларя от Зимнич, през 1865 г.

²³ Кожухаров, З. Филип Тотю войвода. Велико Търново, 2001, с. 181.

²⁴ Пак там, с. 511.

Самият Трифон Панов след края на войната се установява в Княжество България и подобно на мнозина от доскорошните поборници активно се включва в политическия живот на младата българска държава. Първоначално е назначен за председател на Търновския окръжен съд,²⁵ а през есента на 1879 г. е избран за депутат в I ОНС от листата на Либералната партия. Солидното му юридическо образование и натрупаният практически опит печелят доверието на неговите съпартийци, и след откриването на събранието Трифон Панов става един от четиримата парламентарни секретари.²⁶ По-късно той е представител на Ломски окръг във II-то и в IV-то ОНС, като и в двете събрания е избран за подпредседател на българския Парламент от името на Либералната партия.²⁷ При управлението на Стефан Стамболов се завръща в Лом, където открива адвокатска кантора, а впоследствие работи като нотариус към Видинския окръжен съд. Умира във Видин през 1918 г.

²⁵ БИА, ф. 113, а. е. 65, л. 30.

²⁶ Димов, В. Политическите водачи на Българския народ. Кн. 1, Ески Джумая, 1932, с. 93.

²⁷ Пак там, с. 103, 189 – 190, 192 – 193.

Пламен Димитров Митев
Недопрочетени страници из
политическото ни Възраждане

•
Българска
Първо издание

•
Редактор ст. н. с. д-р Янка Георгиева
Предпечатна подготовка Ханка Златева

Издателство “Стандарт”, 2012.
Телефон за делови контакти 0888/939 502

Печатница АД “Симолини-94”

ISBN 978-954-8976-57-2